

Doktori (PhD-) értekezés

Nők az akadémiai elitben

TAKÁCS IZOLDA

Debreceni Egyetem

BDT

2019

NŐK AZ AKADÉMIAI ELITBEN

Értekezés a doktori (PhD-) fokozat megszerzése érdekében
a szociológia tudományágban

Írta: **Takács Izolda**
okleveles szociológus

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Szociológia és társadalompolitika doktori programja) keretében

Témavezető:

Dr. habil. Czibere Ibolya PhD

egyetemi docens

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2019.

NYILATKOZAT

Én Takács Izolda teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2019.

.....
Takács Izolda

DEBRECENI EGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Doktori (PhD-) értekezés

Nők az akadémiai elitben

Készítette:
Takács Izolda

Témavezető:
Dr. habil. Czibere Ibolya PhD
tanszékvezető, egyetemi docens

Debrecen
2019

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
Előzmények.....	5
A disszertáció célkitűzése, témája, relevanciája.....	9
I. fejezet. Elméleti alapvetések – Szociológiai, jogi, filozófiai háttér és a téma szélesebb kontextusa	15
1.1. A társadalmi nem fogalma körüli vita, a társadalmi nem mint analitikus eszköz	17
1.2. Történelmi visszatekintés, a jogi egyenlőséghez vezető út, az egyenjogúsító mozgalmak mint a férfi monopólium megkérdőjelezése és a nő fogalma.....	19
1.3. Juris aequalitas inter sexum et sexum.....	25
1.4. „Nyelvében él az ember” – avagy a nyelvbe kódolt szexizmus által megragadtak a régi fogalmak a nőkkel kapcsolatban.....	29
1.5. Kulturális hagyományok – a bináris opozíciók eredete – miért vált a nemekkel kapcsolatos tudás társadalmi tényné.....	32
1.6. Dekonstrukció mint a nőtudományok módszertanának elméleti alapja	36
1.7. A történelmi reprezentáció és a rendszerigazolás-elmélet.....	40
II. fejezet. A nők lehetőségei a tudományos térben	45
2.1. A tudományos karrier általános jellemzői	45
2.2. Az akadémikus ideáltípusa – tudományszociológia, a varázstalanítástól a nőtudományig.....	46
2.3. A nőtudományok és dilemmák az új tudomány körül	50
2.4. A tudományos megismerés és a kutató személye közötti kapcsolat, viták és dilemmák	53
2.5. A tudományos eredmények mérése, összehasonlítása. A biometria és a tudománymetria módszeréről	57
2.6. Történelmi kitekintés, nők a tudományban.....	60
III. fejezet. A nők „munkaerőpiaci karrierje”, nők a munkahelyi szervezetekben	66
3.1. Női karriermodellek	66
3.2. Az esélyegyenlőtlenségek forrásai, avagy a nők munkahelyi és tudományos karrierjének konkrét akadályai – a rendszerigazolás-elmélet gyakorlati leképeződései	69
3.2.1. A szegregáció megjelenési formái	74
3.2.2. Labirintus	74

3.2.3. Az üvegplafon (<i>glass ceiling</i>)	76
a) Akadályok az üvegplafon előtt	76
b) Akadályok az üvegplafonon túl	86
3.3. A token (jelkép)-szerep eredménye	87
3.4. Vezetői szerepek általános jellemzői a gyakorlatban – avagy miért nem alkalmasak a hagyományos női attitűdökkel és identitással bíró nők a vezető szerepekre?	87
3.5. Női identitás mint mérőszám	89
3.6. Intermentalitás	91
3.7. Tudományos terület és a munkahelyi szervezetek párhuzamba állítása	91
IV. fejezet. Társadalomtörténeti kontextus – az államszocializmus nőpolitikája	93
4.1. Változások a nők helyzetében	95
4.2. Családpolitika – kétkeresős családmodell, ideológia és valóság	98
V. fejezet. A Magyar Tudományos Akadémia szerkezete, felépítése, választási rendszere	103
5.1. Az akadémiai tagválasztás első lépései	104
5.2. A 2016-os tagválasztásról, a választások eredményeinek fogadtatása az Akadémián ...	105
5.3. Nemzetközi összehasonlítás – az akadémiák nőtagjainak aránya külföldi akadémiákon, és az MTA nőtagjainak száma 1965-től napjainkig	109
5.4. Női „szervezetek” a Magyar Tudományos Akadémián	111
VI. fejezet. Módszertan	114
6.1. A kutatás kérdései	114
6.2. A vizsgálat szempontjai, dimenziói	114
6.3. A kutatás alanyai	115
VII. fejezet. A tudósnők „ideáltípusai” és az életpályák motívumai	118
7.1. A félig strukturált interjúk eredményei a fő dimenziók mentén	118
7.1.1. Korai évek, a tudományos érdeklődés gyökerei, kezdő kutatóévek, fiatal tudományos évek, életpályaminták (társadalmi származás, történelmi kontextus)	118
a) A társadalmi származás szerepe	118
b) Történelmi kontextus befolyásoló szerepe	120
c) Az értelmiségi családi háttér mint kulturális tőke és az önbizalom forrása	122
d) A férfias szakmák és a családi háttér közötti kapcsolat	124
e) Az önbizalom és annak hiánya, és a sztereotip fenyegetettség mint akadály a korai életpályán	125

7.1.2. Család-karrier konfliktus, dilemma (<i>work life balance, spillover effect</i>), karrierépítési lehetőségek és akadályok.....	129
a) A családi támogatás megléte.....	129
b) A családi támogatás hiánya.....	130
c) Egyedüllét mint tudatos választás.....	131
d) Az „anyasági hátrány” jelensége a tudományos pályán.....	133
e) Támogató háttér mint szerencsemotívum, és „a férfi elfogulatlanság” mint az esélyegyenlőtlenség csökkentése.....	136
f) A férj végzettsége mint pozitív (segítő) körülmény, a párkapcsolati homogámia	139
g) Karakter, személyiség mint befolyásoló tényező (szubjektív elem) és különböző motívumok a tudósi életpályán.....	141
h) A nőiség mint hátrány a tudományban – az előítéletek megjelenési formái a tudományos pálya kezdeti szakaszaiban.....	143
i) Egyéb (nemiségen felüli) akadályok a kezdeti pályaszakaszokban: kelet-európaiság, politikai ideológiai háttér, végzettség.....	145
j) A fizetésekben megmutatkozó különbségek (<i>gender pay gap</i>).....	148
7.1.3. A tudományos karrier az MTA doktora fokozatig.....	150
a) A tudományos elit kettészakadása, az akadémiasság és a szakmai-tudományos karrier elválasztása, az akadémiaválasztást befolyásoló tényezők	151
7.2. A nőtudós ideáltípusai az azonosulás jellemzői.....	159
7.2.1. A női kvótához való viszony.....	159
7.2.2. <i>Gender Identity Model</i> alapján kialakított csoportok	160
7.2.3. A női identitás alapján létrehozott típusok.....	162
7.3. A magyarországi társadalomtörténeti kontextus hatásai a női identitásra az államszocialista időszakban megjelenő nőeszmény és a tudós nők egy-egy ideáltípusainak keresztmetszetében.....	177
7.4. A különböző tudományterületek befolyásoló hatása az akadémiai karrierre	180
VIII. Következtetések a kutatói kérdések alapján.....	182
IX. Összegzés	186
Felhasznált irodalom	190
Függelék.....	206
Mellékletek	
Publikációs jegyzék	I
Tartalmi kivonat	IV
Abstract	VI

BEVEZETÉS

Előzmények

A nők társadalmi/tudományos szerepvállalásával, annak elméleti háttérével és jogi vonatkozásával több éve foglalkozom. A téma relevanciáját nemcsak a széles, nemzetközi irodalmi feldolgozottság, de az egyre több hazai publikáció is jelzi, kiválasztására pedig több körülmény vezetett rá. Egyrészt láttam, hogy a nőkérdést még mindig körülengik az olyan mítoszok, melyek régóta meghaladott, tradicionális és anakronisztikus szemléletet tükröznek vissza. Másrészt annak ellenére, hogy szeretnénk azt hinni, a tudományos életben már egyáltalán nem számít a nemi hovatartozás, a számok mégis mást jeleznek. Feltűnően kevés akadémiai doktor és/vagy akadémikus nő van mindmáig, holott Magyarországon az egyetemek, főiskolák kapui 1895-től megnyíltak a nők számára is.

A kérdés tehát a továbbiakban az, hogy az MTA doktora fokozathoz eljutni (ahonnan az akadémikusokat választják) miért nehezebb a nőknek, és miért csak keveseknek (15,5%) sikerült?

Az akadémikus nőkkel, a Magyar Tudományos Akadémia doktoraival történő beszélgetéseim¹ során kiderült, hogy bár nőként soha nem tapasztaltak semmiféle diszkriminációt a tudományban, de pontosan látják, hogy van nemi alapú hátrányos megkülönböztetés, és különösen a vezető pozíciókban², illetve az Akadémiához vezető úton ütköznek folyamatosan üvegplafonba a nők.

„Valójában saját példámon én nem tapasztaltam semmi negatív diszkriminációt. Ez is az oka, hogy teljesen le voltam döbbenve, amikor észrevettem, hogy ilyen kevés nőt interjúvoltunk meg. Hogy lehetséges ez?” (3. természettudós alany)

¹ 32 fővel (MTA doktornő és akadémikus) készítettem félig strukturált interjút (lásd VI. fejezet).

² „A diplomások lényegesen nagyobb aránya nő, mint férfi, és a műszaki területtől eltekintve a női többség jelenléte megkérdőjelezhetetlen, ez a jelentős növekedés nem kamatozódik a munkaerőpiaci folyamatokban. Magyarországon 2012-ben a felsőoktatásban tanulók 56%-a, a vezető állásban lévők 40%-a, az igazgatótanács-tagok 7%-a, a tanácsok vezetőinek pedig 0%-a volt nő (EC,2012a; HCSO, 2013). Magyarországról is elmondható tehát, hogy igen erős »férfikvóta« létezik a gazdasági élet legbefolyásosabb pozícióit illetően. Ha tehát meritokratikus rendszerben gondolkodunk, egyáltalán nem lehetünk elégedettek a magyarországi helyzettel.” (Nagy 2013: 55)

„Most persze az, hogy ezt én a saját életemben nem tapasztaltam, még nem jelenti azt, hogy vak vagyok. Szóval látom, hogy ez sokszor akadály, de mondjuk nem tudok olyan személyes történetet mondani, ami erről szólna.” (5. természettudós alany)

Ha először az említett arányt (15,5%) nézzük, megállapítható, hogy a tudományos területen a nők számát tekintve Magyarország jelentősen elmarad az Európai Unió más országaihoz képest is. Látható, hogy a remélt változást e téren a 2004-es európai uniós csatlakozás sem hozta meg. Az úgynevezett Helsinki Csoport³ 2014-es felméréséből, amely 29 európai országot vizsgált a nők tudományban való részvételét illetően, kiderült, hogy Magyarország 17%-os aránnyal a „19. helyet foglalta el olyan országok mögött lemaradva, mint Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Bulgária” (Pető 2018: n. a.).

Vonatkozó vizsgálatokból az is kiderült, hogy az akadémiai egyenlőtlenség nagyrészt a kutatói támogatásokban meglévő egyenlőtlenségen alapult. Az Európai Kutatási Tanács (ERC) 2007–2013-as adatai ugyanis kimutatták, hogy a nők a pályázatokban csak egynegyed arányban vesznek részt a férfiakhoz képest, és csak egyötödnyi díjat kapnak meg.⁴

A kógens jogszabályok – melyek tiltanak mindennemű diszkriminációt, legyen az közös európai szintű vagy hazai szabályozás – ellenére is csak nagyon lassan történik változás a gyakorlatban. Éppen emiatt a téma elméleti alapjaira, vagyis a férfi-nő hierarchia eszmetörténeti hátterére különös figyelmet kell fordítani.

„Minden kornak ideológiai és gyakorlati kötelessége, sőt ösztöne, hogy a maga legaktuálisabb perspektívájából: igenis dolgozza fel a múltat, vonja le belőle, az aktivitás érdekében a tanulságokat, amire a legékebben szóló bizonyíték, hogy a modern kor legforradalmibb társadalom- és gazdaságtudományi műve, éppen a múlt, a történelem tanulmányozásán alapul, a robbanó aktualitás, a múlt időszerű felmérésére épül.” (Szentkuthy 1965: 30–31)

A „nőkérdés” irodalma viszont nagyon szerteágazó, a vizsgált probléma, jelenség pedig sokrétű. Ez indokolja, hogy a dolgozat elméleti része egy széles kontextusba helyezze és több oldalról (a szociológia mellett jogi, filozófiai szempontból) is megközelítse a kijelölt témát.

³ Az Európai Bizottság által 1999-ben létrehozott szakértői testület.

⁴ Gender statistics go.nature.com/nqfvc3, utolsó letöltés: 2018. 05. 05. „Ez a különböző arányokban nyilvánul meg az egyes tudományterületeken belül: a fizikai tudományokban és a mérnöki munkában a nők a pályázatok 17%-át és 15%-át kapják; a bölcsészettudományokban 30% és 21%; és a társadalomtudományokban és a humán tudományokban pedig 6% és 31%.” In Boyle, Paul et al. (2015): Women are funded more fairly in social sciences-UK data hold lessons for how to close the gender gap in bioscience grant applications, success and size, argue, https://www.nature.com/polopoly_fs/1.18310!/menu/main/topColumns/topLeftColumn/pdf/525181a-1.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

A nagyobb szabadságot biztosító, ugyanakkor konzisztens elméleti-logikai analízis, tekintve, hogy az általam kiemelt diszciplínák egyes szegmenseinek *gender* szempontú vizsgálatai mára komoly eredményeket értek el, segítenek megérteni a témával kapcsolatos gondolkodási struktúrát és a probléma gyökerét. Nem utolsósorban hozzájárulnak a nőkkel kapcsolatos egyenlőtlenségek körüli dilemmák tisztázásához, továbbá segítséget nyújtanak a disszertációban helyet kapott interjúk értelmezéséhez is. Hipotézisem szerint a nőtudósok narratívumaiban meglévő tudati, gondolkodási sémák visszatükrözik azt a filozófiai örökséget, ami mentén körvonalazódott a nőkkel kapcsolatos, konzerválódott tudás. Fontos leszögezni azt is, hogy a disszertációban helyet kapott elméletek, ahogy említettem, logikai analízisként lesznek jelen, ilyen formában pedig nem arra törekednek, hogy azok útvesztőiben időzzünk (nem utolsósorban a terjedelmi korlát miatt sem), hanem arra, hogy egy teljesebb képet adjanak a nőtudósok jelen helyzetéről. Így pl. a különböző feminista hullámok vagy Foucault, Lacan, Derrida és a dekonstrukció megemlézése, illetve ezen szerzők nőtémát is érintő téziseinek összehasonlítása segítenek elhelyezni az új diszciplínát (nőtudományokat) a tudományos mezőben, úgy, hogy egyúttal rámutatnak a nőkérdés neuralgikus pontjaira is.

Nem feledve, hogy a különböző elméletek sok olyan kérdést és megállapítást is tartalmaznak, melyek mára vitatható, az adott korra jellemző, elidegenedett eszközöket alkalmaznak, de ezek megemlézése és evolutív értelmezése nem mellőzhető egyetlen, a témában tudományos igénnyel íródott műből sem.

Maga az egyenjogúság a modern jogállamokban megvalósult, az egyenlő emberi jogokat a legalapvetőbb, elidegeníthetetlen, velünk született alapjogokként kodifikálták, nemre, korra, rasszra, vallásra, vagyis mindenféle védett tulajdonságra való tekintet nélkül. Alapvető kiindulópontom tehát az egyenlő jogok, illetve az erre épülő, egyenlő követelmények alkotmányos alapelve, mely jogilag tilt mindenféle diszkriminációt, és amely garantálja a hátrányos megkülönböztetéstől mentes életet. Tehát „a nők és férfiak egyenjogúsága a köz- és a magánélet minden szférájában a nemek egyenlő arányú jelenlétét, azonos hatalommal való felruházását, valamint egyenlő részvételét jelenti. A nemek közötti egyenlő bánásmóddal való küzdelmet a férfiak és nők maximális társadalmi szerepvállalásának előmozdításában” kell meghatározni (Monori 2011: 3).

Vagyis a nemek közötti egyenjogúság a *de jure* egyenlő jogokat jelenti az élet minden szférájában, azaz a teljesen egyenlő feltételeket, lehetőségeket. De megértettük azt is, hogy a nők és férfiak életkörülményei, főleg a nők gyerekszülési képességei miatt gyökeresen különböznek, így erre figyelve kell megalkotni az esélyegyenlőséget is. Vagyis a két nem közötti természetes különbségek létezése nem befolyásolhatja károsan, hátrányosan a nők és férfiak életkörülményeit, és nem vezethetnek diszkriminációhoz. Ellenkezőleg, elő kell segíteni, hogy

egyenlő mértékben járuljanak hozzá a társadalmi, politikai és a gazdasági hatalom azonos mértékű elosztásához (Monori 2011: 8).

Itt meg kell említenem, hogy az esélyegyenlőségnek két különböző felfogása lehetséges, a liberális és a radikális megközelítés. A kettő közötti legnagyobb különbség abban áll, hogy az egyenlő esélyek megteremtéséhez utóbbi (a tisztességes eljárások mentén) a pozitív diszkrimináció igénybevételét is támogatja (lásd még Nagy 2005: 52).

Az, hogy a jogi szabályozás a gyakorlatban is eredményes lehessen, első lépés mindenképpen a téma napirenden tartása és a „másik” csoport bevonása a diskurzusba. Erre Lantos Nóra Anna, Nagy Boglárka és Kende Anna az *És ki fog fellépni a nők jogaiért? A mobilizáció lehetőségei és korlátai hátrány és privilégium mentén* című írásában tér ki, melybe az *Acting in Solidarity: Cross Group Contact between Disadvantaged Group Members and Advantaged Group Allies* tanulmányban megfogalmazott tételt építették be. Jelesül, hogy csak akkor lehetnek sikeresek a változás érdekében tett lépések, ha a hátrányt elszenvedő csoport kollektív erőfeszítései mellé megnyeri magának a privilegizált csoport támogatását is.⁵ Ennek egyik fontos eszköze lehet a saját privilégiumukra irányított figyelem és az, hogy a férfiak is ugyanúgy törekedjenek a nemi diszkrimináció felszámolására (Lantos–Nagy–Kende 2017: 155).

„Hogyha túlnyomóan vagy legnagyobbbrészt férfiakból áll egy közeg, akkor köszönik szépen ők nagyon jól megvannak, és maguktól nem igazán jut eszükbe, hogy itt valami nincs rendben.” (1. társadalomtudós alany)

Ehhez kapcsolódik még, hogy a nemi, illetve a nőkérdésen alapuló *gender studies* és *women's studies* egyik legfőbb kritikája is éppen abban nyilvánult meg, hogy az új tudományok égisze alatt egy idő után a nők tulajdonképpen csak egymással kommunikáltak, saját csoportjaikba zárva magukat.

„Attól is függ, hogy a nők maguk ki tudják-e fejezni azt, amit egyáltalán akarnak. Magyarországon gyakorlatilag nincs már semmilyen nőszervezet. Nem is tudom, hogy kell-e, ugyanis ez aszerint szerveződik akkor, hogy a nők a nőkért, a férfiak a férfiakért vannak, és ennek nagyon kevés értelme látszik lenni akkor, amikor azt szeretnénk, hogy bizonyos összefüggésben, vagy bizonyos színtereken a nemek közötti különbségre lennénk szíva-

⁵ Többek között ilyen igénnyel született meg Monori Gábor *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése* című doktori értekezése is, melyben leírta: „A XXI. században a férfiak családban betöltött szerepe felértékelődött, így véleményünk szerint egyrészt szükséges, hogy a férfiak is megvizsgálják a feminizmus tárgykörét és őszintén elmondják véleményüket az ott felvetett kérdésekről, másrészt a férfiaknak igen nagy felelőssége van abban, hogy a múltban gyökerező, de napjaink társadalmában még mindig jelenlévő nemi diszkrimináció problémáit felismerve saját maguk tegyenek azért, hogy a nemek közötti esélyegyenlőség megvalósuljon.” (Monori 2011: 9)

kok. Akkor nem lenne nagyon sok értelme annak, hogy külön küzdjenek a nők azért, hogy a férfiak legyenek színvakok. Ezért borzasztó nehéz a nőkről általában beszélni.” (1. társadalomtudós alany)

Elkülönülve vitatták meg kutatásaik eredményét, egymásnak publikáltak a szakfolyóiratokban, aminek eredményeképpen az információk alig jutottak el a tágabb közönséghez. Ez a beszűkült tudományos szemlélet többek között politikai veszélyt is hordozott magában. Ugyanis a tudományba ágyazva egy rétegeképviselő látzatát keltette, emiatt pedig a férfiellenesség vádjával illették (Czibere 2014: 28). Nem utolsósorban emiatt is fontos, hogy az elméleti alapvetésekkel egy szélesebb elméleti kontextust adjunk a témának. Hiszen mindennemű előrelépés és változás szükségessége, az esélyegyenlőség megteremtése és a diszkrimináció csökkentése emberi jogi kívánalomként lép elő. Így válik ösztársadalmi célkitűzéssé, és nem csupán egy csoport (nők vagy kisebbség) elkülönített problémája.

A disszertáció célkitűzése, témája, relevanciája⁶

Amint a Magyar Tudományos Akadémia tagjaira terelődik a figyelem, elsőként a nemi összetettségét illető rendkívül nagymértékű aránytalanság tűnik fel. 2004-ben az MTA rendes és levelező tagjai között 96% volt a férfiak aránya, 10 évvel később, 2014-ben alig változva, 93,2% lett. A vezető beosztású nők aránya tehát mindössze 2,8%-kal emelkedett a tudományban (Illésné Lukács et al. 2011: 94; Grébics 2015: 60, idézi Hadas 2017: 1391).

A Magyar Tudományos Akadémia 334 rendes, levelező tagjai között összesen 24 nő van (2017). A 2016-os magyarországi akadémikusválasztáson 26 férfit választottak meg levelező tagnak, és egyetlen nőt sem. Ezzel a fordulattal itthon az addigi 7%-os női arány is csökkent (6,7%). A Magyar Tudományos Akadémia 2689 doktora között pedig mindössze 418 nő van, ami 15,5%-os arányt jelent.

Doktori értekezésem abból a jogos célból és kívánalomból indult ki, miszerint a társadalom több mint felét kitevő nők szellemi és tudományos érvényesülése egyenlő esélyeken alapuljon. Mert „[...] nehéz lenne vitatni, hogy egy ország agykapacitásának 50%-át kizárni a legfelsőbb elismerésből és az ezzel járó anyagi megbecsülésből az ország tudományának és haladásának hátrányára válik” (Somogyi 2016: 862).

⁶ A jelen fejezet Takács Izolda (2017): Szkülla és Kharübdisz között – Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő lassú változás a női akadémikusok arányában? In Debreceni Szemle 2017/3, 349–362, valamint Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”. In Metszetek 2017 Vol 6. No. 3., 129–157 című tanulmányokra épült.

Feltételezem, hogy annak magyarázata, hogy a nők alacsony arányban vannak képviselve a tudomány legfelsőbb fórumain, mindenképpen társadalmi okokban keresendők, miután jogi akadályokról már nem beszélhetünk. Ugyanakkor a konzerválódott szokásokban és ideológiákban *de facto* még ugyanúgy megmutatkoznak a nemi sztereotípiák, akár csak 100 évvel ezelőtt. Még ha nem is közvetlenül vagy láthatóan, de indirekt, látens módon húzódnak meg a mindennapok gyakorlatában. Ezeket minden időben olyan megdönthetetlennek tekintett állításokkal támogatták, melyek még ma is megbújnak az általános vélekedésekben.

„A hamarosan Nobel-díjas Isidor Rabi nőkről alkotott véleménye a patriarcha társadalom általános felfogását tükrözte [1938, T. I.]. Rabi szerint a nők idegrendszere: [...] egyszerűen más. Nem engedi, hogy koncentráljanak. Azt hiszem, ezen nem is érdemes vitatkozni, így van és kész. Mehetnek a nők is kutatónak és elég jól végzik majd a dolgokat, de átütő eredményeket ne várjunk Tőlük” – írta le Hargittai Magdolna, Maria Goeppert Mayer Nobel-díjas magfizikus élettörténetét bemutatva (Hargittai 2015: 121).

Leginkább a nőtudósok és vezetők megítélésében vannak még mindig ugyanúgy jelen a fent említett sztereotípiák, tovább akadályozva a nők munkaerőpiacon való előrelépését. Ennek eklatáns példája a Yale Egyetemen végzett kutatás is (2015), melyet Séllei Nóra a *Professzor-nők a Debreceni Egyetemen* című tanulmányában ismertetett, és amelyben kimutatták, hogy a pályázatokat elbírálók (nők és férfiak egyaránt) felülértékelték azokat a pályázati anyagokat, amelyeken férfinév szerepelt (Séllei 2015). „Mint a kutatók megállapították, [...] nem tudatos diszkriminációról volt szó, [...] hanem a nőktől elvárt társadalmi szerepekről alkotott sztereotípiák hatásáról, azaz a kulturális tudattalan működéséről, amelyet befolyásolnak szocializációnk rejtett tantervei” (Séllei 2015: 261).

A szakirodalom az ehhez hasonló jelenségeket az úgynevezett „Goldberg-paradigmaként” fémjelzi, melyet Philip Goldberg 1968-as kísérlete után neveztek el. A fent említett vizsgálatok is ezen elmélet módszerét követték. Ennek során diákok két csoportjának azonos esszét kellett értékelniük. Az egyetlen különbség az volt, hogy egyszer férfit, utána nőt neveztek meg szerzőnek. Az eredmény kimutatta, hogy a fent említett, mélyen gyökerező nemi előítéletek végül elhomályosították az értékelők objektivitását. A hagyományos női témákat kivéve ugyanis rosszabbul értékelték a női névvel ellátott szövegeket, akkor is, ha ugyanaz volt, mint amelyiken férfinév szerepelt (Brooks 2013: 45).

Tehát, ha egy 1968-as kísérletről elnevezett paradigma még napjainkban (2015) is érvényesnek mondható, akkor az adott társadalmi jelenség egy sokkal mélyebb problémára utalhat, éppen ezért kulcsfontosságú az esztörténeti megközelítés.

A nőket és a férfiakat tehát másképp ítélik meg a munkaerőpiacon, ezáltal folyamatosan üvegplafonba⁷ ütköznek. Arról, hogy a munkahelyi szervezetekben konkrétan milyen akadályokkal találkozhatnak a nők, a harmadik fejezetben írok részletesen. Mindenesetre a fenti állítást igazolta az a felmérés is, melyet Claudia Wagner és munkatársai *Women through the glass ceiling: gender asymmetries in Wikipedia* című munkájukban ismertettek.

E kutatásban megállapítást nyert, hogy a férfiak Wikipédia-életrajzaiban sokkal konkrétabb kifejezések írják le a pozitív részeket, míg a nőknél éppen fordítva tapasztalható, vagyis a negatív részeket hangsúlyozzák (Csermely 2017: 624). Az elemzés érvei mentén, a női és férfi életrajzokat összehasonlítva láthatóvá vált, hogy a nők esetében gyakrabban éltek a családi, nemi és párkapcsolatokhoz kötődő témakörök ismételtetésével, illetve az esetleges hibáikat, tévedéseiket sokkal inkább előtérbe helyezték, mint a férfiak esetében. Amit egyébként szintén az úgynevezett üvegplafonhatás egyik okaként értelmeztek az említett szerzők (Wagner–Graells–Garrido–García–Mercer 2016).

E kutatások is megerősítették, hogy a meglévő sztereotípiákat a médiumok is erősen befolyásolják, és a valóságról alkotott képet ebben a formában őrzik tovább. Így az általuk alkalmazott narratívumok által nyújtott információk lépnek a teljes valóság helyébe. A nőkre vonatkozó megjelölések pedig a nőtudós alakját az átmenetiség pozíciójába helyezték. Ezek miatt, ahogy más területeken is, a nőtudósok karrierívének elhalványodása a „történetekből való eltűnésükkel” fejeződött be. Ezt a tételt járom körbe az első fejezetben, valamint utalok azokra a törekvésekre is (nőtörténelem), melyekkel a nőket igyekeztek „visszahelyezni” a történelem fősodrába.

A fent említett szemléltető példák soha nem teljesen homogének és nem kizárólagosak. Hiszen akárcsak a témakörbe tartozó irodalmak, nagyon változatosak a különböző korokban. Ugyanis a történelem során, és jelen időben is sok kérdés kapcsolódott és kapcsolódik össze a mindenkori hatalommal, a politikai és gazdasági körülményekkel, érdekekkel és „szükségyszerűségekkel”⁸, a kulturális és erkölcsi attitűdökkel és intézményekkel, vagyis mindazzal, ami a

⁷ Az üvegplafon kifejezés a III. fejezetben kerül kifejtésre.

⁸ Pl. „[...] az első világháború utáni hirtelen kapott női szabadság és önállóság után a nemi szerepek gyors visszarendezése iránti igény megjelenésének a közgondolkodásban gazdasági és lélektani okai voltak. A frontról hazatérő veteránoknak szükségük volt a régi helyükre a munka világában éppúgy, mint a családban. Természetesen voltak e röghöz kötési folyamat lezajlásában szembeötlő különbségek az egyes országok között. Hazatérve azt a régi világot keresték, amelyet maguk mögött hagytak egykoron. Férj és kenyérkereső családapá szerepükre tartottak igényt a családban, úgy akarták folytatni polgári életüket, ahogyan valamikor abbahagyták. A vesztes országokban a veteránoknak még nagyobb szükségük volt a lelki fogódzókra és az állandóság élményére, mint odaát, a győzteseknél. Kiszolgáltatottságukat, megalázottságukat kompenzálni akarták. A legegyszerűbbnek az tűnt, ha férfiúi öntudatuk maradékát a családban betöltött egykori szerepük visszakövetelésével állítják helyre. [...] asszonyaikkal akartak élni, akiket irányíthatnak és gyermekikkel, akiken uralkodhatnak. Ez a kívánság pedig elementáris erővel formálódott követeléssé a háború után mindkét oldalon: a győzteseknél éppúgy, mint a legyőzött országokban.” (Pukánszky 2006: 143–145).

társadalom kultúrájához, annak mintázatához tartozik (lásd még Meitner 1960). Ezt a tézist ki-tűnően szemléltetik és támasztják alá a tudósnőkkel készített interjúk elemzésének eredményei, illetve a magyar történelmi kontextust taglaló fejezet, amely az államszocializmus jellegzetes nő- és társadalompolitikáját helyezi fókuszba.

Disszertációm magyarázatot keres arra, hogy pontosan miért van az, hogy miközben nincs olyan jogi akadály, mely a nőket meggátolná abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémián ugyanolyan arányban képviseltessék magukat, a számok (6,7%) mégis szignifikáns különbsé-geket, nagy fokú egyenlőtlenséget mutatnak a férfi és a nőtudósok között.

Kiindulópontom tehát alapvetően az, hogy miután a nők alig néhányan jutnak el a tudomá-ny és a szervezetek legfelsőbb szintjeire, így továbbra is kimaradnak a pozíciók újraelosz-tásából, ezáltal folyamatosan újratermelődik és megerősödik a régi rend és annak nemi alapú hierarchikus rendszere.

Elsődleges céloom bemutatni az akadémikus nők, valamint az Akadémia nődoktorainak karrierívét, a tudósok körében is meglévő, egyenlőtlenséget generáló nemi sztereotípiákat, azt, hogy a karrierjük során milyen tényezők segítettek, akadályozták őket. Emellett szeretnék vá-laszt kapni arra is, hogy az esetleges gátló tényezőknek voltak-e olyan vonatkozásai, melyek visszavezethetőek a nemi alapú diszkriminációra. Illetve a Magyar Tudományos Akadémia doktorainak és/vagy akadémikusainak hogyan sikerült átjutni azokon az akadályokon, amelye-ket a hagyományos szerepek állítottak fel, hogyan tudták végül áttörni az üvegplafont, milyen kompromisszumokat, nehézségeket jelentett mindez. Ezek mentén végül arra is választ kapha-tunk, hogy vajon az ő élet- és pályáivük miben tér el az átlagtól.

Kutatásom során az interjúk elkészítésénél szem előtt tartottam olyan változókat, mint amilyen pl. a különböző családi viszonyrendszerek és karriermodellek átalakulása (a kétkeresős családmodellek általánossá válása, ahol a gyermekek száma is alapvető kérdéssé válik, emiatt a döntést befolyásolhatja az igénybe vehető intézményi segítségek mértéke is), a család szerke-zetét érintő más változások, a munkahelyi szervezetek (család-karrier konfliktus).

Témám szempontjából, az előzetes hipotézisem mentén, a fenti megállapítások tükrében két területet is vizsgállok. Egyrészt az elméleti keretet, vagyis azt a társadalmi teret, mely de-terminálja a munkahelyi szervezetek hierarchikus rendszerét. Másrészt a munkahelyi intézmé-nyeket. Külön kitérek a téma szempontjából releváns történelmi kontextusra, illetve a Magyar Tudományos Akadémia mint olyan választási rendszerére és szerkezetére.

Doktori dolgozatom tehát alapvetően ezen megközelítések mentén jut el a kijelölt témá-hoz. Végül az elméleti és a gyakorlati rész közötti összefüggésekre mutat rá a tudósnőkkel (akadémikusokkal és a Magyar Tudományos Akadémia doktoraival) készített félig strukturált interjúk segítségével. Így ad egy átfogó képet a nők tudományos karrierjéről, a hazai helyzetről.

A kutatás célja továbbá, hogy láthatóvá tegye azt is, pontosan hol vannak azok a pontok, ahol a nők karrierje megrekedhet, és ennek mi(k) az oka(i).

Az első fejezet egy nagyobb egységet tesz ki. Ebben az általános elméleti keretet és a feminizmus különböző csoportjait vázoló fel. Közben a témában fellelhető alapfogalmakról is szó lesz, melyeket a legújabb szakirodalmakban cirkuláló definíciók tételes kifejtésével tisztázok.

A fejezet második részében térek ki a téma jogi hátterére, mely azokat a kógens jogszabályokat, hazai, európai és nemzetközi jogi határozatokat, törvényeket, rendelkezéseket, törvényerejű rendeleteket stb. veszi sorra, melyek a nők egyenjogúságát deklarálták valamilyen módon. És amelyek azt a már korábban tett megállapítást konkretizálják, miszerint a jogi akadályok mint olyanok teljesen eltűntek a nők munkahelyi, tudományos előrelépésének útjából. A fejezet úgy képez egységes részt, hogy benne tovább cizellálom filozófiai, szociológiai és történelmi aspektusokra a kijelölt témát. Ezzel igyekszem olyan elméleti alapot építeni a doktori dolgozatba, mely a problémát a gyökérétől kezdve taglalja. Lényeges megismerni a nő-férfi hierarchia manifesztumainak, látható akadályainak rejtett okait is, a jelenségek kialakulásának forrásait, az elméleti alapvetések eredetét.

A második fejezet a tudományos hivatást és a tudományszociológia elméleti keretét veszi előre, utóbbi egyben a nőtudományok helyét is kijelöli. Itt lesz megemlítve a tudománymetria módszere is, mely elsődleges eszköze a tudományos teljesítmények mérésének, összehasonlításának.

A klasszikus nézetek és *opusok* vizsgálata után történelmi személyek, híres nőtudósok tapasztalatait is felsorakoztatom. Ezzel, még az általam készített interjúk előtt, más történelmi kontextusban is vizsgálat alá kerülnek a tudósok konkrét tapasztalatai. Illetve e rövid történelmi visszatekintésben körvonalazódik ismét a disszertáció kijelölt témája és a probléma alig változó esszenciája (lásd még alább a bináris oppozíciókat).

Mindemellett elengedhetetlen annak vizsgálata is, hogy amint a nők kikerülnek a családon kívüli világba, milyen hierarchikus társadalmi/intézményes rendszerbe/rendszerekbe tagozódnak be. Éppen ezért a harmadik fejezet részletesen ismerteti a női karriermodellek alaptípusait, majd a különböző szervezetek struktúráját. Utóbbi témában többek között Joan Acker *Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations* és Nagy Beáta munkahelyi szervezetekről írt műveit, kutatásait, felvetéseit gondolom újra és járom körbe. Ezen keresztül válik láthatóvá mennyi, és pontosan milyen akadály került a nők (tudományos) karrierjének útjába. A különböző metaforák által megnevezett gátak, a jelenségekkel foglalkozó hazai és külföldi szakirodalmak ismertetésével válnak a dolgozat szerves részévé.

A negyedik fejezetben térek rá konkrétan a tudós nők születési éveitől kiindulva a magyar társadalmi-történelmi kontextus felvázolására. Ismeretes, hogy az államszocializmus politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásai sajátos módon befolyásolták a magyar nők élet- és karrier-történetét.

Az ötödik fejezet a Magyar Tudományos Akadémiát mutatja be. Jelesül azt, hogy a megalakulásától kezdve napjainkig milyen átalakulásokon ment keresztül. Emellett szólok annak választási rendszeréről is, a választások alakulásáról, az irányelvekről és arról, mindez a tradíció mennyire engedi be vagy zárja ki a nőket az Akadémia berkeiből. Szó lesz még az Akadémián megalakult „Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság”-ról (a továbbiakban: Női Bizottság) is, illetve a befejező részek előtt olyan szekunder adatokat is ismertetek, melyek az akadémikusok azon írásait fogják össze, amelyeket a 2016-os akadémikusválasztást követően publikáltak a témában.

A hatodik, „Módszertan” fejezetben a kutatás alanyainak bemutatása, a félig strukturált interjú választásának indoklása, illetve a kutatói kérdések szerepelnek. Az interjúk elemzését a „Következtetések a kutatói kérdések alapján” című rész zárja le. Utóbbi összefoglalja az eredményeimet, illetve további kutatási lehetőségeket, felvetéseket is tartalmaz. A disszertáció a kutatás összegzésével („Összegzés”) zárul.

I. FEJEZET

Elméleti alapvetések – Szociológiai, jogi, filozófiai háttér és a téma szélesebb kontextusa

„Ez volt hát az első hullám, amin, a női törvényről szólván sikerült átevickélnünk, nem is merített alá egészen az a tételünk, hogy a férfi és a női öröknek minden munkát együtt kell csinálniuk, sőt valahogy épp maga ez a tétel igazolta, hogy ez lehetséges, sőt hasznos is.”⁹

Ahhoz, hogy a nők jelen tudományos, szakmai, jogi helyzetét és ennek alakulását megfelelően megértsük, fontos visszatekinteni arra, hogy hány konzerválódott szokást kellett legyőzniük az emancipációs törekvéseikben. Kell egy kiterjedt elméleti elemzés arról, hogy miért és miben nyilvánult meg a teljesen különböző, nemi alapú társadalmi szerepvállalás, és annak szinte átjárhatatlan, hierarchikus volta.

Válaszolni kell azokra a kérdésekre is, hogy milyen célok mentén artikulálódtak az egyes feminista irányzatok, illetve a kezdetektől, az emancipáció modern értelemben vett előretörésén át napjainkig mennyit változott a megítélés a nőkkel szemben. Mindezek segítségével megtudjuk, hogy a nők számának nagyarányú növekedése (60%) a felsőfokú, tudományos képzésekben (1. ábra) miért nem idézte elő a női vezetők, döntéshozók, akadémikusok számának egyenes arányos emelkedését.¹⁰

A disszertáció a szociológia és az ismeretelmélet eszközeivel közelített a témához. Nem feledve azt sem, hogy emellett a nőtudományok részeként is értelmezhető a tudományos mezőben, melynek „kritikai-elvi alapját olyan morálfilozófiai alapértékek képezték, mint az egyenlőség vagy az igazságosság elve, illetve az egyetemes emberi és erkölcsi jogok érvényre jutásának követelményei” (Czibere 2014: 25).

Éppen ezért mindenképpen az egyenlő jogok biztosításának alapelvéből kell kiindulni, mely a már említett emberi jogi, természetjogi alapokra épül, és amely a II. világháborút követően vált a jogi dokumentumok alapjává. Ugyanakkor feltehető a kérdés, vajon természetjogok, melyek az embert egyenlő jogúnak és méltóságúnak tételezik, nem léteztek korábban? Maritain szerint ahhoz, hogy erre válaszolni tudjunk, először is el kell választani a természetjog

⁹ Platón: Állam, 5. könyv, <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.pdf>, utolsó letöltés: 2017. 12. 12.

¹⁰ Ezt a rész Takács Izolda (2017): Nők a tudományban A női tudósok odissaéja, a háttérből „Prokrusztész ágyába”. In Metszetek 2017 Vol 6. No. 3. 129–157, tanulmányra épült.

ontológiai és gnoszeológiai vizsgálatától (Maritain 2006)¹¹. Eszerint emberi jogok, az élethez való jogok, vagyis természetjogok mindig is léteztek, egyidősek az emberrel, de ellentétben a pozitív jogokkal, előbbiek megismerése erőfeszítést igényelt. A társadalmi fejlődés, az ember fejlődése, gondolkodása, önmagának egyre mélyebb megismerése vezethetett el odáig, hogy az idők folyamán a mindig is létező természetjogi alaptételeket sorra felismertük és ezeket aztán jogszabályokban *expressis verbis* kifejezésre juttattunk (lásd még *Emberi Jogok Nyilatkozata, Juris aequalitas inter sexum et sexum* fejezet). Az ember élethez való joga, mint minden további jogok alapfeltétele, valamint az, hogy az ember emberi életet élhessen, elidegeníthetetlen jogai közé tartoznak. Ahogy az is, hogy emberi természetét, tehetségét korlátok nélkül kibontakoztathassa. Ráépítve erre a személy mint közösséghez tartozó társadalmi lény jogait és az embernek mint dolgozónak a jogait. Mindezt továbbgondolva a belső körbe az ember, aki biológiailag nő vagy férfi élethez, méltósághoz, szabadsághoz való alapjoga tartoznak, míg a társadalmi lény jogai a második, illetve a harmadik generációs alapjogok körében érvényesülnek, a közösség egyenlő jogú tagjaként és a munkához való egyenlő jogok birtokosaként.

Fontos megjegyezni azt is, hogy nem a nők és a férfiak természetes különbözőségének tagadásából indulunk ki. Hanem csupán annak olyan társadalmiasított és sok szempontból kizáró meghatározásaiból, melyek ezáltal nagyon sokáig az előbb kifejtett alapvető jogaitól is elválasztották a nőket. Éppen ezért elsőként meg kell határoznom a „társadalmi nem” fogalmát, és jellemezni annak koronként változó lehetőségeit. Hiszen minden további magyarázatra ezen alapfogalom tisztázása után kerülhet csak sor.

Ne feledjük el azt sem, hogy a „társadalmi nem” abból a szempontból is fontos számunkra, hogy megalkotásával rámutat azokra a körülményekre, melyek az egyén identitásában alakító tényezővé válnak. Nem új keletű a szociálpszichológia azon tétele és a felismerés, „[...] hogy az énnel nevezett jelenség nem eleve meglévő adottságunk, hanem az ontogenezisben létrejövő pszichikus alakzat: társadalmi és társas termék. Az emberi szubjektivitás magva az a – csupán evidenciaszerűen belátható, élményként megtapasztalható, de *közvetlenül* meg nem ragadható – fogalmi konstrukció, amelyet énnel, énrendszernek nevezünk.” (Pataki 2002: n. a.)

A „társadalmi nem” fogalmának megjelenése kapcsán és a fentiek függvényében az egyik legalapvetőbb kérdés tehát az, hogy a biológiai vagy a kulturális determináltságnak, azaz hogy a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak van-e nagyobb be-

¹¹ „Az alapvető gondolatok azonban már 1942-ben megvoltak, mivel ezen év májusában, New Yorkban publikálta a *Les droits de l'homme et loi naturelle* című munkáját. Maritain J. et r., *Œuvres complètes*. Fribourg / CH/-Paris, 1988, Vol. VII, 619–695.” (Frivaldszky 2015: 12) Nem feledve azt sem, hogy Maritain teológiai alapokon nyugvó tételekre alapozta elsősorban a természetjogokat, az emberi jogokat. Ennek ellenére, ami a központi, főbb pontokat érintette (és ami miatt itt fontos), abban spontán egyetértés volt az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának megírásakor.

folyása a társadalmi nemi szerepeket illetően.¹² Vagyis lehetséges-e, hogy a nőtudósok és a társadalom által hagyományosan férfiszakmáknak minősülő területeken érvényesülni próbáló nők számára az egyik legfőbb akadályt még mindig ez a hagyományos társadalmi determinizmus jelenti?

1.1. A társadalmi nem¹³ fogalma körüli vita, a társadalmi nem mint analitikus eszköz

Mindent összevetve azzal, hogy a nőtudósok karrierjét, a társadalmi ranglétrán való előrelépési lehetőségeit taglaljuk, sehogy sem kerülhetjük ki magát a nőkérdést. Ismeretes, hogy a *társadalmi nem* fogalmi jelentéstörténetének kezdete, vagyis hogy „[a]z ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1971: 197), Simon de Beauvoir nevéhez fűződik. Bár ő közvetlenül nem használta a gender fogalmat¹⁴, de elsőként utalt arra, hogy az embert kívülről hozza létre és alakítja ki a társadalmi struktúra, a diskurzus, a szocializáció olyannak, aki a társadalomban betöltött szerepét illetően nőnek, avagy férfinak értelmezhető.

Ezzel pedig elsőként határozta el a biológiai és a társadalmi nemet egymástól (Czibere 2014: 22). Tehát elsősorban azért volt nagyon fontos a fogalom megjelenése, és ami elsődleges célját is jelentette egyben – ahogy Czibere Ibolya is összefoglalta ezt „*Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is*” – *A nőtudomány útja az intézményesülésig* című tanulmányban –, „[...] hogy megkérdőjelezze azoknak az elméleti magyarázatoknak az érvényességét, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségeket a természettől való, vagyis biológiai okokra vezették vissza ezzel megváltoztathatatlannak, sorsszerűnek és determinisztikusnak ítélve azt” (Czibere 2014: 22).

Ismerjük a patriarchális társadalom tételét, amely a legnagyobb ellenérzést váltotta ki az emancipáció képviselőiből, miszerint a nevelés körébe tartozó feminitás, illetve a természet körébe tartozó nőiség fogalmi egymásban találták meg a kölcsönösséget, míg a tudós-nő szókapcsolat tagjai egymást kizárónak számítottak.

¹² „A test neme, a bőr színe velünk születik, de megszabja-e maradandó módon sorsunkat, jellemünket, tulajdonságainkat, vagy inkább a hozzájuk kapcsolódó történelmi-társadalmi normák a döntőek, s ezek konstruálják a nemi, faji identitást, sőt magát a testet is – női testként, fekete bőrű testként, persze a mi köreműködésünkkel” (Joó 2010: 66).

¹³ Az *Alfejezet a Metszetek a tudományban* cím alatt megjelent publikációm tételei, Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

¹⁴ A társadalmi nem fogalmát legelőször az amerikai feministák használták 1970-ben.

A patriarchális társadalmakban megrögzött alaptételek szerint a két nem esszenciálisan, vagyis nemcsak biológiailag, de erre épülve pszichológiailag és szociális szerepeiket illetően is különbözőek. A nemi különbségek áthatják egész személyiségünket és annak minden dimenzióját (Scola 2006, idézi Frivaldszky 2016: 93). Ismeretes az is, hogy még Maurice Merleau-Ponty francia filozófus testre vonatkozó fejtegetéseiben sem ment tovább azon megállapításnál, mint hogy a „test nemi/szexuális létező, a szexualitás koextenzív a létezéssel, minden mozzanatát áthatja a nem. A nemi különbség megjelenik mind az észlelés, mind a tapasztalat, a kifejezés, a mozgás stb. során.” (Joó 2010: 68)

A feministák ellen megfogalmazott kritikák ma is úgynevezett „remaszkulinizációs” (Hadas 2016 kifejezésével) törekvésekként lépnek fel az „új-ideológia”¹⁵ ellen, és egyre szélesebb irodalmat alakítottak ki a régi „rend” visszaállításáért. Többek között úgy, hogy a feminista dekonstrukciós elméletek alapvetéseit kritizálták a posztmodern nemi identitásküzdelmek és a genderideológia veszélyeit és lehetőségeit taglalva. Elméleteik szerint ugyanis a nemi szerepek különbözősége egyszerre jelent biológiai, pszichológiai és szociális különbözőségeket a nők és férfiak között (Frivaldszky 2016). A legfőbb problémát pedig abban látják, hogy a „feministák” „[...] a nemi identitást egyrészt eljelentéktelenítik, minthogy csak a biológikumra szorítják vissza, s a társadalmi szerepeket »kívülről« az emberekbe »beleszocializálnak« tartják, ami így társadalmilag dekonstruálható és újra is alkotható [...]” (Frivaldszky 2016: 88).

A legtöbb félreértés mégis abból adódik, hogy sok, nőkérdéssel foglalkozó *opus* interpretálása azt a látszatot keltette, hogy a feminizmus (mely nem tekinthető homogénnek, mégis egységesen kezelik) egyöntetűen tagadja a nemekből fakadó különbségeket. Holott már Beauvoir-nál is a „különb is a férfi nő között mindig megmarad bizonyos különbözőség” (Beauvoir 1971: 569), vagy az „egyenlőségről a különbözőségben” (Beauvoir 1971: 569) kijelentések ugyanolyan hangsúllyal szerepeltek, mint a nevelés és a szocializáció bizonyíthatóan biológikumtól független identitásformáló szerepének a kiemelése. Sőt Elizabeth Grosz feminista filozófus pl. a nemileg tematizált test szintjén megőrizte az ambivalenciát elméleteiben, az említett Merleau-Ponty örökségére támaszkodva (Joó 2010: 77).

A feminista törekvések legfőbb ellenzői szerint ezek a „felszabadító” követelések mégis fenyegetettséget jelentenek a hagyományos társadalmi rendszerre és a tradicionális családmódellek kerültek veszélybe (lásd még Monori 2011). Hadas Miklós ezeket a férfiuralom restaurációjára törekvő, remaszkulinizációs erőknél nevezte el, melyek olyan csoportokat tartalmaznak, amelyek ellentámadásba kezdenek és antifeminista mozgalmakat létrehozva kísérlik meg visszaforgatni a történelem kerekét (Hadas 2016/b).

¹⁵ Genderideológia.

Ennek alapján jól körvonalazható – annak ellenére is, hogy nem lehet csak feminista és antifeminista (remaszkulinizációs) mozgalmakra tagolni a társadalmi vélekedést e témakört illetően – azon szervezőely, mely a biológiai és a társadalmi nemekkel kapcsolatos kérdések mentén alapul, illetve az erre épülő elméleteket legélesebben megosztja.

A femininitás és a nőiség összefonódásának/elhatárolódásának kérdéskörét legátfogóbban Toril Moi foglalta össze. Szerinte bárhogy is értelmezzük (régi patriarchális vagy az új feminista módon) a feminitást, akkor is igaz, hogy „[...] a patriarchizmus el akarja hitetni velünk, hogy van valami, amit a nőiség lényegének tekinthetünk, s ez az, amit feminitásnak nevezünk. A feministák ezzel szemben el akarják oszlatni ezt a hiedelmet, szerintük a nők ugyan kétségkívül a női nemhez tartoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindegyikük femininné is válik.” (Moi 1995: 239)

Mindenesetre a „társadalmi nem” maga, mint ahogy említettem, a jelen disszertációban analitikus fogalmi eszközként a társadalomtudományi vizsgálatot segíti. Segítségével megragadhatóak a társadalmilag létrejött és kialakított, a hatalmi viszonyok által szabályozott elvárások, szerepek és szimbólumok, valamint azon kulturális reprezentációk rendszere, amely biztosította a „férfi” és „női” tulajdonságok, sztereotípiák, valamint a nemek közötti munkamegosztás újratermelődését (Szapu 2015: 16). Sőt a kutatás egyik eszközeként a *gender* fogalom nemcsak a nő-férfi eltérő társadalmi-szocializációs különbözőségének a mértékegysége, de a nők egymástól különböző csoportjainak a meglétére, a nőfogalom diverzitására is utal. Ez az elemzésben leginkább a családi, szocializációs és a szimbolikus háttér vizsgálatánál lesz mértékadó változó.

1.2. Történelmi visszatekintés, a jogi egyenlőséghez vezető út, az egyenjogúsító mozgalmak mint a férfi monopólium megkérdőjelezése és a nő fogalma

A nők jogi egyenlőségét a feminizmus és annak különböző hullámai teremtették meg. Ugyanakkor mind a tudományos, mind pedig a mindennapi diskurzusban sokféle értelmezése létezik a feminizmus fogalmának. Ennek ellenére a különböző irányzatoknak és hullámainak, vagyis a más-más feminizmusértelmezéseknek van egy közösnek mondható elve, ez pedig a nemek közötti egyenlőség eszméjével azonosítható (lásd még erről Dér 2011; Szabó 2015, idézi Szemán–Szabó 2017: 187).

A feminizmus kapcsán tehát az is szükséges, hogy meghatározzuk, milyen csoportot/csoportokat ölelt át. Vagyis a nő mint társadalmi kategória milyen módon és minek a mentén kapcsolódott/kapcsolódik össze benne?

A nő fogalma

A fentieket figyelembe véve nem elegendő csupán a biológiai és a társadalmi nemet meghatározni és elkülöníteni egymástól, de további definíciókra is szükség van. Mindezek kiindulópontja pedig az, hogy a nő mint általános „fogalom”, kategória soha nem létezett. Elsősorban az egyes társadalmi osztályok között meglévő különbségek miatt, melyek szinte áthidalhatatlan távolságot hoztak létre. Ugyanis egy arisztokrata nő társadalmi helyzete és szocializációja világot jelentő disztanciát jelentett egy munkásnőétől. Nem beszélve az interszekcionalitás jelenségéről, amikor két vagy több hátrányos helyzetben lévő csoport metszetében volt egy nő. Mert egy fekete munkásnő státusa nemcsak a fehér középosztálybeli nő helyzetétől különbözött, de még a fehér munkásnőétől is.¹⁶ Ez a különbség azóta is folyamatosan jelen van, és például a karrier-magánélet összeegyeztetésének nehézségeiben mutatkozik meg. Geambaşu Réka *Részidős: félmunkás? A női rész munkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában*¹⁷ cím alatt foglalta össze vizsgálatait, melyben arra a megállapításra jutott, hogy a rész munkaidőt mint eszközt pl. csak a középosztálybeli nők veszik igénybe, egy olyan életstílus elérésében, amely értelmezésük szerint középosztálybelinek tekinthető. Így ez lehetővé teszi számukra az anyaság és a karrier megélését is. Vagyis a társadalmi nemen belül az osztály ma is egy jelentősen meghatározó változót jelent (Geambaşu 2014; Oborni 2018).

Magát az interszekcionalitás fogalmát Crenshaw a *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics* című tanulmányában írta le először. Elsősorban arra használta ezt a vizsgálati módszert, hogy rámutasson a faj és a nem egymásra gyakorolt befolyásoló hatásaira a fekete nők munkahelyi tapasztalataiban (Crenshaw 1989: 139; Crenshaw 1991: 1244). Kiindulópontja az volt, hogy a fekete nők negatív diszkriminációs tapasztalatainak teljes megértéséhez nem elég csupán a nemi vagy a faji diszkrimináció hagyományos értelmezési keretein belül külön-külön vizsgálni azokat, hanem azok együttes hatásaként (metszetükben) kell értelmezni (Crenshaw 1991: 1244). Mindenesetre könnyen belátható, hogy a nők egységes csoportként való meghatározása nem mutathat rá a különböző tapasztalatokon alapuló lehetőségekre és célokra.

Mégis, ahogy Czibere Ibolya kifejtette (Czibere 2014), mindennek ellenére a feminizmus politikája mindig is a „nőkhöz” mint egységes csoporthoz fordult, így szólította meg őket, de csak azért, mert társadalmi, politikai mozgalomba akarta őket tömöríteni. „A feminizmus emi-

¹⁶ Az alfejezet Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusz-tész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

¹⁷ A tanulmány a közép- és kelet-európai női részidős foglalkoztatás tágabb kérdéskörével foglalkozott, melyben 39, rész munkaidős alkalmazotti tapasztalatokkal rendelkező nővel készítettek interjút 2013-ban (Geambaşu 2014).

att a különbségek (osztály, faj, nemiség, etnikum, politika, vallás és társadalmi, gazdasági helyzet) csökkentésének története abból a célból, hogy közös női identitás alakuljon ki” (Czibere 2014: 19).

Ez pedig azért mehetett végbe, mert annak ellenére, hogy a nők számukat tekintve ugyan nem tartoztak a kisebbséghez, de más alacsonyabb státusú csoportok tagjaihoz hasonlóan rendelkeztek „politikai kisebbségi identitással. Emiatt azonosulnak a diszkrimináció által létrehozott »közös sors«-sal és a nők alacsonyabb státusának kiegyenlítésére való törekvésekkel [...]” (Becker–Wagner 2009, idézi Kovács–Szabó 2017: 41). Neményi Mária (1999) álláspontja szerint a nők helyzete szociológiailag is hasonló más kisebbségi, adott szempontból hátrányos helyzetű csoportokéval (Acsády 2016: 176).

Ezért azt is szem előtt kell tartanunk a feminista munkák megértő vagy kritikai értelmezésénél, hogy a feminizmus alapvetően egy politikai diskurzus, története pedig a különbözőség és egység feszültségének mentén értelmezhető (Acsády 2005; Czibere 2014).

Feltehető a kérdés a tudósnőkkel kapcsolatban is, hogy vajon fellépnek-e közösen a „női-ségükre” mint közös nevezőre alapozva az Akadémia szabályainak megváltoztatása érdekében (felelősség)? A nőtudósok mely csoportja az, amely a nőiségben (is) látja az akadémiai karrierben történő előrelépés akadályát, és kik azok, akik teljesen indifferensnek látják e „változót”, és csak a meritumra és a tudomány objektivitására hivatkoznak?

A feminizmus különböző hullámainak említése tehát azért indokolt e helyen, mert annak első hulláma segített megteremteni a nemek jogegyenlőségét, mely minden további jogi szabályozás alapja lett. A további hullámokat viszont azért szükséges taglalni, mert a bennük megfogalmazott célok mentén világosan kifejeződik, hogy:

- (1) milyen különböző nőfogalmak léteztek és léteznek ma is, vagyis milyen csoportok mentén szerveződnek a nők, ezzel el is választva a különböző női identitást egymástól;
- (2) mely korszakokban, hol és milyen társadalmi problémákra válaszolva jelentek meg;
- (3) a törekvéseikből mik voltak azok, amik még ma is célként maradtak meg;
- (4) milyen átfedések vannak a különböző hullámok és a magyar tudományos elit nőiséghez és a nőkérdéshez kapcsolódó véleményében.

Míg kezdetben a feminista mozgalom leginkább a középosztálybeli fehér nők mozgalma volt, addig a XX. század második felének feminista hullámai már a nők különböző csoportjai mentén különültek el egymástól. Így az első hullám után sorra fogalmazták meg a nők egyes csoportjainak eltérő érdekeit is.

A teljesség igénye nélkül utalok arra az ideológiai sokszínűségre, mely a fogalmat jellemezte, megemlítve a hazai feminizmus „térnyerését” és megjelenési formáját is.

A feminizmus egyik legismertebb felosztása, mely többek között Julia Kristeva filozófus felosztását is takarja, három szakaszt különített el. Ezek mind különböző módon álltak a nőkérdeshez, ugyanakkor egy időben, párhuzamosan is léteztek a társadalomban. Az első hullámot az egyetememes jogokért való küzdelem jellemezte. A második fázis a nők kettős, a másik nemétől különböző, megváltoztathatatlan női identitás elismerését helyezte fókuszba. A harmadik, posztfeminista fázis pedig megkérdőjelezte az előző kettő által meglévőnek feltételezett „identitás” fogalmát, és az egyetemesség ellenében a pluralitás elvén alapult (Kádár 1994: 408).

Karen Offen a *Defining feminism: A comparative historical approach* című tanulmányában többek között az individualista és kapcsolatalapú feminizmust különítette el egymástól (Offen 1988; Acsády 2005). A kapcsolatalapúnak a középpontjában a két nem képviselőinek személyes viszonya állt. Az interperszonális kapcsolatokon belül pedig a férfi dominancia ellen és ezzel együtt a mindennemű hierarchikus társkapcsolatok ellen fogalmazta meg tételeit. Míg a másik az autonóm, korlátozásoktól megszabadított egyénnel számolt, aki szabadságának és kiteljesedésének útjait kereste (Offen 1988, idézi Acsády 2005).

A különböző szakirodalmak a fentieknél sokkal árnyaltabb felosztását is ismertetik a mozgalomnak. Ezek összességében láthatóak mindazok a törekvések (akár szinkronban, akár kritikát fogalmazva meg egymással szemben), melyeket a női emancipáció képviselői valaha is tételesen megfogalmaztak. Ennek ismertetésével kiviláglanak a nők történelmi tapasztalatai, céljai és követelései. Ebben a distinkcióban látható leginkább az is, hogy a nők különböző csoportjait a más életutakat, a családi, származási, gazdasági stb. változók határozták meg mindig is. Vagyis hogy a nőiség ténye önmagában soha nem volt elegendő az egységes identitás kialakulásához.

Egyrészt a már említett nagy fokú kulturális, szociális és történelmi különbségekről van szó, melyek kizárják, hogy homogén csoportként kezeljék a nőket, másrészt magukat az adott környezetben létrejövő kulturális különbségeket is vizsgálni kell (Czibere 2014: 19).

Sőt a feminizmus – mutatott rá Karen Offen – nem is kizárólag a saját kultúránkból ismerhető meg, de tükröznie kell a teljesen különböző kultúrákban a nők helyzete szociopolitikai változásait, kritikáját és programjának történelmi fejlődésével kapcsolatos ismereteit is. Más szóval nemcsak történelmileg kell beazonosítani, hanem összehasonlíthatónak is kell lennie ahhoz, hogy fogalmi szempontból pontosan meg tudjuk határozni (Offen 1988).

A feminizmus egy cizelláltabb felosztása szerint tehát elkülöníthető liberális, radikális, pszichoanalitikus, marxista, szocialista, posztmodern/posztstrukturális feminizmusra, de beszélhetünk még a posztkoloniális/harmadik világ feminizmusáról is. Utóbbi igazolja vissza leginkább a „társadalmi nem” fogalmának legitimitását. A megalakulásuk során tehát a külön-

bözőségek az alapkérdésekben öltöttek testet, míg a közös pont a fent említett általános célban, a nők egyenjogúságának elérésében volt megragadható.

Az elsőnek említett liberális feminizmus célkitűzése a férfiakéhoz hasonló lehetőségek és azonos polgári jogok elérése volt. Az irányzat képviselőinek hipotézise szerint a női alárendeltség mindig is a szokásban és a jogi akadályokban gyökerezett, és csakis ezek gátolták a nők társadalmi szerepvállalását. Vagyis a jogszabályok megváltoztatása elegendő az esélyegyenlőség eléréséhez. A liberális feminizmus eredményei között tartjuk számon azokat, amik a nőket teljes körű választójoghoz juttatták a világ legtöbb országában (Nagy–Primecz 2010: 8).

A radikális feminizmus alaptétele szerint a történelem során a patriarchátus azzal nyomta el a nőket szisztematikusan, hogy úgy határozta meg őket, mint akiknek elsődleges funkciója a gyermekszülésben és gyereknevelésben, illetve a szexualitásban van (Warren 1993: n. a.). Ezzel pedig a radikális feminista konstrukció teljesen elkülönült a liberális és a hagyományos marxista feminizmustól. Kiindulópontjuk az volt, hogy az egyenlőséget csak a társadalom szerkezetének forradalmi változásai segíthetik elő, így a változás különösképpen a házasság, az anyaság intézményeiben szükséges elsősorban (Shibles 1989: 35). Vagyis, képviselői szerint, az egyenlő jogok megléte nem elegendő az esélyegyenlőséghez.

A biológiai determinizmust legerőteljesebben a pszichoanalitikus feminizmus¹⁸ tagadta. Képviselői ugyanis rámutattak arra, hogy a társadalmi nemet alapvetően a nevelés, a pszichológiai, kulturális és egyéb szocializációs tényezők szövevényes rendszere alakítja. Álláspontjuk szerint a nemek közötti egyenlőség forrása az, hogy a legtöbb nőt passzívnak szocializálták és ellentétes érzéseket alakítottak ki bennük a családon kívüli szerepekkel kapcsolatban, sőt nemritkán „áldozatnak” nevelték őket, ezért sokkal nehezebben tudtak önállósulni. Vagyis megoldást e mozgalom képviselői a nemi szocializáció megváltozásában látták (Calàs–Smircich 1996: 230–231, idézi Nagy–Primecz 2010). Ellentétben a liberális feminizmussal, feltételezéseik szerint ennek a hagyományos szemléletnek az átalakítása egy nagyon hosszadalmas, több generáción átívelő folyamat lesz (Nagy–Primecz 2010: 11).

A marxista feminizmus pedig már megalakulásától kezdve egyúttal egy kapitalizmuskritika is, melynek központi eleme az osztályharc volt. Alaptétele, és amelyet a szocialista feminizmus is átvett, hogy alapvetően a termelés szerkezetei határozzák meg a nők feltételeit. Egyébként a szocialista feminizmus nemcsak a marxi feminizmus, de a liberális és a radikális feminizmusból is merített. Célja tulajdonképpen a három irányzat egyfajta szintetizálása volt. A következő, posztmodern/posztstrukturalista feminizmus pedig a filozófiai tradícióra, főleg Foucault-ra, Derridára építkezett, valamint a nyelv és a „nőnek lenni” kapcsolatát vizsgálták

¹⁸ Az ezen alapuló legfontosabb munkák pl. Judith Butlertől a *Problémás nem – Feminizmus és az identitás felforgatása* (2007) vagy Helene Cixous: *A medúza nevetése* című tanulmánya.

(Nagy–Primecz 2010). „Dekonstruktív technikával feltárták a szövegekben rejlő nemi elnyomást, megkérdőjelezték a logocentrikus gondolkodást és világnézetet. A Foucault-i hatalom/tudás koncepcióján keresztül elemezték a patriarchátust. Összességében a nők heterogenitását hangsúlyozták, az alárendeltség közös érzésével együtt” (Calás–Smircich 1996: 235–237, idézi Nagy–Primecz 2010: 13). Végül a posztkoloniális vagy harmadik világ feminizmusa teljesen elkülönült a többi irányzattól. Az eddig tárgyalt elméletek, kivéve a marxi/szocialista elméleteket ugyanis főleg a fehér középosztálybeli nőket helyezték vizsgálatuk középpontjába. A posztkolonista feminizmus képviselői ezért kritika alá vonták az európai és észak-amerikai feminizmust. Állításuk szerint a második hullámú feminizmus tételei a nők között meglévő osztály, faj és nemzetiség különbségeit egyáltalán nem vették figyelembe, holott ezeknek a megkülönböztetéseknek a megnevezése és kezelése számukra sokkal fontosabb, mint a nők egyéni jogai. Vagyis a posztkoloniális feminizmus képviselői a különböző kultúrák társadalomra gyakorolt hatásait elemezték, tulajdonképpen ezzel is bizonyítva a biológiai determinizmus kizárhatóságát (Nagy–Primecz 2010).

Egy másik osztályozási rendszer az egyenlőség-feminizmust, mely a liberális és marxista eszmeiséggel körvonalazható, a különbség-feminizmustól határolja el, utóbbi a radikális feminizmus tételeire utalt. Emellett beszélhetünk még *victim* és *power feminism*ről is, annak függvényében, hogy ezek milyen módon kezelték a nők helyzetét a társadalmi struktúrákkal és mechanizmusokkal szemben (Magyari-Vincze 2006). „A *victim feminism* a nők kiszolgáltatottságát és rendszer általi meghatározottságát hangsúlyozza, a *power feminism* pedig hatalmukat, erejüket mindazokkal az erőkkel szemben, amelyek korlátozzák mozgásterüket. Az alapján, hogy ezek az irányzatok mennyire radikálisak a céljaikat illetően, további három másik nagy csoportba sorolták, úgy, mint a reform, az ellenálló vagy a lázadó feminizmus.” (Lorber 2001, idézi Magyari-Vincze 2006: 19)

A hazai feminizmus nem tekinthető folyamatosnak, a reformkortól a II. világháborúig alapvetően a nők művelődéshez és a közügyekben való részvételhez való jogi követelésként jelentek meg (Acsády 2005). A II. világháború után pedig a magyar nők formálisan elnyerték ugyan a teljes polgári és szabadságjogokat (lásd még alábbi fejezetek), de ezzel egy időben a különböző egyleteket, illetve minden alulról jövő társadalmi szerveződés lehetőségét megszüntették. Így a nőmozgalmak is csak állami kontroll alatt működtek, képviselve a központi, pártállami ideológiát. A nyugati feminizmus hangjai, tételei nem jutottak be az államszocializmus szigorú keretei közé egészen a rendszerváltásig (lásd a magyar történelmi kontextust taglaló IV. fejezetet).

Miután itthon alapvetően megszakadtak a nőpolitikai diskurzusok, a megmaradt nőmozgalom társadalomalakító szerepe pedig elenyésző volt, így a rendszerváltást követően sem tu-

dott igazán visszakapcsolódni a hazai szemlélet a nyugati hullámokhoz. Emiatt a feminizmus még ma is jórészt egyetlen, negatív konnotációjú definíció alá sűrítve jelenik meg itthon, nemcsak a közbeszédben, de sokszor a tudományos diskurzusokban is. Nem utolsósorban ezért volt elengedhetetlen a fogalmi sokszínűsége és az elvi eltérésekre irányítani a figyelmet.

A magyar feminizmus kialakulásáról legátfogóbban Acsády Judit *A hazai feminizmus fénykora – A mozgalom előzményei és kibontakozása a századelőn (2005)* című írásában számolt be. Ebben többek között a századelő Monarchiájának élénk egyesületi életéről, a század végén megjelenő munkavállaló nők érdekeit védő szervezetekről, a Feministák Egyesületének 1904-es megalakulásáról írt. Emellett összefoglalta a századelő feminizmusának politikai irányultságait, kiemelte Schwimmer Rózsa, a magyarországi feminista mozgalom egyik kiemelkedő személyiségének a tevékenységét, továbbá a hazai feministák választójogi propaganda-munkásságáról is szólt (Acsády 2005).

A disszertációban kifejttem azokat a gondolat kísérleteket is, melyek alapvető céljukat az esélyegyenlőség megteremtésében látják, és a fent nevezett feminista irányzatok valamelyikének elvi alapjaira épülnek. Így a dekonstrukció ideájára és a nyelvben meglévő különbségek determinisztikus hatásaira is kitérek.

Mindenesetre a feminizmus irányzatainak felsorolásából látható, hogy minden gender-specifikus megkülönböztetés társadalmi gyakorlata végül is az alapvető jogok biztosításának a követelményeiből indult ki. Éppen ezért a feminizmus első legnagyobb eredményének a jogegyenlőség megteremtése tekinthető, amivel (ahogy a bevezetőben is említésre került) megvalósult a *de jure* egyenlőség a férfiak és a nők között. Ezeket pedig végül tételes jogszabályok formájában deklarálták különböző nemzetközi jogi egyezmények és jogi aktusok formájában, az emberi jogokra épülve.

1.3. Juris aequalitas inter sexum et sexum¹⁹

Minden jogok alapját tehát az emberi jogok mint erkölcsi jogok jelentették, amelyek attól függetlenül megilletik az egyéneket, hogy egy állam elismeri-e a létezésüket és biztosítja-e érvényesülésüket, avagy nem. Ennek értelmében mára egyetlen állam sem állíthatja, hogy a saját állampolgáraival szembeni bánásmód kizárólag belső ügye lenne. Nem teheti mindezt még akkor sem, ha esetlegesen nincs egyéb nemzetközi szerződéses kötelezettsége (Kiss 2003: 3). Az első átfogó nemzetközi emberi jogi okmány, mely a diszkriminációt széleskörűen tiltotta, az ENSZ Közgyűlése által 1948. december 10-én elfogadott *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* volt. Bár a Nyilatkozat nem szerződés, hanem a közgyűlés által meghozott jogi erővel nem

¹⁹ A nemek közötti egyenlőség joga.

bíró ajánlás jellegű határozat, a nemzetközi jogászok többsége már korábban is normatív tartalmú dokumentumnak tekintette (Kiss 2003: 4). Ma pedig a modern államok az emberi jogokat úgy ismerik el, hogy beemelik azokat a saját jogrendszerükbe, azon belül is az alkotmányukba.

Ennek jogfilozófiai hátterére a bevezető részben már utaltam. Vagyis a legfontosabb, hogy „az emberiség a történelmi tapasztalatok mentén nyert lelkiismereti-tudati fejlődésének egy fontos pontján kötelező erejűként ismer fel bizonyos emberi jogokat. Ebben a felismerésben a nyilatkozat(ok) megfogalmazói egyezségben vannak, szinte spontán módon abban voltak.” (Frivaldszky 2015: 15–16)

Az emberi jogok magyarországi érvényesülésének alapja is az alkotmány, mára az Alaptörvény, mely 2012. január 1-jével lépett hatályba. Az Alaptörvényünk 1. cikkének (1) bekezdése mondja ki, ” (1) *Az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait tiszteletben kell tartani.* A nők és a férfiak egyenjogúságát pedig történelmi okokból az Alaptörvényünk külön rögzíti. A XV. cikk 3. pontjában tér ki a nők és a férfiak egyenjogúságára. (3) *A nők és a férfiak egyenjogúak*”²⁰

Már a korábbi, 1949. augusztus 18-án elfogadott Alkotmányunk 66. §-ának (1) bekezdése is rögzítette a teljes egyenjogúságot a férfiak és nők között. Azaz „elutasította a nemek közötti hátrányos megkülönböztetést az élet minden területére kiterjedő módon: *A Magyar Köztársaság biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és politikai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jog tekintetében.*” „Vagyis rögzítette, és egységes keretbe foglalta a törvényi szabályozásnak azokat az új elemeit, amelyek a nők jogi értelemben vett egyenlőségéhez vezettek Magyarországon.”²¹

Ugyanakkor figyelemmel kell lennünk arra is, hogy még mindig vannak olyan területek, amelyek a fent megnevezett kógens jogszabályok és határozatok ellenére továbbra is kizáróak a nőkkel szemben. Emiatt pedig a nők kevesebb társadalmi elismerésben részesülnek, és lassabban vagy egyáltalán nem jutnak el a különböző ranglétráinak felső fokaira (Magyari-Vincze 2006: 131). Mindebből az is következik, hogyha valamely csoport hátrányt szenved a másik csoport előnyére valamely védett tulajdonság miatt, úgy az alapvető szabadságjogok is sérülnek. Ahhoz pedig, hogy az emberi jogok ne sérüljenek a gyakorlatban, nem elég a törvény

²⁰ „XV. cikk (1) A törvény előtt mindenki egyenlő. Minden ember jogképes. (2) Magyarország az alapvető jogokat mindenkinek bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, fogyatékoság, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül biztosítja. (3) A nők és a férfiak egyenjogúak. (4) * Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti. (5) * Magyarország külön intézkedésekkel védi a családokat, a gyermekeket, a nőket, az időseket és a fogyatékkal élőket.” <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425.ATV>, utolsó letöltés: 2018. 03. 04.

²¹ *1949. évi XX. törvény – A Magyar Népköztársaság Alkotmánya*: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokumentum/1949.evi3.htm>, utolsó letöltés: 2018. 04. 05.

előtti egyenlőség garanciája, emellett szükséges volt a diszkriminációellenes törvénykezés is. Így az egyenlő bánásmód követelménye és a nemi diszkrimináció tilalma, mely a hátrányos megkülönböztetés különféle formáira vonatkozik. Vagyis mind a közvetett, mind a közvetlen diszkriminációra (Magyari–Vincze 2006).

Az egyenlő bánásmód elve kettős természetű, egyrészt alkotmányos alapjog, ugyanakkor közvetlenül összekapcsolódik a diszkrimináció tilalmával is (Monori 2011). Magyarország 2012-es Alaptörvénye átfogó módon tiltja a hátrányos megkülönböztetést: „*Magyarország az alapvető jogokat mindenkinek bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, fogyatékoság, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül biztosítja.*”²²

A Tanács²³ 2000/78/EK irányelve egy általános keretet rögzített (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmódról. „Célja annak biztosítása, hogy vallás vagy meggyőződés, fogyatékoság, életkor vagy szexuális irányultság alapján a munkahelyeken mindenki egyenlő bánásmódban részesüljön, és ne szenvedjen hátrányos megkülönböztetést”²⁴ A Tanács 2000/43/EK irányelve pedig „a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazását rögzítette.”²⁵

A fent említett irányelveknek, illetve a vonatkozó uniós szabályozásoknak felel meg a hazai 2003. évi CXXV. törvény²⁶, mely az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról rendelkezik. „*Az Országgyűlés elismerve minden ember jogát ahhoz, hogy egyenlő méltóságú személyként élhessen, azon szándékától vezérelve, hogy hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára, kinyilvánítva azt, hogy az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás előmozdítása elsősorban állami kötelezettség, tekintettel az Alaptörvény II. és XV. cikkére, valamint a Köztársaság nemzetközi kötelezettségeire és az európai közösségi jog vívmányaira*”²⁷ alkotta meg.

Míndezek mellett az Alaptörvényünk külön rendelkezik a pozitív diszkrimináció lehetőségéről is. „(4) Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti. (5) Magyarország külön intézkedésekkel védi a családokat, a gyer-

²² Magyarország Alaptörvénye: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425.ATV>, letöltés ideje: 2018. 03. 20.

²³ Európai Unió Tanácsa.

²⁴ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ac10823>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.

²⁵ <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043.hu>: HTML, utolsó letöltés 2018. 05. 06.

²⁶ Törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról (Ebkvtv.).

²⁷ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0300125.TV>, letöltés ideje: 2018. 03. 20.

mekeket, a nőket, az időseket és a fogyatékkal élőket.”²⁸ A pozitív diszkrimináció tehát alapvetően a társadalmi felzárkózás esélyét és az esélyegyenlőség elősegítését célozza meg, de a kedvezmények nem osztogathatóak önkényesen. Egyrészt elsősorban a családok, a gyermekek, nők, idősek és a fogyatékkal élők részesülnek külön védelemben. Másrészt a pozitív diszkrimináció semmiképpen nem helyettesítheti magát a teljesítményt (Balogh–Hajas–Schanda 2014: 12).

Mivel a feminista jogtudósok úgy tartják, hogy a jog kulcsszerepet játszik a társadalmi *status quo* fenntartásában, amely ellenáll mindenféle változásnak, így mára a jogtudományban is számos formája alakult ki a feminista törekvéseknek, többfajta irányzatot képviselnek. Ilyen például a *Critical Legal Studies* mozgalom, melynek alapvető célkitűzése, hogy megváltoztassa a társadalmi szerepek strukturáját alapvetően érintő szabályokat, módosítva a fennálló jogi szemléletmód ismeretelméleti és politikai ismérveit. A *Critical Legal Studies*nek is számos egyéb irányzata alakult ki, melyek közül az úgynevezett feminista jogelmélet a legradikálisabb. Ez utóbbi alap gondolata, hogy az állam és jogintézményei férfiközpontú hatalommal bírnak, és elfogultan előnyben részesítik a férfinet (Mádi 2013: n. a.).

A demokratikus folyamat eredményeképpen, a jogi szabályozásokkal és azokon alapulva (lásd pl. Amszterdami Szerződés 141. cikkének 3., 4. bekezdését, utóbbi már a pozitív diszkrimináció lehetőségéről is szólt)²⁹, a tudományban is előterjesztették a nemek közötti egyenlőségre irányuló erőfeszítéseket. A tudományos területen történő, nemek közötti egyenlőség elősegítéséhez az Európai Unió 1998-ban megalapította a női és tudományos osztályt (Dewandre 2002, idézi Schiebinger 2002). Ezenkívül 1999-ben létrehozta a tagállamok képviselőiből álló már említett „Helsinki Csoportot” (*The Helsinki Group on Gender in Research and Innovation*), hogy koordinálja az e kérdésekkel kapcsolatos politikát Európa-szerte (Rees 2002, idézi Schiebinger 2002). A jelenlegi uniós erőfeszítések pedig továbbra is összpontosítanak a nőkre mind az állami kutatóintézetekben, mind egyetemeken³⁰ (Schiebinger 2002: 475).

²⁸ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425.ATV#ljb37id22ac>, utolsó letöltés: 2018. 05. 06.

²⁹ „(4) Annak érdekében, hogy ténylegesen biztosítsák a teljes egyenlőséget a férfiak és nők között a munka világában, az egyenlő bánásmód elve nem akadályozza a tagállamokat abban, hogy bizonyos előnyöket nyújtó intézkedéseket tartsanak fenn vagy fogadjanak el abból a célból, hogy az alulreprezentált nem számára a szakmai tevékenységek folytatását megkönnyítsék, vagy hogy a szakmai előmenetelükben őket érő hátrányokat megakadályozzák vagy kiegyenlítsék.” Lásd még EUMSZ 157. cikke (az EK Sz. korábbi 141. cikke), forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0073&from=LV>, utolsó letöltés: 2019. 01. 01.

³⁰ „Az Egyesült Államokban viszonylag nagy aránya van a nőknek a felsőbb tudományos posztokban (14%, és számos egyetem és kormányzati szervezet is kedvező légkört teremtett a nők számára” (Schiebinger 2002: 476).

Ami pedig a munkahelyi szervezeteket illeti, Carli és Eagly szerint a meglévő szabályozások mellett belső intézményi szinten is szükség lenne az államok antidiszkriminációs jogszabályainak érvényre juttatására. Mert a jogorvoslat igazából lehetetlen, abból kifolyólag, hogy nehéz kimutatni vagy bizonyítani a nemek közötti egyenlőtlenséget, ha a szervezeti struktúrában és a kultúrában betöltött, normákból eredő igazságtalanságokról van szó (Carli–Eagly 2007).

Tehát megállapíthatjuk, hogy napjainkban a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának tilalmát mind a nemzetközi egyezmények, mind a hazai törvények is védik (Monori 2011: 165). Ugyanakkor Monori Gábor *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése* című értekezésében arra a következtetésre jutott, „hogy vannak olyan területei a feminista jogtudománynak, ahol még mindig pozitív nemi diszkriminációra van szükség ahhoz, hogy a nők esélyegyenlősége és az egyenlő bánásmód követelménye biztosított legyen” (Monori 2011: 188–189).

Így összességében elmondható, hogy a nemi identitással összefüggő előítéletek a jogi szabályozásokkal elért *de jure* jogi egyenlőség ellenére sok területen továbbra is hátrányos helyzetben tartják a nőket. *De facto*, a nőknek és férfiaknak még mindig nincsenek egyenlő esélyeik.

1.4. „Nyelvében él az ember” – avagy a nyelvbe kódolt szexizmus által megragadtak a régi fogalmak a nőkkel kapcsolatban³¹

„A nyelvben inkorporálódó konzervatív erő felülkerekedik: a régi rend restaurációja nemcsak történelmi és politikai-filozófiai szükség-szerűség, hanem nyelvfilozófiai evidencia is” (Ludassy 2004: n. a.).

A feminizmus előretörésével, intézményesülésével, a jogi egyenlőség deklarálása után sem változott meg teljesen a nőkkel kapcsolatos sztereotip, általános tudás. Ugyanis a nyelvben és a mindennapi diskurzusokban, a szövegekben, a médiumokban még ma is azok a hagyományos értékek húzódnak meg, amelyek a férfi-nő hierarchiára alapulnak. Korábbi kutatásaimból kiderült, hogy erre a problematikára és kiváltó okaira különös figyelmet kell szentelnem a dolgozatban. Az akadémikus nők és az MTA nődoktorai ezt az indirekt, a különböző megszólításokban testet öltött nemi sztereotípiát, vagy a „jóindulatú szexizmust”, akár személyesen, akár a nekik címzett levelekben (e-mailekben) karrierjük során maguk is megtapasztalták. Ugyanakkor, ahogy a bevezetőben említett Yale-kutatásból is kiviláglott, nem feltétlenül tartják közvetlen diszkriminációnak.

³¹ A fejezet egy része a publikációm, Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157 című tanulmányra épül.

Egyes kutatók (pl. Kristeva, Irigaray, Cixous stb.) szerint ennek okai sokkal mélyebben húzódnak. Miután a történelem során a nők elnyomását sokáig természetesnek fogadták el és túlságosan régóta kezelték eleve adottnak azt, amit a „Nő” kifejezés jelent, a leíró kategória, mint pl. a nő-természet, nő-empátia, nőiesség-hallgatás, nő-érzelem vezérelt, nő-hisztéria³² vagy az, hogy a nők kevésbé alkalmasak a műszaki tudományokra stb., összekeveredtek a jelöltekkel. Ezek a terminusok beépültek a nyelvbe, mely kódok a koherenciájuk és zártáguk miatt diszkriminációval terhes, leíró fogalmakká alakultak át, míg végül a narratívumokon keresztül kognitív kategóriákká váltak. Ezáltal számos jelentést a nők valós természetének részeként kezelték. Ezeken át adunk még ma is jelentést a reális eseményeknek, jelenségeknek, melyek így akadályozzák az előítélettől mentes gondolkodást.³³ Ez a rejtett logika tette a két nem kapcsolatát hierarchikussá, meghatározva történelmünket, s teljes egészében áthelyezte a nemiséget a bináris ellentétpárok hierarchikus rendszerébe. Amikor tehát felmerül a kérdés, kik is vagyunk valójában, ez a logika lesz egyetemes kulcsunk (Foucault 1999/a kifejezésével élve).

Adva van tehát egy férfi-nő viszony, ami társadalmilag megkonstruálva egy olyan férfi-nő közötti egyenlőtlen helyzetet alakított ki, amiben a nők mindig a hátrányosabb fél szerepében helyezkedtek el, a kezdetektől, már a Bibliától fogva. Ez a társadalmi determinizmus pedig – írja Horváth Júlia Borbála *Lánylegény* (2015) című művében –, a legkisebb egységen, a családon keresztül továbböröklődött, megőrizve az egyenlőtlenségek kultúrába és környezetbe ágyazott erős bástyáit, így ezt a felállást még ma is a világrend természetes részének tekintik a férfiak és a nők egyaránt.³⁴ A szocializációs predesztináció pedig mintegy folytatva a fent említett *beauvoir-i* hagyományt, sokkal erősebb a genetikai determinizmusnál (Horváth 2015).

Megállapíthatjuk, hogy a társadalmi nemi szerep az egyik legkorábbi és legerősebb formája a csoportidentitás belsővé tételének (Maccoby 1988, idézi Fiske–Glick 1996: 492). A kutatók szerint az emberek nagyobb valószínűséggel kategorizálnak és határoznak meg másokat

³² Gondoljunk csak az orvostudományban a hisztéria és a női nem összekapcsolására. „A hisztériával diagnosztizált betegek gyakran deviánsnak minősített személyek voltak, akik áthágták a nemükre és pozíciójukra szabott normákat” (Borgos 2013: 36). Ferenczi Sándor pedig, aki egy modernebb felfogást képviselt, a hagyományos női szerepek és szexualitás konfliktusához kapcsolja a hisztériát (lásd még Borgos 2013: 36). „A női test jellegzetes tünete a mai korban az evészavar, annak különböző súlyossági formái: anorexia, bulimia. Freud korában még a hisztéria volt a jellegzetesen női betegség, amely mára eltűnt” (Joó 2010 n. a.).

³³ „A jel »önkéntes« volta – a jelölő és a jelölt közötti bármilyen természetes összefüggés hiánya – teszi nélkülözhetlenné azt az elméletet, mely szerint a referencia mindig a jelentéstől függ, a jelentés maga pedig a jelölési viszonyok és különbségek strukturált rendszeréhez kapcsolódik. [...] Feltehetőleg ez vezet ahhoz az általános felfogáshoz, hogy a »valóságot« mindig már a »diszkurzus« vagy jelölési sémák összessége hozza létre, melyeket annak leírására, vagy magyarázására használunk.” (Norris 1994: 169)

³⁴ Czibere Ibolya–Takács Izolda (2016): A determinizmus zsarnoksága. In socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2016/2 264–267, http://socio.hu/uploads/files/2016_2/czibere.pdf, letöltés ideje: 2018. 02. 03.

gender alapján, mint faji, életkor vagy akár státus szerint (Fisk–Haslam–Fiske 1991; Stangor–Lynch–Duan–Glass 1992, idézi Fiske–Glick 1996: 492).

Ezek a belső és külső jegyeket ugyanúgy érintő jelzők pedig meghatározó módon alakították ki a nők magukról alkotott képét is. A férfi megítélés által visszatükröződve³⁵ látják magukat jónak vagy rossznak, tehetségesnek vagy tehetségtelennek, nőiesnek vagy férfiasnak. „S az ők [férfiak, T. I.] nőkről alkotott képeinek akarnak megfelelni a férfi által konstruált történelemben. A feminista elméletben a *male gaze* (férfitekintet) az ezen a területen végzett elemzéseknek összefoglaló megjelölése.” (Joó 2010: 70)

Ebből kifolyólag pedig általánosan elmondható, hogy a társadalmi nemi identitás fogalmának alapja a fizikai különbségekből fakadó társadalmi megkülönböztetés (Fiske–Glick 1996: 492).

A szexizmus fogalma maga pedig a nemekkel kapcsolatos attitűdök összefoglaló kifejezése. Viszont ezek nemcsak negatívak lehetnek. Létezik ugyanis jóindulatú szexizmus is, ahogy már említettem, amelyek bár pozitív érzelműek, ugyanakkor mégis a hagyományos sztereotípiákat erősítik tovább.

Glick és Fiske tette a szexizmus fogalmát a nőkkel szembeni előítéleteket meghatározó kifejezésévé a szociológiában. Ezt egy olyan többdimenziós konstrukciónak tekintették, amely két szexista attitűdre terjedt ki, jelesül az ellenséges és jóindulatú szexizmusra. Az ellenséges szexizmus alatt a szexizmus olyan aspektusait értették, amelyek megfeleltek és össze is foglalták Allport klasszikus előítéleteit (Glick–Fiske 1996: 491). Mint ismeretes Gordon W. Allport *Az előítélet* című munkájában öt fokozatát különítette el az előítéletességnek, a (1) szóbeli előítéletességet, az (2) elkerülést, a (3) hátrányos megkülönböztetést vagy kirekesztést, a (4) fizikai agressziót és a (5) kiirtást (üldöztetést) (Allport 1999: 83).

Ezzel szemben a jóindulatú szexizmust a nőkkel szembeni olyan attitűdökre vonatkoztatták az említett szerzők, melyek szubjektíve pozitívak, de szexisták abban az értelemben, hogy a nőkkel szemben ugyanúgy sztereotipikusak és a hagyományos szerepekre korlátozóak. Vagyis annak ellenére, hogy a jóindulatú szexizmus szubjektíve pozitív módon tekint a nőkre, vagy „kedveskedve” szólítja meg őket, mégis azokat az ellenséges szexista mítoszokat sugallja, melyek szerint a nők otthoni szerepekre a legalkalmasabbak, és hogy ők a „gyengébb” nem. A nők ezen hagyományos, nemiséget kidomborító „megnevezései” pedig a szövegekbe, a beszédbe zárva továbbra is fennmaradnak. Éppen ezért Glick és Fiske összességében nem tartják jónak/jóindulatúnak a jóindulatú szexizmust, annak ellenére sem, hogy pozitív érzelmeket közölnek.

³⁵ „A hallgatag asszony képeinek ellentéte kétségtelenül a zsémbes, pörlekedő asszonyé, később a *castatrice*-é, akitől menekülni kell, akit el kell némitani, ártalmatlanná kell tenni valahogyan, ahogy a »hazug« vagy a kényelmetlen igazságokat kimondó poétákat is ki kell zárni a köztársaságból.” (Brooke-Rose 1994: 484)

Ezzel az olyan esetekre utaltak, amikor például egy férfi megjegyzi női munkatársának, hogy milyen „aranyos”, ez elsőre jó szándékúnak tűnik, de álláspontjuk szerint ez a nő számára azt az érzetet keltheti, hogy nem veszik komolyan, nem tarják profinak (Glick–Fiske 1996: 491–492).

Gyakran a vezető szerepet betöltő nők „kicsinyítő” megnevezései (keresztneven szólítás kicsinyítő képzővel, tegezés stb.), vagy a külső jegyek előtérbe helyezésével jelöli ki a helyüket ma is, közvetlen vagy közvetett módon, visszahelyezve őket a nők hagyományos szerepeibe, mely a vezető, tudományos, politikai-hatalmi pozíciókat illetően még mindig kizáró.

Így termeli újra mind az ellenséges, mind a jóindulatú szexizmus a férfiak strukturális fölényét, dominanciáját (Glick–Fiske 1996).

Mindezek alapja pedig sokkal régebbi hagyományokon, a már említett bináris oppozíciókon, filozófiai, kulturális hagyományokon nyugszik.

1.5. Kulturális hagyományok – a bináris oppozíciók eredete³⁶ – miért vált a nemekkel kapcsolatos tudás társadalmi tényé

Ha a disszertáció logikája mentén haladunk, akkor a következőkben utalni kell arra is, konkrétan mely bináris oppozíciókra gondolok a nemekre vonatkoztatott, megrögzült fogalmak alatt. Miután lényegében minden további szimbólum, jelző ezekre az ellentétes fogalompárokra épült, és még ma is akadályként lépnek elő a nők számára (pl. a vezetés férfias tulajdonság, férfi-hatalom, nő-gondoskodó stb.), láthatóan a társadalmi tények szintjére emelkedtek, természetesnek rögzültek, önálló léttel bírnak, függetlenek az egyén megnyilatkozásaitól (Durkheim 1987: 43). Nem utolsósorban pedig közvetett módon alakítják ki és tartják fenn a nők-férfiak hierarchikus társadalmi helyzetét. Ezért abból kell kiindulni, amit Émile Durkheim határozott meg társadalmi tényként (*faits sociaux*), vagyis valami olyan dolognak kell értelmezni ezeket, melyek képesek kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy az adott társadalomra általában jellemzőek. Annak ellenére, hogy a társadalmi tényeket Durkheim ugyanolyan „kemény tényekként” kezelte, mint amilyenek pl. a természeti világ tényei, mégis mindezek alapját alapvetően jogi és morális szabályokban látta, melyek a kultúránkban gyökereznek (lásd még Durkheim 1978). Vagy ahogy Weber (Weber 1987) is leírta, a társadalmi jelenségek magyarázata mindig a kultúrában keresendő. Ebből kifolyólag, bár a nőkre vonatkoztatott jelzők „kemény tényekként”, természetes tényekként rögzültek, ettől függetlenül mégsem statikusak, nem megváltoztathatatlanok, hiszen alapvetően szokásjogon és a kulturális kódokon alapulnak. Vagyis első lépésként el kell választani a megrögzült társadalmi tényeket a bizonyíthatóan természe-

³⁶ Ez az alfejezet publikációm Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztesz ágyába”. In Metszetek 2017 Vol 6. No. 3. 129–157 újragondolása.

ti tényektől. Erre pedig csak úgy van mód, ha egyrészt visszavezetjük ezen oppozíciókat az eredetükre, megnevezzük őket, majd kifejtjük azon elméleti alapokat, melyek e szimbólumok megváltoztatására törekednek.

Joó Mária szerint olyan dichotómiák mentén alakultak ki a női-férfi különbségek legfőbb jegyei, melyek elsősorban a test-lélek dualizmusát tették meg minden további meghatározás alapjává és amely kettősség kezdetben Platón és Arisztotelész, majd főként Szent Ágoston és Descartes filozófiája által ismert módon határozta meg az európai gondolkodást a nemekkel kapcsolatban (Joó 2010: 73). Vagyis – foglalja össze a nyugati filozófia hagyományait Joó –, az anyag és forma viszonyának arisztotelészi felfogása mentén az anyaghoz mint önmagában semmilyen minősítéssel nem rendelkező (formátlan) szubsztrátumhoz a nőt rendelték hozzá, a formához pedig a férfit (Joó 2010: 76).³⁷

³⁷ Ez a filozófia képezte a gyakorlatban, vagyis az állam életében a nemeknek szánt szerepeket is. Ezt Platón és Arisztotelész különböző módon képzelte el, így alapvetően két csoportba osztható álláspontok születtek. Platón az *Állam* című művének 5. könyvében leírta, hogy „*a nők nevelése és kötelességei ugyanazok, mint a férfiaké*”. (Platón: *Állam*, 5. könyv) Szerinte ugyanis (egyik érv a Szókratész Glaukón vitán keresztül) a nőket is ugyanúgy kell nevelni, mint a férfiakat, és megvizsgálni, jó-e ez az államnak vagy sem. Ugyanakkor ellenérvként megkérdezte azt is, „*vajon a női természet egyáltalán képes-e a férfival közös szolgálatra minden pályán, vagy egyetlen sem – vagy pedig az egyik pályán igen, a másikon nem.*” Végül arra jutott, hogy, „*[...] ha a férfi és a női nem valami mesterségre vagy szakmára nézve mutatkoznék elütőnek, akkor kimondhatnánk, hogy az egyiknek ezt, a másiknak azt a szakmát adjuk; de ha csak abban különböznek, hogy a nő szül, a férfi nemz, ebből szerintünk még nem következik, hogy a nő az általunk felvetett szempontból üt el a férfitől, hanem továbbra is úgy véljük, hogy az örök és asszonyaik csak hadd végezzék ugyanazt a munkát*” (Platón: *Állam*, 5. könyv). Ebből világosan kiolvasható legfőbb érve is, miszerint a nő biológiai különbségének nincs köze ahhoz, hogy az Államban milyen szerepet/szakmát tölt be. Vagyis nem a biológiai neme, hanem a képzettsége, tehetsége az, amely végső soron meghatározza a társadalomban betöltött helyét, pozícióját, szerepvállalását. Ennélfogva egy nő lehet ör vagy akár filozófus is. Vagyis Platón a „*férfiak és a nők egyforma alkalmazásának előnyei*” mellett érvelt. Következtetése szerint akkor van a legnagyobb haszna az államnak, „*[...] ha a lehető legkülönb nőket és férfiakat neveli [...]*” (Platón: *Állam*, 5. könyv). Ezen „*egyenjóság*” elmélet szerint mindkét nem elvégezheti ugyanazt a munkát, mert az igazságos és stabil állam létrehozásának feltétele, hogy mindkét nem kivegye részét az őt megillető munkából. Arisztotelész a szabad nőkre vonatkoztatott elmélete már más alapokon állt. Ugyanis ő, aki szintén az ideális állam képét igyekezett megfesteni, Platónnal ellentétben a társadalom alapjának a családot tekintette. Miután „*[...] a családnak tagjai a férfi és a nő: világos, hogy a városállamot is férfiakra és nőkre megosztottan kell szemlélünk*”. Ebben a felosztásban pedig „*[...] a férfi természettől fogva inkább vezetésre hivatott, mint a nő, hacsak nem természetellenesen fejlődött [...]*” (Arisztotelész: *Politika*). Ugyanis érve szerint a természetben ugyanez a felállítás „*[...] emez gyengébb, amaz uralkodó, emez az alárendelt elem. S szükségszerűen így kell ennek lennie mindenütt az emberek között is.*” (Arisztotelész: *Politika*) Látható tehát, hogy „*Arisztotelész felfogása Platón egyenlőségi elméletének szöges ellentéte volt, [...] állítása szerint a nők éretlenek, fejlődésük a férfiakéhoz képest hiányos, testileg és racionális gondolkodásra való képességük tekintetében is. Az európai hagyományok nem Platón, hanem Arisztotelész elméletére épülnek. Az arisztotelészi hiányossági elmélet a középkorban vallásos formát öltött, és azóta számos változatban megjelentek.*” (Nagel 2011: 20)

Végül ezek az ellentétpárok hierarchikus formába rendeződtek, vagyis egyfajta uralmi viszonyt is megjelenítettek. Eszerint az ész uralkodik a testen, a forma az anyagon. Miután a férfit szimbolizálta a logosz, a forma, a lélek, míg a nőt a test, az anyag, a vágy stb., így a két nem eltérő társadalmi pozíciója is ezek mentén alakult ki a görög filozófiától kezdve, és szolgáltatták alapját az ész- és férfiközpontúságnak is (Joó 2010: n. a.).

Bár ez így látszólag leegyszerűsíti az egyébként komplex, nőkre vonatkoztatott szimbólumok fejlődéstörténetét, mégis láthatóvá vált az a logika, amely mentén a nemekre vonatkozó alá-fölé rendeltségi viszony kialakult, majd a középkorban Szent Ágoston által újraolvasva élt tovább és „szentesítve” lett. Ezeket a tanulás által később már természetesnek, megdönthetetlenül igaznak vélték, mégpedig azért, mert a szövegeket és értelmezéseket mind a vallási, mind a politikai-gazdasági hatalom erős bástyákkal támogatta. Vagyis a patriarchális társadalom férfiközpontú logikája mentén folyamatosan újraszervezte, ezért mintegy posztulátumként (lásd még társadalmi tények) volt jelen.

Annak ellenére, ahogy ezt pl. Kalmár György „*A női test igazsága*” (2011) című, esettanulmányokat tartalmazó munkájában is kifejtette és amely a Foucault által vizsgált totális történelem hiányára rezonált, „a metafora különböző korokban és kontextusokban újraartikulálódik: önmaga marad, felismerhető marad, és mégis más lesz, új jelentéseket, modalitásokat, implikációkat kezd hordozni, új kérdésekre hoz régi-új válaszokat [...]” (Kalmár 2011: 13), ám úgy tűnik, hogy ami a nemiséggel kapcsolatos megcsontosodott bináris oppozíciókat illeti, egyáltalán nem sikerült az egyetemesnek elfogadott fogalmi rendből kilépni. Az arisztotelianus alapokra építő társadalomfelfogás a nemi szerepeket illetően máig a nőt határozza meg a második nemnek, és az ember konstitúciójában a férfit a viszonyítási alapnak. Ezek a még ma is élő, nemiséggel kapcsolatos diskurzusok mozgatói. Ez a történelmi örökség hatalmas, s évszázadokon át összekapcsolta a nemiséget ezekkel a metaforákkal, így beépítve az ismeretelméletekbe, egyetemes logikát alkotva. A történelmi korok változó nőfogalmai és a nővel kapcsolatos általános megítélés folyamatos változásai és átalakulásai is érintetlenül hagyták a kettős ellentétpárokra alapuló sztereotípiákat, melyek még ma is legvirulensebb alakzatai e témán alapuló vitáknak. Hiszen meghúzódnak az általános vélekedésben, és a társadalmi cselekedetek, intézmények irányítói, akár közvetlen akár közvetett formában.

Hélène Cixous francia író, filozófus például olyan bináris oppozíciókat sorolt fel, melyekből egyértelműen látszik, hogy a maskulin még ma is a hatalom birtokosát, míg a feminin oldal mindig a hatalom nélkülit jelöli. Ezek az ellentétpárok pedig, „aktivitás-passzivitás, nappal-éjszaka, kultúra-természet nappal-éjszaka, [...] fej-érzelmek, értelmes-érzékeny, logosz-pátosz, továbbá a természet-történelem, természet-művészet, természet-szellem, szenvedély-aktivitás” (Cixous–Clément 1975, idézi Moi 1995: 241). Ezek a példák azt mutatják, hogy bármelyik el-

lentétpárt emeljük is ki, az mindenképpen a férfi-nő oppozíciót jelöli, s az ezzel járó pozitív-negatív értékelés fogja jelenteni az alapvető paradigmát is (vö. Moi 1995).

A társadalmi tényekké rögzült, alapvetően a filozófiai hagyományból táplálkozó kulturális kontextus teremtette meg a nő mint szubjektum relatív éretelmezési kereteit is. A strukturált rendbe, a referenciakultúra intézményeibe lép bele és elsajátítja a nemére vonatkoztatott szimbólumokat, a nyelv által készen kap bizonyos tudást. Ha folytatjuk a gondolatmenetet, akkor érdemes megemlíteni az erre irányuló kutatások egyik fontos elemét is, Lacan elképzelését a nyelv szerepéről a tudattalan formálódásában a nemi különbségeket illetően.

Annak ellenére, hogy sok feminista kritikus Lacan-t ahistorikusnak, konzervatívnak tartja, ugyanis szerintük maga a pszichoanalízis sem lehet semleges és univerzális, hanem férfiközpontú, mégis elismerik, hogy igazából maga a nyelv a kulturális reprezentációk terepe (lásd még Borgos 2017: 31).

Vagyis, Lacan szerint, a tudattalan törvényeiben újra fel kell fedoznünk az adott nyelvi-kulturális törvényeket, ezek hatásait, az analitikus értelemben vett tünetstruktúráját. Ugyanis a kérdés nem az, hogy az embernek milyen a kapcsolata a nyelvvel mint szociális fenoménnel, hanem hogy a nyelv és a kultúra hogyan jelenik meg a szubjektumban és milyen hatásai vannak rá. Mert – ahogy írja – a jelentőben a jelentettet alapvetően a metonímia és a metafora kettős tengelye mentén a kombináció és a helyettesítés kettős játéka határozza meg, ez generálja. A szubjektum megalkotásában pedig ezek a hatások lényegesek és meghatározóak (Lacan 1998: 27). Tehát „a szubjektum (az, akit emberi lényként ismerünk) egy biológiai organizmus nyelvi szimbolikus rendbe való belépésével születik meg, egy olyan rendbe való belépés által, mely soha nem válhat teljesen otthonává, melyben szükségszerűen félreismeri önmagát, és melyben létét mindig meghatározza egyfajta hiány, annak hiánya, ami a jelentés strukturált rendjébe való belépéssel szükségszerűen elvész” (Kalmár 2011: 16).

„A nyelv mindig egy másik személy tartozéka” (Mitchell 1996: 57). Emiatt Lacan szerint³⁸ – aki egyébként Freud munkásságának újraértelmezését tűzte ki célul, de végül meghaladta azt – a szubjektumot egy olyan törvény hozza létre, mely önmagán kívülről, mások szavain keresztül jut el hozzá és melyek visszautalnak a meglévő törvényekre, diskurzusokra (Mitchell 1996). És ezek az általános törvények, ahogy már kifejtettem, az uralkodó „diskurzus” vagy reprezentációs paradigma alapján dőlnek el, és mindig egy formális koherenciának felelnek meg.³⁹

³⁸ A francia lacaniánus írók például Luce Irigaray, Hélène Cixous és Catherine Clement.

³⁹ „Lacan pszichoanalitikus elméletét értelmezte át aztán Elizabeth Grosz, aki Nietzscheből, Foucault-ból és Deleuze-ből, főként azonban Merleau-Ponty-ból merít, különösen a *Megélt testek: fenomenológia és a hús* című fejezetben (Grosz 1994)” (Joó 2010: 67).

Az említett Cixous – a lacaniánus írók egyike – *A medúza nevetése* című művében foglalja össze ezzel kapcsolatos meglátásait. Szerinte a probléma alapvetően az, hogy a nő mindig is a férfi diskurzusában létezett. Éppen ezért lenne nagyon fontos, hogy a nő megírja saját magát, mert ezzel tud csak belépni a világba, a történelembe (Cixous 1997). (Ez a gondolati tétel egyébként a nő-történetírás mozgatója is.)

Ugyanakkor, ha beírjuk a nőket a történelembe, azzal együtt szükséges a történelmi jelentőségű tradicionális fogalmak újradefiniálása és kitágítása is, miután a történelembe való belépés magával hozza a megélt személyes, szubjektív női tapasztalatokat is (Gordon–Buhle–Shrom Dye 1976: 89, idézi Czibere 2014: 20).

1.6. Dekonstrukció⁴⁰ mint a nőtudományok módszertanának elméleti alapja

Ha azt tételezzük, hogy az uralt és az uralom alól kiszabaduló terület „társadalmi” szférája nyelvileg meghatározott, vagyis, ha a szöveg és társadalmi „tény” egymás metonímiái, akkor csakis egy dekonstrukciós olvasás, ami egyben a szöveg metafizikájának dekonstrukciója is, vezethet el bennünket a társadalom „bevált” intézményeinek dekonstruktivista kritikájához, így kérdőjeleződik meg többek között a nemek különbözősége, a hagyományos nemi (családi-társadalmi) szerepek, tehát a társadalom összes kizáró-megkülönböztető mechanizmusa és minden szilárd jelentésű konstrukció is (Kovács 1992: 14).

Tehát a témában kutató teoretikusok – többek között Paul de Man – szövegkorpuszaikban azon megállapítást teszik hangsúlyossá, miszerint talán kiküszöbölhetjük a tévedéshez vezető temporális sémát, ha helyettesíthetnénk a származtatott okot, amelynek eddig objektív létet kölcsönöztünk a külső világban, és felcseréljük egy valódi okkal, melyre az elváltozott ok (mely a bináris oppozíciókon alapul) kritikai dekonstrukciójából következtethetnénk (Paul de Man 1992: 41). Tehát úgy tűnik, hogy az objektívnek tekintett igazságok megkérdőjelezéséhez a tradicionális fogalmak újradefiniálásához Derrida nyomán, a dekonstrukció által juthatunk el legkönnyebben.

Egyébként bármennyire összetettnek, szinte kivitelezhetetlennek is tűnik ez a módszer, alapvetően minden reformigényű munka más-más formában, de végül is ebből a gondolkísérlétekből indult ki. Alább említésre kerül például a mindennapi kommunikációban rejlő félreértés a két nem között. Még ha eltérő következtetésekre, eredményekre is jutottak ezek a művek, de alapvetően a nyelvben és a narratívumokban határozták meg a probléma gyökerét (lásd még

⁴⁰ Az alfejezet végig Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odissaéja, a háttérből „Prokurisztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157 publikációmra épült.

alább Deborah Tannen *You Just Don't Understand* [1991] és Daniela Wawra *Männer und Frauen im Job Interview* [2004] című munkáját). Ilyen formában például a nőtudomány az általa alkalmazott új szemléletmóddal ugyancsak szervesen kapcsolódik a dekonstrukcióhoz, miután maga a dekonstrukció, mint olyan vezethetne csak el a „bevált” társadalmi intézmények, objektívnek tételezett igazságok, perspektívák, kemény társadalmi tények egyetemességének és a korábbi metódusok megkérdőjelezéséhez, revideálásához.

Mint ismeretes, a dekonstrukció a francia filozófus, Jacques Derrida munkája nyomán jött létre a 60-as, 70-es években. Ezt követően különböző szaktudományos alkalmazói voltak, főleg Amerikában, számos alakváltozáson ment át, különféle értelmezései léteztek és több generáció építette, de esszenciáját illetően és amiért a dolgozatom szempontjából és a módszertan kiválasztása miatt is fontos, hogy végül is a nyugati típusú metafizikus gondolkodás kritikájaként jött létre. Célja pedig az európai filozófia revíziója, és a nyugati metafizikus gondolkodás aláadásának kísérlete volt a hierarchikus oppozíciók pusztá megkérdőjelezésével.

Nem céлом ennek részletes ismertetése, ebben az alfejezetben mindössze igyekszem megemlíteni az ezzel kapcsolatos sarkos kérdéseket, főbb vonalakat, szem előtt tartva témámat és annak logikáját. Így a dekonstrukció, szorosán kapcsolódva a kiválasztott módszertanhoz, a félig strukturált interjúk értő elemzését segíti. Ugyanis a nőkre vonatkoztatott, nyelvbe és a fogalmi keretekbe zárt jelzők előkerülnek az interjúkban is, méghozzá a vezető és az akadémia szerepeket illetően.

Mindeközben nem gondolhatjuk, hogy minden egyes fogalom újraalkotásával, újradefiniálásával sőt egy „új nyelvvel” lehet csak megszabadítani a gondolkodást, a történeteket a diszkriminatív leírásoktól, mert Derrida gondolatait követve: „semmi értelme nincs annak, hogy a metafizika megrendítését a metafizika fogalmai nélkül tegyük; nem rendelkezünk egyetlen olyan nyelvvel sem – egyetlen szintaxissal és lexikával sem –, amely idegen lenne e történet számára; egyetlen olyan destruáló kijelentést sem tehetünk, amely máris ne csúszott volna vissza abba a formába, abba a logikába és azokba a posztulációkba, ami ellen éppen tiltakozni akart” (Derrida 1994: 22).

Szem előtt kell tartanunk azt is (és az első részben említésre került), hogy egy már létező fogalomrendszerbe zárva részesei vagyunk vizsgálódásunk tárgyának. Egy adott rendből, a „filozófián kívülre” (Derrida 1994), annak fogalmaiból való teljes kilépésre nincs lehetőségünk.

Éppen ezért, a témámnál maradva, az eddigieket szem előtt tartva, valamint Derridát parafrázálva egyértelműsíthető, hogyha a nőkhöz kapcsolt és azzal egybeolvadt jelentéseket szeretnénk kritika alá vonni, dekonstruálni, akkor két lehetőség adódhat. Vagy a nő fogalmát kell kívülre helyezni, és minden eddigi megnevezéstől, metafizikai jelentésétől megtisztítani, vagy magát a rendszert – amely a jelölt (nő) kategóriáját a rendszer formális sémáinak hierarchizált

fogalmi által pozicionálta – megkérdőjelezni. De a jel metafizikai redukciójához szükség van arra az oppozícióra is, amit redukálni akar. Nézzük pl. az anyag és a forma (test-logosz) fentebb már tárgyalt oppozícióit, melynek *factuma* vitathatlannak rögzült a nyugati filozófiatörténetben a nemiséget illetően. Ha Derrida Levi Straussról írt fragmentumát is parafrázálom a témámra, akkor világossá válik ebben a kontextusban is, hogy az anyag/forma oppozícióval rendszert alkotó egész filozófiai fogalmiság képes árnyékban tartani azt, ami őt magát lehetővé teszi, a női-férfi szimbolikus különbségtétel eredetét, annak okait, helyi értékeit. Abban a pillanatban, amikor az anyag/forma, test/logosz (és a többi férfi/nő szimbólumok) oppozíciók korlátai érzékelhetővé válnak, szisztematikusan és szigorúan kérdőre lehet vonni e fogalmak történetét. Kétségtelen, hogy a nőkre és a férfiakra vonatkozó szimbólumok is örökölt fogalmakkal operálnak. Miután ezek a fogalmak nem tiszta elemek, nem atomok, hanem valamiféle szintaxisból és rendszerből vesszük ki őket, így az egész korábbi metafizikát, referenciakultúrát is magával hozzák. Ez az első lehetőség, tehát (1) a szisztematikus és történeti kérdőre vonás (vö. Derrida 1994).

Ez a gondolatkör az interjúkból is visszaköszön, leginkább azoknál a kutatóknál, akik az esélyegyenlőség alapvető feltételének egy olyan új fogalmi nyelv, női kultúra megalkotását tartják szükségesnek, melyek mentesek a determinált fogalmaktól, vagyis a már említett objektívnek tételezett nemi hierarchiát fenntartó referenciakultúrától.

Az előzőeket folytatva a másik választás (2) Derrida szerint „[...] az volna, hogy az empirikus felfedezések területén, bár itt-ott leleplezzük korlátaikat, mégis megőrizzük az összes régi fogalmat: mint eszközöket, amelyek még használhatók valamire, és mindezt azért, hogy elkerüljük azt, ami az első lehetőség során meddő volt. Nem tulajdonítunk nekik már semmiféle igazságértéket, semmiféle pontos jelentést, alkalomadtán hajlandóak lennénk akár lemondani is róluk, ha más eszközök kényelmesebbnek tűnnek. Közben kiaknázzuk relatív hatékonyságukat és felhasználjuk őket azért, hogy leromboljuk velük azt a régi gépezetet, amelyhez ők maguk tartoznak, amelynek ők maguk is alkatrészei.” (Derrida 1994: 3) Ezt a tételt olvasva pedig analógiát vonhatunk a nőtudományok módszertanával is (lásd következő fejezet), ami magában foglalja az egyes tudományok normáit, metódusait így próbálván átalakítani azt. Tehát pontosan olyan formában, ahogy Derrida (1994) írta, kiaknázni a relatív hatékonyságukat és felhasználni arra, hogy átalakítsák velük a régi eszméket, „gépezetet”.

Ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni, ha abból a megállapításból indulunk ki, hogy pl. a szociolingvisztika és módszereinek alkalmazása a nevelés, az identitásképzés és a nyelvhasználat összefüggéseinek kutatásában is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, akkor nemcsak a kisebbségi csoportok, de a női identitás kialakításban is alapvető jelentőségűvé válnak ezek a metódusok (lásd még Pataki 2002).

Összefoglalva a fentieket, Lacannal és az említett fragmentumokkal közvetve utaltam a tudatosság nélküli, indirekt elsajátításra, illetve a készen kapott nyelvi és strukturális kontextusra, melyek olvasatomban az alapját alkotják a nemekkel kapcsolatos tudásnak, és ami a feministák szerint férfikultúrán alapuló. Itt kapcsolódott be az elemzésbe Derrida, általa a dekonstrukció és ezzel együtt utaltam vissza a nőtudományokra.

Ezek megemlézése főleg amiatt volt fontos, mert a nőtudományokban sincsenek olyan megismerést segítő metanyelvi értelmezések, melyek függetlenek lennének a meglévő intézményektől, módszertantól, vélekedésektől, konzervált szokásoktól, hierarchiától, a szubjektív beleélésektől vagy akár a vizsgált csoport saját perspektívájától. Sőt a nőtudományok kifejezetten a szubjektív perspektívát tekintik kiindulópontnak. De mindent összevetve, a nőkről nincs olyan közös tudásunk, sőt maguknak a nőknek sem, mely egy metanyelvvvel jelenítené meg a róluk alkotott valóság szerkezetét, valóság konstrukcióikat. Míg az uralkodó diskurzus objektívnek tételezi magát, addig a nőtudományok, *gender studies*, ahogy említettem a hátrányos csoport nézőpontjából vizsgálódnak. Ezért ebben a részben elsősorban arra próbáltam rámutatni, hogy talán a dekonstrukció, valamint az e köré csoportosuló filozófiai elképzelések, feminista irányzatok mégis törekednek egy olyan metanyelvre, amellyel a korábbi tárgynyelvi, inkommenzurábilis nyelveket legalább képesek lehetünk összehasonlítani. Bár tudjuk, hogy ettől ez a nyelv még nem lesz teljesen objektív vagy semleges, de mindenképpen törekednek az összehasonlíthatóságra.

Vagyis mindezen elképzelések alapvetően a *gender-* és *women's studies* módszertanához kapcsolódnak szervesen (pl. objektív-szubjektív közötti ellentét feloldásának kérdéséhez, a nőtudományok módszertani dilemmáihoz) és különösen jelentősen járulnak hozzá a téma megértéséhez, illetve segítenek az interjúk elemzésében, azok csoportosításában, vagy akár bizonyos tévképzetek eloszlásában, kizárásában is.

1.7. A történelmi reprezentáció⁴¹ és a rendszerigazolás-elmélet⁴²

De miért nem alkottak a nők „saját nyelvet”, történelmet, perspektívát, még annak ellenére sem, hogy voltak nőtudósok, írók, polihistorok, zeneszerzők, művészek? Hogyan és miért zárta ki a hatalom őket? Milyen igyekezetet szolgált a történelem stabil filozófiája?

Az akadémia történetében a *status quo* fenntartása a hatalmon levők és a jogrendszer, a választási rendszer alapvetően férfias jellegéből adódott. Ebből kifolyólag (a már említett „*law is male*”), vagyis hogy a jogszabályok szövegezése „*male-standard*”-ra épült, férfi tapasztalatok állnak mögötte. Emiatt, amikor azokat a gyakorlatban a nőkre kell alkalmazni, akkor nagyon gyakran megkérdőjelezhető megoldások születnek (Sebestyén 2014: 263). Éppen ezért kell megvizsgálni azt is, hogy az akadémiák miért és milyen eszközzel zárták ki a nőtudósokat. A kutatásom szerves részét képezi ugyanis annak megválaszolása is, hogy azoknak az akadémikus nőknek, akik bejutottak, áttörték ezt a rendszert, hogyan sikerült? Mennyiben és miben manifesztálódott a különbség a be nem került nőkkel szemben, mely alkalmat adott nekik az üvegplafonon keresztüljutni? Ehhez viszont nem térhetek ki az alól, hogy értelmezsem, milyen hatalmi berendezkedés szolgálja a *status quót*?

Fentebb már szó volt a metaforika, a nemiség és az ismeretelmélet kapcsolatáról. De mindezt árnyaltabban kibontva és a hatalom mátrixában elhelyezve, melynek érdeke minden fentebb tárgyalt bináris oppozíció fenntartása volt, felsejlettek az emlegetett akadályok is. A Foucault által kifejtett tudás „strukturális geneológiája” (Norris 1994) alkalmas leginkább egyfajta logikai analízisre. Norris *Dekonstrukció, megnevezés és szükségszerűség: néhány logikai lehetőség* (1994) című írásában utalt rá, hogy az egyes kulturális korszakokat Foucault az uralkodó „diskurzus” vagy reprezentációs paradigma alapján határozta meg, amely lehatárolta a hozzáférhető tudásformák körét. Ez pedig nem más, mint Saussure központi tételének és a nietzschei gondolatnak (A hatalom akarása T. I.) az összeolvasztása volt, mely azt az önkényes hatalomvágyat hangsúlyozta, ami a tudásra törekvés minden alakjában, megnyilvánulásában kimutatható (Norris 1994: 159). Foucault a tudás akarásában pedig leírta, hogy a hatalom (mely többek között az a név, amellyel az adott társadalomban egy bonyolult stratégiai helyzetet megjelölnek) önisméltásra van ítélve, és leginkább arra alkalmas, hogy megvonja a határokat, vagyis a hatalom fogalomrendszerében kell elemeznünk a nemiségről való tudás bizonyos típusának

⁴¹ Az alfejezetet végig lásd még Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

⁴² „Amíg a nők elvetik a hatalommal való tiszteletlenséget, nem fognak fejlődni. Amikor ezt megteszik, akkor saját vizsgálataik révén jönnek rá az igazságra, amikor a kétségek vezetik őket a felfedezéshez, az igazság, amit kapnak, az övék lesz, elméjük pedig szabadon marad.” (Maria Mitchell) Forrás: *Maria Mitchell and Women's Rights*, <http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/original-faculty/maria-mitchell/maria-mitchell-and-womens-rights.html>, letöltés ideje: 2017. 12. 12.

kialakulását is. A kérdés pedig az, hogyan válnak a diskurzusok is a hatalmi viszonyok tartófelületévé (Foucault 1999/a: 85–97)?

Vagyis, ezek szerint (a témára vetítve), ha az uralkodó paradigmák változtak és átalakultak, majd ezek új szövegekben manifesztálódtak, azok csak a meglévő strukturális kereten belül változtak meg, de nem érintették alapjaiban a bináris opozíciókon alapuló rendszert, így a nemi diskurzusokat sem. Pontosabban ugyanarra az alapra támaszkodtak ebben a vonatkozásban, mint azok a diskurzusok, melyeket átalakítottak vagy átalakítani akartak. De vajon miért?

Talán többek között amiatt, mert „[...] a történelmi reprezentációnak vagy *mimézis*nek (Humboldt), reprodukciónak kell lennie, de nem az események reprodukciójának a maguk egyediségében, hanem annak a formális koherenciának, amelyet az események teljes szerkezete alkot, ami, ha részletesen kidolgozzák, a »történelem filozófiáját« eredményezi” (White 1978, idézi Benkő 2009: 195).

A rendszer „igazolása”, internalizálás

A fentebb tárgyalt tézisek háttérében elsősorban az úgynevezett rendszerigazolás elmélete áll. Vagyis ez adhat egy átfogóbb választ az általunk tárgyalt csoportalapú hierarchiák fennmaradásának okaira is. Eszerint az emberek mindig is hajlamosak voltak kognitív és ideológiai szinten is támogatni a fennálló társadalmi rendszert (Jost 2003). A rendszerigazolás-elmélet szerint ugyanis a rendszert (és a hatalmat is) bírálaton felülinek tartják, az egyének és a csoportok egyenlőtlenségét pedig legitimnek (Jost 2003: 463).

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy e hatalmi rendszert nem kizárólag a férfiak, de maguk a nők is támogatták (akár tudat alatt vagy csak beletörődve, elfogadva azt), ezzel pedig hozzájárultak annak fennmaradásához. Bár a nemi sztereotípiák kialakulásának alapját a már említett bináris ellentétpárok képezték, a nők részéről a meg hasonlítás, afirmáció, vagyis az öndiszkrimináció (belsővé tétel, internalizálás) is fenntartotta. Jól szemléltetik ezt a jelenséget a korabeli szövegek is. „Françoise Scarron, közismert nevén Madame de Maintenon (1652–1675) szerint, »noha emlékezetünk éppoly jó, mint a férfiaké, ítélőerőnk gyengébb; hajlamosabbak vagyunk az esztelen cselekedetekre, könnyelműség jellemez bennünket«, így nem csoda, ha a nemek közötti egyenlőtlenség gondolatának elfogadása a nők képzésének alacsonyabb színvonalában is megnyilvánult” (Pukanszky 2006: 38). Még jóval ezután is, „[...] a késő tizenhetedik és a tizenkilencedik században [...] a női szférát férfiak határozták meg és tartották fenn, de a nők gyakran elfogadták szabályait, például az amerikai »igazi nőiség kultuszában« vagy az angol »női ideál« nézetében” (Showalter 1994: 436).

Mint tudjuk, a humán információfeldolgozás jellemző tulajdonsága a kategorizálás, enél fogva a másik egyént, észlelése során azonnal besoroljuk és egy adott csoport tagjaként

tekintünk rá. Emiatt végül is felcserélhető lesz a csoport bármely másik tagjával a rá jellemző tulajdonságok vonatkozásában (Dallos–Bernáth 2015). Fiske szerint a társadalmi jelenségekkel szembekerülő ember kognícióit és viselkedését speciális motivációs és megismerési szükségletek vezérlik, ugyanakkor ez a motivált információfeldolgozás társas torzításokhoz, majd sztereotípiák, előítéletek és diszkrimináció kialakulásához is vezetnek (Fiske 2006, idézi Dallos–Bernáth 2015). Ez pedig a nők esetében, ahogy a kisebbségeknél általában jellemző, akadálya volt annak, hogy a szubjektumot előítéletektől mentesen kezeljék. Másrészt, ahogy említésre került, maga a csoporthoz tartozó is azonosult ezekkel a csoportjellemzőkkel (ön-diszkrimináció által). Erre bizonyítékként szolgált az úgynevezett sztereotip fenyegetettség (Steele–Aronson 1995) fogalmával összegzett jelenség is (lásd alább).

Szervesen kapcsolódik még mindehhez az úgynevezett sztereotípiák tartalom modell (Social Content Model, a továbbiakban: SCM) elmélete, melynek célja éppen az, hogy megragadja az egyes csoportok helyzetét, azonosítsa az alapvető mögöttes dimenziókat, és feltárja a tényleges hasonlóságokat, jellemzőket, törvényszerűségeket is (Fiske–Cuddy–Glick–Xu 2002; Fiske–Glick 2008; Fiske–Cuddy–Glick 2007). Az SCM tehát elkezdte elemezni azt, hogy mit kell tudniuk az embereknek egymásról annak érdekében, hogy ugyanabban a társadalmi térben működni tudjanak (Fiske 2012: 14).

Ezen keresztül érthető meg az is, hogy a társadalmi közvélekedés miért nem „bocsátotta meg”, ha egy nő „kilógott a tradicionális szerepkörből” és eltért az általánosnak vélt csoportjellemzőktől. (A harmadik fejezetben kifejtem azt is, hogy e jelenség a munkahelyi szervezetekben hogyan lép elő konkrét akadályként a nők [tudományos] karrierjében.)

A kérdés a továbbiakban pedig már csak az, mennyire a történelmi szükségszerűség, a „vérgőzös” események elháríthatatlan következménye, és mennyire csupán a férfihatalom megtartását, stabilitását segítő diskurzus volt a nők csoportjának elnyomása? Illetve ezek milyen arányban viszonyultak egymáshoz? Erre akkor kaphatunk majd konkrét választ, ha pl. az államszocializmus erőltetett emancipációját vizsgáljuk meg, ott ugyanis kiderül, hogy ebben a gyökeresen átalakult társadalmi térben megváltozott-e a nemi alapú hierarchikus rendszer, avagy nem, és ha megváltozott, miben és milyen mértékben.

A szociális dominanciaelmélet azt állítja, hogy a „[...]” stabil, gazdasági többletet termelő társadalmak három, minőségi szempontból különálló csoportalapú hierarchiát tartalmaznak (alá-fölérendeltség mentén): (1) egy korosztályon alapuló, amelyben a felnőttek aránytalan társadalmi hatalommal rendelkeznek a gyermekek fölött; (2) olyan nemi (gender) rendszert, amelyben a férfiak aránytalan társadalmi, politikai és katonai hatalommal rendelkeznek a nők-höz képest; és (3) egy tetszőlegesen beállított rendszer, amelyben az »önkényes« alapokon épített csoportokra alapult. Az önkényesen beállított csoportokat a hatalommal való kapcsolatban

értelmezhető társadalmi különbségek határozhatóak meg, mint például (különböző kontextusokban) az állampolgárság, a »faj«, az etnikum, az osztály, a birtok, a származás, a vallás vagy a klán [...]” (Pratto–Sidanius–Levin 2006: 273).⁴³

Mindehhez hozzátartozik az is, hogy a domináns társadalmi csoportot az adott társadalom legitimálja és úgy állítja be, mint amely az egész társadalomra jellemző, követendő erényeket és tulajdonságokat jeleníti meg. Így „más” csoportok, alárendeltek nemcsak kevesebb társadalmi elismerést és megbecsülést kapnak, de gyakran meg is bélyegzik, kirekesztik őket. Sőt, mindezekre ugyanúgy jellemző a fent ismertetett interszekcionalitás jelensége is. A Pratto és Stewart (2012) szerzőpáros rávilágított arra, hogy ezek a csoportelnyomások megjelennek egymás keresztt metszetében is, például a férfiak aránytalanul nagyobb hatalommal rendelkeznek, mint a nők, illetve a heteroszexuálisok privilegizáltak a másféle szexuális irányultságúakkal szemben, az egyes vallások képviselői a más vallásúakkal szemben stb. (Pratto–Stewart 2012).

A szociális dominanciaelmélet szerint az emberi társadalmakat rendszerként kell kezelni, ugyanis ezzel magyarázatot kaphatunk arra, hogy a különböző szinteken zajló folyamatok hogyan hatnak a rendszer egészére. Az elmélettel rámutattak arra is, hogy elsősorban azokat a folyamatokat szükséges megérteni, és egy több szintes elemzéssel megvizsgálni, amelyek kialakították és máig fenntartják az előítéleteket, a diszkriminációt. Ennek az elemzésnek a lényege pedig, hogy a kulturális ideológiákat és politikát, az intézményi gyakorlatokat, az egyének csoportjain belüli és kívüli, másokkal való kapcsolatait, az egyének, a férfiak és a nők pszichológiai fejlődését, kölcsönhatását vesszük figyelembe (szemben pl. a társadalmi identitáselmélet, önkategorizációs elmélettel, sztereotípiatartalmú modellel) (Pratto–Sidanius–Levin 2006: 272).

Itt viszont visszakanyarodtunk az esélyegyenlőtlenség területére, ugyanis a rendszer egésze, mely fenntartja és újratermeli a „szükséges” egyenlőtlenségeket, alapvetően az egyenlőtlen esélyeket is fenntartja, még akkor is, ha a diszkrimináció már egész csoportokat kizár a hatalomhoz és a tudáshoz való hozzáférésekből.

A szociális dominanciaelmélet másik megállapítása, hogy végső soron a különböző társadalmi folyamatok hatványa az, amely elősegíti a fennálló szociális rendszer, a „dominancia társadalmak” működésének stabilizálását. Pratto és Stewart a szociális dominanciaelmélet mentén vázolja fel, hogy például nem elég, hogy a férfiak eleve erőteljesen felülreprezentáltak a hierarchiát megerősítő szerepekben és pozíciókban, de ez még összemosódik olyan társadalmi jelenségekkel is, mint (a) önkiválasztás/újra kiválasztás; (b) az intézményi diszkrimináció a

⁴³ Saját fordítás eredetiből.

munkaerő-kiválasztásnál (c) a munkahelyi ideológiai alapú szocializáció; és (d) megkülönböztetés a visszacsatolásoknál és a létszámcsökkentésnél (Pratto–Stewart 2012).

Ebből kifolyólag, ha a jogszabályokkal meg is valósult az egyenjogúság, a két nem tekintetében továbbra is a nők azok, akik hátránnyal indulnak, újratermelve az egyenlőtlenséget, hiszen minden egyéb, fent tárgyalt, közvetett társadalmi folyamat segít megerősíteni a fennálló rendet (hierarchiaerősítő) (a nyelv, a bináris oppozíciókon alapuló előítéletek, a csoportalapú diszkrimináció, az ezzel összefüggő sztereotíp fenyegetettség, öndiszkrimináció, maga a kultúra, a hagyományos szerepek megkérdőjelezhetetlensége, a férfi tapasztalon alapuló kódok, az ideális munkavállaló férfias típusa, a szocializáció, a jóindulatú, rosszindulatú szexizmus).

A rendszerigazolás-elméleten keresztül látható igazán, hogy pontosan miért és hogyan voltak kizárva a nők a történelemből, a tudásból és a hatalomból. Ennek eredményeként kihagyták azokat az eseményeket is, melyek nem illeszkedtek bele a fent említett formális, kulturális koherencia szerint a történelem fősodrába. Így választ kaptunk arra a korábban feltett kérdésre is, hogy miért nem volt a nőknek történelmük és miért nem változott annak ellenére sem a „*male-standard*”, hogy „sok”⁴⁴ híres nőtudósnak, polihisztornak, íróknak stb. már viszonylag korán sikerült bejutnia a tudomány, a művészet, a filozófia privilegizált területeire (lásd még Kalmár 2011: 31). Ugyanis paradox módon még ők is beleilleszkedtek a férfiak által írt történelembe és rendszerekbe, tovább erősítve annak egyedül létező igazságát. A szakirodalom erre a jelenségre újabban az úgynevezett jelkép (*token*) metaforát használja. Ez a legfelsőbb szinteken, a férfiszakmákban meglévő kifejezés az ott tevékenykedő, jelentős kisebbségben lévő nőkre vonatkoztatva. Hiszen kivételt képeztek, nem jellemzően, nem általánosan, nem „természetesen” nemükre szabottan, nem a csoportjellemzőt erősítve, hanem mintegy a határon túlról kerültek a „férfiak világába” és asszimilálódtak, ezzel pedig nem változtatták meg annak kereteit (hallgatás), hanem megerősítették.

Az, hogy pontosan hogyan erősítette és erősíti meg továbbra is a *token* (jelkép) helyzet a fennálló rendet, és hogy milyen módon érinti mindez az akadémikus nőket, vagy jelent akadályt, szintén a harmadik fejezetben, a munkahelyi szervezetekről írt részben kerül kifejtésre.

⁴⁴ Lásd a Történelmi kitekintés alfejezetet.

II. FEJEZET

A nők lehetőségei a tudományos térben

A következő két fejezetben konkrétan rátérek arra, hogy a szervezeti hierarchiában milyen manifesztumai vannak az egyenlőtlen helyzetnek. Ahogy az előző részben ismertetésre került, a nemi sztereotípiák okai elsősorban a társadalmi kódokban, a férfi-nő hierarchia több évszázados jelenlétében keresendők. Említésre került az is, hogy ezeknek megváltoztatására, vagyis a nőkkel kapcsolatos előítéletek eltörlésére számos társadalmi igyekezet, többféle feminista irányzat és kezdeményezés született. Ezek egymással hasonló és/vagy különböző módon abban a célban egyesültek, hogy ne legyen kérdés a biológiai nem a társadalmi szerepeket illetően. Vagyis mindkét nem kivehesse részét a neki tetsző, vagy kívánatos szakmákból és szerepekből a tudományos pályán. Az ezekre való alkalmasság kulcsa ugyanis az egyénben van, és nem szűkíthető le olyan szerepekre, melyeket a biológiára alapozva egy egész csoportra vonatkozóan determinisztikusnak véltek. Bemutattam azt is, hogy a feminista törekvések legfontosabb eredményei a jogszabályokban deklarált jogegyenlőségben öltöttek testet, ugyanakkor a tényleges esélyegyenlőség megteremtésére ez még mindig nem bizonyult elegendőnek. A fentebb kifejtett szociális dominanciaelmélet és a rendszerigazolás-elmélet pedig magyarázatot adtak arra is, hogy milyen logika mentén történt és pontosan milyen célt is szolgált a nők kizárása a hatalomból.

Ahhoz viszont, hogy a nők tudományos karrierjét, azok állomásait, illetve a nemükből fakadó akadályokat megvizsgálhassuk, első lépésként a tudományos karrier általános jellemzőit kell elemzés alá vonni és meghatározni. Ezzel egyrészt összehasonlíthatjuk a *manager* típusú karrierrel (hasonlóságokat és különbségeket keresve), másrészt pontosan kirajzolódnak a tudományos karrier azon sajátosságai is, amelyek alapvetően a férfikultúra jegyeit hordozzák magukban. Így röviden ki kell térni a tudomány hivatásként való értelmezésére, alakulására és arra, hogy ehhez hogyan kapcsolódhatott a „nőtudományok” eszmerendszere, ismeretelmélete, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy vajon az az akadémikus ideáltípusa mennyire kizáró a nőkkel szemben.

2.1. A tudományos karrier általános jellemzői

A tudományt mint hivatást speciális kritériumok alapján (szimbolikus) értékelik, annak ellenére is, hogy ugyanúgy alá-fölé rendeltség szerint határolhatóak be az egyes pozíciók, ahogy más munkahelyi szervezetekben. A további hasonlóságok mentén elmondható még, hogy a

tudósok viszonyrendszere is szabályozott szervezeti működési szabályokon (SZMSZ) alapul. Vagyis ugyanúgy jellemzőek a vertikális (ahogy alább látható lesz a munkahelyi szervezeteknél) és a horizontális szerveződések is, melyek a különböző szakterületek mentén körvonalazódtak. Ismeretes az is, hogy a tudománynak, mint intézménynek szintén funkciója van, mégpedig a tudástermelés. A tudós, mint szakma pedig társadalmilag honorált tevékenység. Ezek miatt ugyanúgy materiális feltételei is vannak. Ilyen az intézményes keret, a kutatóintézetek, egyetemek, stb., és az ezzel összefüggő anyagi juttatások, a fizetési rendszer, a kutatási pénzek, pályázatok, jutalmak és egyéb anyagi erőforrások.

Mindezen hasonlóságok ellenére a tudományos hivatás sok szempontból mégis lényegesen különbözik a *manager*-típusú karriertől.

Max Weber volt az, aki elsőként fejtegette a tudomány mint hivatás jellegzetességeit intézményes keretekben űzött foglalkozásként és úgy is, mint önfeláldozó odaadással végzett munkákat (Wessely 2011). Mindenesetre a tudományos kutatómunkának kitüntetett szerepe van a társadalomban, gyakorlásában pedig nagy jelentőséggel bír a hivatástudat, a kitartás, az adott szakterületen való elmélyülés, éppen ezért a legmagasabb presztízsű foglalkozások közé tartozik (Schadt 2011: 49).

2.2. Az akadémikus ideáltípusa – tudományszociológia, a varázstalanítástól a nőtudományig

A szakirodalmak részletesen foglalkoznak a koronként változó tudományos megismeréssel, melyekből kiderül, hogy a „tudományosságról”, illetve a tudomány és a társadalmi gyakorlat kapcsolatáról különböző elképzelések éltek az egyes történelmi időszakokban. A „tisztá tudományra” vagy a „tisztá akadémikusra” vonatkozó nézetek abból a szempontból változtak, hogy a tudományos megismerésnek, mint társadalmi gyakorlatnak és a tudósoknak, mint közéleti szereplőnek mennyire tulajdonítottak fontos szerepet az adott időszakban. Olyan gondolkodók, mint Voltaire, Montesquieu a klasszikus hagyomány szellemében elsősorban az emberi viselkedés magyarázatában és a társadalmi változásban voltak érdekeltek. Később Comte, Marx, Weber, Durkheim, akik nem szüntek meg ugyan társadalomkritikusoknak lenni, de már előre jelezték a tudományosságban bekövetkező jelentős változást is (Magyari-Vincze 2006: 8).

A tudomány fejlődését alapvetően a teológiai stádium és a metafizikai stádium után a fejlődés utolsó fázisában, pozitív állapotában ismerték fel. Egyszóval abban, hogy lehetetlen abszolút elvekre lelni. Ahogy Comte (1974) kifejtette, „[...] *nem a jelenségek belső okait akarjuk megismerni. Ehelyett azok törvényeit az ész és a megfigyelés közös használatával próbáljuk felfedezni, vagyis viszonyait az egymásutániségben és a hasonlóság szerint. A tények*

magyarázata immár csak annyiban áll, hogy az egyes jelenségeket azon általános tényekkel hozzuk kapcsolatba, amelyek számát a tudomány előrehaladása során állandóan csökkenteni igyekszik” (Comte 1974, idézi Morel–Bauer–Meleghy–Niedenzu–Preglau–Staubmann 2000: n. a.). Mindebből a jelen elemzésben főleg az a megállapítás lényeges, hogy a tudománynak az átalakulása maga is változást idézett elő annak gyakorlásában és művelőinek „típusaiban”. Tehát ahhoz, hogy a nőtudósok helyét megkeressük benne, érdemes visszatekinteni koronként változó stádiumaira is.

A fejezetben tárgyalt téma és annak alapkérdései legátfogóbban Max Weber emblemikus művében *A tudomány, mint hivatásban* körvonalazódik. Erről azért kell részletesebben írni, mert a tudósok narratívumai is az általános, tudományos hivatás ismérvei mentén értelmezhetők. Főleg abban a vonatkozásban, hogy vajon a tudományt kizárólag egyéni hivatásként (a tudományt a tudományért) és/vagy intézeti tevékenységként (is), tehát karrierként értelmezik-e. Vagyis az interjúk mentén ennek alapján választhatóak el egymástól a tudósok alapvető típusai is. Illetve utal arra a tényre, hogy a tudományos hivatás, nőké és férfiaké egyaránt, a számszerű adatokon (tudományos produktumok lajstromán), vagyis a meritumon felül személyes adottságokon is múlik.

A tudományt és annak művelését Weber alapvetően kettős feladatban látta megvalósulni. Véleménye szerint annak, aki tudományra adja a fejét, egyrészt tudósként kell megfelelnie, aminek minősége nem mérhető, másrészt oktatóként helytállnia. Utóbbinak viszont számszerűen megragadható ismérvei vannak, és főleg személyes adottságokon múlik (Weber 1998). De lehet akár – Weber kifejezésével élve – csupán a vakszerencse terepe is („[...] egyszerűen szerencse dolga, hogy egy magántanárnak, de még inkább egy asszisztensnek sikerül-e valaha is professzori vagy éppenséggel intézeti igazgatói állásba kerülnie. Kétségtelen, hogy itt – bár rendkívül nagy szerepet játszik – nemcsak a véletlen uralkodik. Mégis alig ismerek még egy pályát a világon, ahol a véletlennek ekkora szerepe volna” [Weber 1998: 130]), vagy egy vallási, politikai kérdés. Amit viszont lényegesnek tartott megemlíteni, hogy a két feladat egyáltalán nem esik egybe. Főleg, hogy az utóbbi felett az úgynevezett szellemi arisztokrácia játéka és inkább valamiféle hagyománykövetés örökődik. Ami változott a hellének „hogyan kell az életben helyesen viselkedni” kérdésétől, a reneszánsz ember tapasztalaton alapuló eszközein át, a mai tudomány valamennyi metódusáig (Weber 1998).

Kétségtelen, hogy Weber szerint a tudomány, ha hivatássá válik, nemcsak a produktumok és a gondolatok írásba foglalása révén kell kifejezésre jutnia, de úgy is, hogy a tudós a tudomány fórumán – ami jórészt az akadémiai munkát jelenti – és az egyetemi oktatói posztokon is helytálljon, és ki tudja fejezni személyisége és előadói képessége által a választott tudományát, tudását (Weber 1998).

Érdemes megjegyezni azt is, amit Nietzsche írt le, amikor Wagnerről és Schopenhauerről írt esszéjében összehasonlította a goethe-i, a kanti és a schopenhaueri gondolkodó típusát. Ő pl. Schopenhauert tartotta leginkább a tudomány szolgájának, aki mint magányos gondolkodó, levette a konvenciókat és az intézményes sikereket, leginkább megtestesítette szemében a tudós ideáltípusát. Kanttal ellentétben, aki Nietzsche szerint a katedra és a német bürokrácia normáinak hajtott fejet (Nietzsche 2001).

Weber szerint a tudományhoz vezető út legfontosabb lépése mégis elsősorban a hivatástudat. Magát a hivatásfogalmat a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében vezette le a Lutherhez köthető hivatástudatból, mely egyúttal a protestáns irányzatok központi fogalma is volt. Luther szerint a hivatás nem más, mint valami Isten általi elrendeltetés, melyet az embernek el kell fogadnia, majd követnie (Weber 1982: 109). A tudomány hivatásként való értelmezése tehát ezekre az alapokra épült. Ebből már sejteni véljük azt a szenvedélyt is, ami a tudományért való önfeláldozásban, a szolgálai hozzárendelésében („démonban”) jut kifejezésre a német szerző munkájában.

Másik fontos eleme Weber tudásra vonatkozó fejtegetéseinek a tudás megszerzésének objektív lehetősége, kiszámíthatósága, vagyis a tudáshoz való hozzáférés. Ez tulajdonképpen az általa meghatározott varázstalanítást jelenti. Weber megfogalmazásában, „[a] fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás tehát nem a saját életfeltételek gyarapodó általános ismeretét jelenti, hanem valami mást: azt a tudást vagy hitet, hogy amikor csak akarnánk, mindezt megtudhatnánk, hogy tehát itt elvileg nem játszanak közre titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hanem hogy ellenkezőleg, számítással elvileg minden dolgot uralhatunk. Ez viszont a világ varázstalanítását jelenti.” (Weber 1998: 138)

Tehát ilyen feltételek mellett mi a tudománynak mint hivatásnak az értelme – kérdezi Weber –, vagyis amikor már szertefoszlott minden korábbi illúzió és „út az igaz léthez”, „út az igaz művészethez”, „út az igaz természethez”, „út az igaz Istenhez”, „út az igaz boldogsághoz” (Weber 1998: 142)? Mi is az értelme a haladásnak? A válasz Weber szerint az, hogy a tudományban a legfontosabb a helyesen kérdés (Weber 1998). Látható, hogy Weber elmékedése a tudományról mint hivatásról mégis egyfajta kettősséget tükröz. A metafizikai magaslatot (mely a belső elrendelést takarja, és a weberi értelemben vett démonisággal jellemezhető) állítja szembe a hivatás objektív kritériumaival, mérhetőségével. „Hogy ilyen körülmények között érdemes-e a tudomány arra, hogy valakinek a »hivatásává« váljék, és hogy magának a tudománynak van-e objektíve értékes »hivatása« – ez ismét csak olyan értékítélet, amiről a tanteremben semmi sem állítható” (Weber 1998: 151).

Webert követően, a XX. századra Parsons és „A frankfurti iskola” (Adorno, Marcuse és Horkheimer) hozta el a változást a tudományosság kérdéskörében. Míg Parsons az elvont tár-

sadalomtudomány iránti elköteleződést hozta előre, addig „a frankfurti iskolában” az ideológiai kritika volt jellemző. Emellett fókuszba helyezték annak vizsgálatát, hogy a fasizmus miként delegitimálta a nagy narratívákat, ideológiákat. Később aztán pl. DuBois is ugyanezt a szempontot tartotta fontosnak, de az ő kapitalizmuskritikájában már helyet kaptak a faji egyenlőtlenségek és a fogyasztói ideológia vizsgálata is. Az 1960-as évek radikális társadalmi mozgalmai pedig már a hagyományos diszciplináris tudás posztstrukturalista kritikáját hozták el. Majd a '70-es években a felszabadító mozgalmak kaptak hangsúlyos szerepet, amelyek révén a nők, a színes bőrűek, a szexuális kisebbségek és a posztkoloniális alanyok kerültek az elemzések fókuszába nemcsak a közéletben, de a tudományban is. Ezek mentén tudatosult, hogy nem létezik olyan egyetemes tudományos nézőpont, amely alapján feltárhatjuk a teljes igazságot a társadalmi valóságokról, hanem csak részleges, helyhez és időhöz kötött tudások léteznek, melyek visszatükrözik az adott környezet sajátosságait (Magyari-Vincze 2006: 8).

Tehát amikor a felszabadító mozgalmak a társadalmi változás új szereplőiként a nőket is bevonták a közéletbe, a nőtudományok legitimitásának kérdése csak ekkor kerülhetett egyáltalán napirendre. A feministák egy része pedig éppen azzal érvelt, hogy ezen új diszciplína gazdagíthatja a tudományos megismerés folyamatát, ugyanis magába foglalja a nők speciális ismeretelméleti nézőpontjait is (Harding 1991; Pető 2018), sőt egy új, az eddigiektől teljesen különböző tudóstípus is előkerült. Ez a vita a különbözőség-egyenlőség diskurzuson keresztül is megjelent a szakirodalomban. Georg Simmel megfogalmazása szerint pl. nem kell, „[...] hogy a nők ugyanabban az értelemben legyenek természetkutatók, vagy műszakiak, orvosok vagy művészek, mint a férfiak [...]. Nem férfiasan kell nőként, az eddig férfiak által kisajátított munkát végezni, hanem [...] a szakmák új megosztása, vagy pedig árnyalása révén.” (Simmel 1990: 30)⁴⁵

De vajon a női kultúra vagy a tudomány más lenne-e, és ha igen, akkor miben? Fogalmunk nincs, hogy a nők terességének, anyaságának, pszichéjének („a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontjának” [Harding 1991]) köze van-e az alkotó erőikhez és invencióikhoz. Vagyis a női szubjektumnak miben és mennyiben van befolyása az objektívnek tételezett tudományos felfedezések módszeréhez, eredményeihez. Ha a híres nőtudósokat, pl. Marie Curie-t, Lise Meitner-t, Vera Rubint stb. nézzük, azt gondoljuk, hogy ennek semmi köze a nőiséghez. Ebben a kontextusban csak azt láttuk, hogy a nőiségnek egyedül ahhoz volt köze, hogy a nő, mint a másik nem, kaphatott-e lehetőséget a kibontakozáshoz vagy nem. Ellenben, ha kapott, akkor

⁴⁵ Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157. Emellett, Koncz Katalin szerint ennek például a gyakorlatban is jelentősége van, mert „a nők beilleszkedési folyamatának sikeressége sok esetben attól függ, hogy egy adott szervezeti kultúra miként integrálja és támogatja a női sajátosságokat, ismeri el a sokszínűséget értéként” (Koncz 2016: 36).

onnantól „nemsemleges módon” tette „kötelességét” a tudományos objektivitás oltárán, a szubjektumot kizárva. Nem létezik olyan tudományos kutatás, amelyik egyértelműen meg tudja fejteni, ki tudja mutatni, hogy egy anya vagy egy nő (másfajta tapasztalata révén) másképpen felfedező, tudós, fizikus, matematikus, mint egy férfi, avagy van-e valami „feminin technika”. Ezekre csak feltételezéseink vannak. Többek között ezért fontosak az interjúk, mert azokból világosan kitűnik, hogy erről a téziszről miképpen gondolkodnak maguk a tudósok.

Az a szemléletmód, amelyik azt vallja, hogy létezik a női megismerés, női tapasztalat, ennél fogva nincs univerzális szemléletmód a tudományban, *women's studies* és *gender studies* néven kér helyet magának a tudományos térben. A már említett Harding (1991) szerint erre főleg amiatt van szükség, mert a nők társadalmi szemlélete, tapasztalata nemcsak egy egyedülálló lehetőséget nyújt a férfias elfogultság leleplezésére, de ugyanúgy a természet és a társadalmi életre vonatkozó hagyományos állítások megkérdőjelezése is megvalósulhat általa. Azt vallja, hogy a nők és a férfiak addig nem tudják teljesen megérteni egymást, vagy megmagyarázni a világot, amelyben élnek, illetve előbbieknél nem lehet valódi választásuk sem, amíg a tudományok világát kizárólag a domináns csoportok életének perspektíváiból írják le és magyarázzák meg (Harding 1991). Ezt megerősítve hozzáteszi azt is, ő például mindig a saját kultúrájának szemén át látja a világot, és annak hipotézisein keresztül gondolkodik (Harding 1991: 59).

Érdekes tehát e helyen néhány szóban megemlíteni és elkülöníteni azokat a törekvéseket, melyek a „nőtudományok” szükségességét, avagy tagadását hangsúlyozzák.

2.3. A nőtudományok és dilemmák az új tudomány körül

Ismeretes, hogy a „nőtudományok” már a nevével is kifejezésre juttatta, hogy addig a tudományt alapvetően férfineműnek tételezték. Törekvései között éppen ezért elsősorban a tudomány hagyományos szemléletmódjának megváltoztatása szerepelt.⁴⁶ A feminista kutatók a tudományokat, mint a nemek közötti egyenlőtlenségek forrását és helyét azonosították, miután intézményei hosszú időn keresztül kizárták őket. Azt állították, hogy univerzalitása a férfita-pasztalat egyetemessé tételét jelentette, aminek oka elsősorban az volt, hogy a nők kimaradtak a történelemből (lásd a Joan Wallach Scott által szerkesztett *Van-e a nőknek történelmük?* [2001] cím alatt összefoglalt tanulmánykötetet vagy az általa írt *Gender and the Politics of History* [1987] című művet), ezért először azt kellett pótolni.

A *women's studies* tehát a feminizmussal, mint politikai mozgalommal párhuzamosan, a nőtörténet megírásával jött létre. Pető Andrea a nőtörténetírást a már zárójelben említett Joan

⁴⁶ Ezt a filozófiát Virginia Woolf azon megállapítása indította útjára, miszerint a tudomány nem nemre semleges, „*science, it would seem, is not sexless: he is a man, a father and infected too*” (1938).

Wallach Scott nyomán foglalta össze a *Társadalmi nem és nőtörténelem* (2006) című írásában. Pető – Scott-tal (1987) összhangban – három korszakra és megismerési modellre osztotta a nők történelembe emelését. Az első az úgynevezett alapítási korszak volt, melynek nyomán kialakult a kompenzációs vagy szeparatista iskola, és amely főleg a 70-es, 80-as évekre volt jellemző⁴⁷. Célja pedig a nők „láthatóvá tétele” volt, és az, hogy megállítsa a további történeti felejtést. Ehhez hozzátartozik, hogy amikor elindult a nőtörténeti kutatás, alapvetően négy nagyobb témakörben születtek munkák: (1) híres nőkről, (2) a női intézményekről, egyletek, iskolák történetéről, (3) a női munkavállalás történetéről és a (4) család, családmodellek és a reprodukció történetéről (Pető 2006).

A második nőtörténetírói iskola, az úgynevezett integrációs iskola volt, mely a nőket, mint társadalmi csoportot, a társadalomtörténeten belül vizsgálta. Végül, a harmadik nőtörténetírói korszak Joan Kelly (Kelly 1984) mondata fémjelzte, miszerint „a nem alapvető a társadalmi rend elemzésében, éppen úgy, mint a társadalmi osztály és a faj” (Pető 2006: n. a.).

A nőtudományok (*women's studies*) intézményesülését az első két nőtörténeti iskola hozta el, ugyanakkor az 1980-as évek elejére ez együtt járt annak intellektuális elszigetelődésével is (Pető 2006). Ezt követően indult el a *Gender and History* (1989) című folyóirat, mely a már említett *gender* fogalom megszületését eredményezte, illetve ezzel egyúttal létrejött egy új irányzat is a feminista történetírásen belül. Már az első szám bevezetőjében megfogalmazták azon tételt, miszerint a nőtörténetírás az egész népeiséget érinti, nemcsak az egyik felét (Pető 2006). A nőtudományok mint hivatalos, intézményesült tudománykör és tantárgyai az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában alakultak ki először, de gyorsan elterjedtek a többi nyugati országban is.⁴⁸ Legfontosabb tételük a a már említett tapasztalati sokféleséget és annak fontosságát hangsúlyozza. Hiszen a nőtudomány célja elsősorban az androcentrikus, egyoldalú társadalom és kultúraértelmezések korrigálása, továbbá kiemelni a tudomány és a tudás ideologikus voltát, amely által elfogadja a szubjektivitást is (Thun 1996: 413).

A „nőtudományokkal” tehát már a kezdetektől azt szerették volna elérni, hogy ne csak elhatárolt diszciplínaként legyen jelen a tudományos diskurzusban, hanem a szempontrendszerre, vagyis a feminista perspektíva minden tudományterületbe épüljön bele. Jelesül e feminista perspektívák a nemek közötti egyenlőtlenségek reformját sürgetik a tudomány intézményeiben, és a nők alulreprezentáltságára, az elhanyagolt kérdésekre hívják fel a figyelmet, miközben to-

⁴⁷ „Woolf nyomán alakult ki, aki a »his-story« (azaz a férfi története) helyett a »her-story«-t (női történetet) írt” (Pető 2006: n. a.).

⁴⁸ „Mára komoly eredményeket értek el a társadalomtudományok területén a szociológiában, pszichológiában, történelemtudományban, antropológiában, politikatudományban és közgazdaságtanban, a bölcsészettudományok területén belül pedig az irodalomban, nyelvészetben, vallástudományban és a filozófiában, sőt megjelent a természettudományokban is” (Thun 1996: 413).

vábbra is magukban foglalják az általuk folytatott tudományok normáit és gyakorlatait. Vagyis egy kritikus és konstruktív alternatív kutatási program is, amelyek különböző mértékben, de a keretfeltevések, módszertanok és a tudományokat formáló eszmék átalakítására törekednek. Mindenesetre eddig mégis úgy tűnik, hogy a feminista perspektívák legnagyobb hatást az olyan tudományokra gyakorolták csak, amelyek eleve a nemi szempontból értelmezett tárgyakkal foglalkoznak a társadalomban és a humán tudományokban (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018: n. a.).

De tény, hogy az integráció stratégiája egy olyan út, mely belülről alakítaná át a patriarchális intézményt, az Akadémiát is (Magyari-Vincze 2006).

Vajon kell-e külön női perspektíva a tudományban, avagy nem?

Problémák az új tudomány körül

A probléma az új diszciplínával a kritikusok nézete szerint elsősorban az, hogy a nők és a nemeket érintő kérdések rutinszerűen marginalizálódtak a tudományos kutatás tárgyaként, vagy olyan módon kezelték őket, hogy azzal újratermelték a nemi normatív sztereotípiákat (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018).

A másik dilemma az integráció kérdése mentén tételeződött. Ugyanis, ha a feminista tudomány nem elszigetelődve, nem teljes autonómiával kapcsolódik a tudományos mezőbe, akkor sok dilemma merülhet fel a „nőtudományok” által alkalmazott módszerekkel, vagyis az egész létével kapcsolatban is. Ahogy fentebb már említésre került, a feminista kutatások a meglévő tudományok normáit és gyakorlatait használják. De egyes tudósok eleve elutasították azt a meggyőződést is, hogy a társadalomkutatásnak meg kellene felelnie a természettudományos gyakorlat modelljeinek, azzal, hogy a pozitivista tudományelméletek szerint megfogalmazott modellek kvázi kísérleti és kvantitatív módszereket alkalmazzanak, ezek ugyanis reprodukálják az uralkodó ideológiát és az alárendelt perspektívákat (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018: n. a.).

Ezt a módszertani dilemmát legáttekinthetőbben Harding (1987) összegezte. Ő a feminista kutatások létezésének problémáját három szinten, a kutatási módszerek, a módszertan és az episztemológiai kérdések mentén vizsgálta. Véleménye szerint egyrészt a kutatásoknak a nők megélt tapasztalataira kell rávilágítaniuk, ami egyértelműen egy kvalitatív vizsgálat szükségességét feltételezi. Másrészt szükség van a mennyiségi metódusokra is, de csak amiatt, hogy kiderítsük, mi is az adott társadalmi probléma, milyen mértékű annak előfordulása és fontossága. A harmadik megközelítés szerint pedig a két módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb (Czibere 2014: 29).

Így mostanra általánosan elfogadottá vált, hogy számos módszer alkalmas a feminista tudomány céljainak elérésére. Mind a mennyiségi, minőségi, sőt a vegyes kutatási módszerek is egyaránt eredményeket szolgáltatottak a feminista tudományok számára (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018).

Ami miatt mégis lényeges az új diszciplína, hogy megjelenésével és előretörésével a régi hagyományok, férfikonstrukciók, a férfi monopólium addig magától értetődő, természetes kizárólagossága kérdőjeleződött meg, és ezzel együtt kétségbe vonták a korábbi kőbe vésett dogmákat, paradigmákat (Hadas 2016/b). Így a nőtudományok azzal, hogy tudatosítja a női perspektívát, ezzel szubjektivitásában (végső soron) valóságosabb képet adhat a világról.

Hadas Miklós rámutatott arra is, hogy a társadalomban történő változások és a családok mikroszintű átalakulása strukturális értelemben együtt mozognak ezekkel a fent említett feminista törekvésekkel, erőfeszítésekkel (Hadas 2016/b: 531).

2.4. A tudományos megismerés és a kutató személye közötti kapcsolat, viták és dilemmák

Vagyis a kérdés inentől fogva az volt, hogy létezik-e olyan megismerés, ami univerzális igazságokat fogalmaz meg? Avagy a megismerést számtalan egyéb tényező befolyásolja, mint pl. a kutató társadalmi pozíciója, vallása, kultúrája, értékrendje, nézőpontja, neme? Gondoljunk csak Bourdieu „mező”, „tőke”, „habitus” fogalmaira is (Bourdieu 1999). Ezek fontosak, avagy nem? És mennyiben változik vagy tér el mindez a különböző tudományterületek esetében? Merthogy a fizika, matematika területén kevésbé számít a kutató személye (kizárólag a *more mathematico*), mint pl. az irodalomban vagy a bölcsészettudományok egészében.

Éppen az említett Pierre Bourdieu volt az, aki élesen elválasztotta a társadalom- és természettudományokat egymástól *A tudomány tudománya és a reflexivitás* (2005) című művében (Berkovits 2009).

Ezzel a kérdéskörrel foglalkozott a *Bourdieu és a „tudományos igazságok szociológiája”* című esszé is. Mely nem utolsósorban a Latour és mások által képviselt „science studies” irányzat dilemmáit taglalta, és a köré a központi kérdés köré szerveződött, hogy vajon a tartalmak miképpen alakulnak a laboratóriumban, a terepen és a külső körülményekkel szoros összefüggésben (Berkovits 2009). Az esszé többek között Latour egyik példáján keresztül válaszolja fel a tudományos tartalmakra vonatkozó felvetéseket. „Latour példája Pasteur volt, aki nem maga találta ki az élesztőt, de nem is felfedezte azt, hanem kizárólag azon körülmények között – de nem pusztán e körülmények révén – jöhetett létre, amelyeket a kísérletező kreált. Közben viszont Pasteur is átalakult: vérbeli tudóssá, szakértővé vált, akit a tudósközösség is ekként fogadott el.

Latour szerint tehát a laboratóriumi munka következtében minden elem átalakult: Pasteur is, az Akadémia is, és az élesztő is, ezért nincs szükség se a társadalom, se a természet hipotézisére.” (Latour 2001: 130–131, idézi Berkovits 2009: 77) Ebben az értelemben tehát maga a felfedezés tette a tudóst „igazi” tudóssá, a „véleletlen” felfedezést pedig módszertanná.

„Bourdieu-nél ezzel szemben a társadalom az, ami végső soron meghatározza a tudomány működését, illetve azok a társadalmilag definiált feltételek, amelyek közepette a tudományos kutatás zajlik” (Berkovits 2009: 77). Bourdieu korábbi munkáiban is kimutatható a szubjektív és az objektív szintetizálásának kísérlete. Ezek szerint tehát a tudomány a valóság, a társadalmi szféra folyamatos változásának története, vagyis egyfajta társadalmi önreflexió. Voltaképpen ehhez kapcsolódott a nőtudomány is, hiszen ugyanezen ismeretelméleti dilemmák jelentek meg ott is, gondoljunk az előző részekben idézett Hardingra.

Haraway (1991) érvelése szerint éppen ezért első lépésként fel kellene oldani az objektívizmus és a szubjektívizmus közötti dichotómiát, valamint ezzel egy időben a relativizmus és az abszolutizmus ellentétét is. Szerinte elsősorban olyan részleges perspektívák ismeretelmélete szükséges, amely a szubjektivitást és az objektivitást is alapvetően átértelmezi (Czibere 2014: 30). Emellett azt javasolja, hogy a teljes objektivitást helyettesítsük azokkal a tudásokkal, melyekben a kutató elismeri, hogy a megismerés soha nem tekinthető egyetemesnek. Szerinte mind a helyzet, melyben a tudást előállították, mind a kutató személye lényeges eleme a kutatásnak (Westmarland 2001).

Mindezt összefoglalva tehát láthatóvá vált, hogy a nőtudomány művelői szerint leginkább azért van nagy jelentősége, mert már a létezésével is egyértelművé tette, hogy a megismerő alany megtestesült alany, aki nem lehet „absztrakt személy”, hanem része a megismerés folyamatának is (Magyari-Vincze 2006: 12).

Míg ellenzői szerint a megismerő alany személye a tudományos felfedezések és tételek szempontjából indifferensek. Vagyis a szubjektum csak eszköze a tudományos objektívitásnak. Megjegyzem, ugyanezen problémakör, „örök vita” például a szövegek szintjén is megjelent, méghozzá a szerzőséggel kapcsolatban. Ennek eklatáns példája – amely közelebb hozhat minket a dilemmához – Foucault egyik emblematisz tanulója. Foucault a *Mi a szerző?*-ben bár nem foglalkozott azzal, hogy a szerző miképpen individualizálódott egy adott kultúrában (Foucault 1999/b)⁴⁹, de utalt arra a problematikára, mely alapja a fenti argumentációnak. Először is mottója Beckett volt, „*Mit számít, ki beszél. Mondta valaki. Mit számít, ki beszél*” (Foucault 1999/b: 119). Mindenesetre Foucault szerint „[...] azok között húzódik ma a választóvonal, akik a mai ellentmondásokat továbbra is a tizenkilencedik század történeti-transzcendentális

⁴⁹ Ugyanitt gondoljunk Roland Barthes *A szerző halála* című írására is. Ebben többek között kifejtette, hogy szerinte az íráson át a szubjektum elillan, és minden személyazonosság feloldódik... (Barthes 1996: 50).

hagyományának szellemében vélik elgondolhatónak, illetve azok között, akik ettől a tradíciótól egyszer és mindenkorra meg kívánnak szabadulni” (Foucault 1999/b: 140).

Foucault-nál tehát annak a komplex műveletnek van jelentősége, amelynek során megkonstruáljuk a szerzőnek nevezett észlényt. De szerinte az, amit az egyénben „szerzőként” különítünk el nem egyéb, mint valamiféle pszichologizáló projekciója azoknak az összehasonlíthatóknak, melyek a megállapított folytonosságoknak és kizárásoknak mátrixában értelmezhetőek. Tehát Foucault érvelése szerint mindezek a műveletek korok és a diskurzusok típusai szerint váltakoztak (Foucault 1999/b). Vagyis nem a szerző alakítja a szöveget, hanem a folytonosság és a korok, a meglévő diskurzusok mentén alakulnak. Így Foucault szerint a „filozófus” és a „költő” sem egyformán konstituálódnak. Hiszen a tizennyolcadik századbeli regény szerzőjét egészen másképp alakítjuk ki, mint egy mai regényét (Foucault 1999/b: 140). Ugyanakkor, és ami a témám szempontjából is a legfontosabb kérdéskör, hogy Foucault úgy véli, a szerző megkonstruálásának szabályai között van olyan is, amely változatlan maradt az idők folyamán (Foucault 1999/b). A kérdés az, hogy melyek ezek az objektivizált tételek, és az egyes tudományokban milyen módon alakultak?

Thomas Kuhn szerint pl. a tudományos fejlődés nem teljesen folytonos, vagyis a tudás-szerzés folyamata nem teljesen kumulatív, hiszen különböző korokban más módon gondolkodtak dolgokról, sőt más módon fogalmazták meg azt, amit tudni véltek (korszellem). Ugyanakkor a kultúra- és társadalomtudományokat, filozófiát nem érintette ugyanolyan szinten a változás, mint a természettudományokét (lásd még Bourdieu fentebb). Előbbiek művelésében ugyanis sokkal több volt a folytonosság. A *Science* (tudomány) szó éppen ezért az angolszász nyelveken (ezen distinkciót jelezve) a természettudományokat jelentette csak, a többi humanities stb. megnevezés alatt lettek elkülönítve. Tehát a *Science* (tudomány) a kémia, fizika, biológia, matematika, csillagászat stb. összefoglaló neve.⁵⁰

Ismeretes, hogy elődeink fizikája az ókortól, a középkoron át egészen Newtonig, aki minden addigi vélekedést félresöpört, teljesen más tételeken alapult. „De vajon nem ugyanez-e a helyzet minden új tudomány megalapítójával vagy mindazokkal a szerzőkkel, akik termékenyen nevezhető újításokat vezetnek be egy meglévő tudományba, mégis Galilei nemcsak azoknak a szerzőknek a szövegeit tette lehetővé, akik újra meg újra elismételték az általa feltárt törvényeket, hanem egyszersmind utat nyitott olyan megállapításoknak is, amelyek alaposan eltérnek sajátjaitól” (Foucault 1999/b: 138)! Sematikusan összegezve és Foucault nyomán azt mondhatjuk, hogy nem ezen megalapozók művei sorolhatók be a tudományba, nem ezek lép-

⁵⁰ Ez ma már Magyarországon is így van, lásd, az új NAT (Nemzeti alaptanterv).

nek be abba a térbe, amit a tudomány meghatároz, hanem éppen ellenkezőleg, a tudomány vagy a diszkurzivitás az, amely e művek koordináta-rendszerébe rendeződött (Foucault 1999/b: 141).

Mindenesetre a természet- és a társadalomtudományokban is más-más szabályokra épült a folytonosság és a paradigmaváltás kérdése. Ezért itt ezt a kettőt el kell választanunk. Arisztotelész filozófiája, kulturális hatása még ma is benne van a „köztudatban”, a nyelvi kódokban (lásd fentebb), irodalmi művekben. Vagyis a kultúratudományoknál mindig is sokkal összetettebben merült fel a szubjektum kérdése. Éppen ezért, ahogy a „nőtudományok” kritikusai szerint megfogalmazott tételek között kiolvasható volt, azokon a területeken lehetett csak „sikeres” az új diszciplína, ahol a megismerő személye, a szubjektum (mely nemcsak nemiségen, de lehet akár vallási, faji, kulturális, osztályalapú különbségeken alapuló is) eleve jelentős szempont volt, vagyis a humán tudományokban.

Bár a dolgozat témája nem engedi meg, hogy mélyebben elmerüljünk a tudományszociológia minden kérdésében és dilemmájában, de elengedhetetlen a nőtudományok helyzetét valamilyen relatív módon értelmezni benne.

Tehát ezekből kiindulva, az egyik irány mindenképpen az, hogy a tudomány maga, mint absztrakt kategória létezik. Annak esszenciája (szabályrendszere) mindig is arra törekedett, hogy tiszta legyen a szubjektumtól (Merton 1973), vagyis létezik egy valamifajta dekontextualizált, benne rejlő logika.

Azt is hozzá kell tenni, hogy a szerzőt, a felfedezőt, a tudóst, mint individuumot a nők esetében a csoportjellemző (kategorizáció) felülírta. Vagyis a nők csoportjának tudományból, egyetemekről, tanulásból való kizárása volt gátja a szerzővé, tudóssá válásnak. Ebből kifolyólag a nőknek először meg kellett küzdeniük a csoporthoz tartozás akadályával, hogy individuumként léphessenek elő. Hozzá kellett férni a hatalomhoz, vagyis a tudáshoz és az eszközökhöz. Az, hogy ezek az eszközök, ha a másik nemhez kerültek, mennyire adhattak szabad kezet nekik, mennyire volt átalakító is egyben, és mennyiben kellett ezt egy univerzális tudományos szemléltre való törekvéshez alkalmazni, arról a fent említett „nőtudományoknál” már esett szó.

Mindenesetre érdekes módon (és kicsit előreszaladva), a tudományos szférában érvényesülő nők többsége azt vallja, hogy nem a megismerő személye, avagy a neme, ami számít, mert a tudománynak nincs neme, objektív, ily módon a hozzáférése, a művelése egyaránt az egyéni tudás, tanulás, képesség, rátermettség és hivatástudat alapján lehetséges, és válhat az adott személy sajátjává. Emiatt a nőtudósok nagy része kizárólag a tudományosság normarendszerét tartja szem előtt, és nem a „szubjektív” megismerést vagy szempontrendszert. Vagyis alapvetően azt tartották legfontosabbnak, amit Robert K. Merton, a „tudományszociológia atyja” foglalt össze. Robert Merton, a strukturális-funkcionalista paradigma megalapozója (Berkovits 2009), az első tudományszociológus szerint a tudományt többek között az univerzalizmus jellemzi,

vagyis teljesen személytelen, az állítások ellenőrizhetőek és azok nem függenek az állítás eredetétől, ezért sem a társadalmi, sem a faji, sem a nemzeti hovatartozás nem számít.

Ezenfelül érdekmentes, vagyis az állítás megítélése nem függhet érdekektől, előítéletektől, ezen felül nem lehet dogmákhoz ragaszkodni. Vagyis az egyetemes tudás megszerzése és gyakorlása a különböző tudományterületek mentén a tudóssá, majd akadémikussá válás egyetlen fontos tényezője. Ennek pedig kizárólag objektív kritériumai vannak, továbbá megköveteli, hogy a karrier nyitott legyen a tehetségre (lásd még Merton 1973: 267–78, idézi Schiebinger 2002: 474).

A legtöbb tudós tehát egyetért azzal (lásd szekunder elemzés), amit az analitikus hagyományban tevékenykedő tudományfilozófusok is tartanak, vagyis „hogy a tudományos eredmények önmagukért beszélnek, a tudomány ezért inherens racionalitással rendelkezik” (Berkovits 2009: 66). Így végeredményben ezt a filozófiát követő teoretikusok tagadják a *gendertudomány* mint olyan szükségességét is.

2.5. A tudományos eredmények mérése, összehasonlítása – A biometria és a tudománymetria módszeréről

Induljunk ki abból a hipotézisből, hogy a tudománynak nincs neme, objektív. Vagyis tételezzük fel, hogy a megvalósult jogi egyenlőség elégséges feltétele a tudományos karriernek, érvényesülésnek. Így elvileg félre is tehetünk minden eddig tárgyalt kulturális kódot, és el is tekinthetünk a szubjektumtól (annak faji, nemi és egyéb különbségeitől is). Így nem marad más hátra, mint a tudományos teljesítmények mérlegre helyezése. A tudományos előrejutást illetően ugyanis kell lennie egy olyan objektív optikának, amelyen keresztül láthatóvá válnak a tudományos elithez tartozás kritériumai. Ha pedig azt állítjuk, hogy ezek mérhetőek, akkor a tudósok eredményeit is össze lehet hasonlítani egymással.

Sőt a tudósok szerint „a tudományos közösségeknek érdeke és erkölcsi kötelessége, hogy magukat a teljesítményüket alkalmas módon mérni tudó eljárásoknak vessék alá, végső soron az anyagi források igazságosabb elosztása érdekében” (Vinkler 2004: 789).

A tudományos objektivitással és Merton elméletével tehát szorosan összefügg az úgynevezett biometria és a tudománymetria diszciplínája is.

Ezzel a módszerrel pedig az Akadémiára be nem választott MTA doktornőinek tudományos teljesítményét is össze lehet vetni az akadémikus férfiak teljesítményével. Ezen eredmények mentén pedig érvényt szerezhetünk annak a megállapításnak is, miszerint „[...] ma már nyilvánvaló, hogy a férfiak egy hajszálnyival sem alkalmasabbak ezekre a pályákra” (Hadas 2016/a: 1391).

Ez pedig azért lenne fontos és szükséges, mert egyes kutatások kimutatták,⁵¹ ahhoz, hogy a férfiakhoz hasonló mértékben értékeljék őket a tudományos életben, a nőknek a tudományos szakfolyóiratokban hússzal, a legismertebb tudományos fórumokon pedig hárommal több cikket kell jegyezniük.⁵²

Erre a mérésre tehát a már említett, de sokak által kritizált biometria vagy a tudománymetria egyik részterületének az eszközei lennének a legalkalmasabbak, nem feledve, hogy „maga a mérés a különböző szakterületek esetében más-más problémákat vetett fel” (Tüskés 2013: n. a.).

A teljesség igénye nélkül a legalapvetőbb, legelterjedtebb tudománymetriai mérőszámok a következők: „Abszolút mérőszámok: publikációk száma, évente átlagosan publikált munkák száma, vezető folyóiratokban megjelent publikációk száma, összes hivatkozások száma, egy publikációra eső átlagos hivatkozásszám, hivatkozott és nem hivatkozott cikkek aránya impakt faktor (IF), folyóiraatra jellemző mérőszám, h-index, g-index, AIF, CiteScore.”⁵³

„Relatív mérőszámok: az egy publikációra eső átlagos hivatkozásszám összehasonlítva az azonos szakterület átlagos hivatkozásszámával, a hivatkozott és nem hivatkozott cikkek arányának összehasonlítása az azonos szakterület átlagával.”⁵⁴

Emellett egyetértés látszik kialakulni abban, hogy a publikált tudományos munkásság jelentőségének egyik legfontosabb, ugyanakkor nem kizárólagos mutatója az idézettség (Tüskés 2013: n. a.).

Még 2006-ban, a Magyar Tudomány hasábján megjelent Vértés Attila, az MTA rendes tagjának tollából a *Néhány gondolat és javaslat a Hogyan válasszunk akadémikust?* című írás, melyben kifejezésre jutott, hogy az akadémikussághoz szükséges kritériumok tételes lefektetése, számszerű, objektív feltételek mellett elősegíthetné, hogy a legeredményesebb munkát végző doktorok váljanak az MTA tagjaivá (Vértés 2006). Ebben az írásban említett javaslatok között szerepelt pl. egy pontrendszer-variáció is. (Amit aztán az egyes osztályok, szem előtt tartva specialitásaikat, magukhoz igazíthatnának.) Eszerint „az elérhető összes pont három tétel, A+B+C összege lett volna. Melyből A jelentené a jelölt dolgozatainak összes idegen idézetét 100-zal osztva, a B=a jelölt cikkeire kapott impakt faktorok összege 10-zel, míg a C=a jelölt módosított Hirsch-féle H indexe (H’)” (Vértés 2006: n. a.).

⁵¹ *Unconscious Bias*: <http://wwest.mech.ubc.ca/files/2014/05/Unconscious-Bias.pdf>, letöltés ideje: 2018. 04. 05.

⁵² Balázs Zsuzsanna (2018): *A tudományos élet csúcsán nyoma sincs a férfiak és nők közötti esélyegyenlőségnek*, <https://qubit.hu/2018/02/06/a-tudomanyos-élet-csúcsán-nyoma-sincs-a-ferfiak-es-nok-kozotti-eselyegyenlosegnek>, utolsó letöltés: 2018. 05. 09.

⁵³ SZTE szerzői eszköztár: <http://szerzoknek.ek.szte.hu/amiben-segitunk/tudomanymetria/>, utolsó letöltés: 2018. 03. 12.

⁵⁴ Uo.

Vértes már akkor úgy vélte, hogy „a fenti három paraméter együttes alkalmazása a kutatási munka eredményességét több szempontból is meg tudná jeleníteni. Másrészt a fent említett A, B és C értékek összehasonlíthatóak lennének.” Szerinte „[a] tudománymetria módszereivel létrehozott keret nagy segítséget jelentene, levonná a terhet a választókról, hiszen a keret tagjai már megmérték és a köztük lévő »tudománymetriai« különbségeket túlkompenzálhatják a pontszámokkal nem mérhető tulajdonságok” (Vértes 2006: n. a.).

Meg kell jegyezni, hogy a kritikusok szerint ezek a mégoly kifinomultnak tűnő relatív mutatószámok is könnyen félreértelmezhetőek, manipulálhatóak, s lényegében használhatatlanok, emiatt csak korlátozottan alkalmasak az egyéni kutatói teljesítmény minőségi mérésére, pl. a bölcsészettudományok esetében (Vinkler 2009, idézi Tüskés 2013). Sőt még a „természettudományokban sem szoríthatók le a komplexitást redukáló, merev szempontok szerint standardizált mutatószámok keretei közé. Van olyan álláspont is, amely szerint ezek a rendszerek nagymértékben kiszolgáltatottak, többek között pl. a hatalomkoncentrációnak is” (Frühwald 2008, idézi Tüskés 2013: n. a.). Így ez visszakapcsolódott ahhoz a korábban tett megállapításhoz, mely szerint a hatalom, a *status quo* és a történeti reprezentáció (Humboldt mimézise) alapvetően az uralkodó paradigmák direkt-indirekt megerősítéséhez vezettek még a tudományban is.

Mindezekon felül a tudománymetria kritikusai úgy tartják, hogy akár a bölcsész-, akár a természettudományokban az új tudást eredményező eredetiségnek a felismerése és elfogadása rendszerint időbe telik. Így sokszor maga az idő a minőség egyik legbiztosabb mutatója. Álláspontjuk szerint ugyanis vannak olyan publikációk (vagy felfedezések), melyek kezdetben, vagy egy adott időintervallumban értéktelenek, feleslegesnek, hatástalannak bizonyultak, majd idővel mégis beigazolódtak a jelentőségük (Tüskés 2013: n. a.).

Mindenesetre a tudománymetria használhatóságának, alkalmazhatóságának dilemmái ellenére is látható, hogy sok szempontból mégiscsak alkalmas a tudományos teljesítmény mérésére, de leginkább azok összehasonlítására.

Ennek a módszernek az említésére e helyen egyrészt azért van szükség, mert jelzi azt a jelentős különbséget, amely a tudományos kariert elválasztja a *manager* típusú kariertől, másrészt arra is választ kaphatunk a segítségével – ha az akadémikus nők teljesítményét vetjük össze a férfi akadémikusokéval –, hogy vajon a Magyar Tudományos Akadémiába jutáshoz, vagy akár egy adott pozíció elnyeréséhez tényleg többet kell-e egy nőnek teljesítenie, mint férfi kollégájának, ahogy ezt a fent is említett kutatás állította⁵⁵.

⁵⁵ Unconscious Bias: <http://wwest.mech.ubc.ca/files/2014/05/Unconscious-Bias.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

Ehhez tartozik az is, hogy pl. újabban átalakították az akadémiai intézetek értékelését, számítási rendszerét. Így az eddig is meglévő mérési nehézségek tovább nőhetnek, és még problémásabban hasonlítható össze vagy mérhető a valódi tudományos teljesítmény.

Mindenesetre a fentiekből láthatóvá vált, hogy a meritum mérlegre helyezése általában nem olyan egyszerű művelet. Nemcsak a különböző tudományágak közötti eltérések, de az adott időpontban elismert és fontosnak tartott megjelenési hely miatt sem.

2.6. Történelmi kitekintés, nők a tudományban

Ezek után érdemes röviden visszatekinteni arra is, hogy a fentiek függvényében és az eddigiek során taglalt nemi különbségekből fakadó akadályokkal számolva a történelem során hogyan alakult a nőtudósok helyzete. Kik és milyen osztályból kaphattak lehetőséget a tudomány világában való érvényesüléshez? Londa Schiebinger történész a *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science (1989)* című művében foglalta össze a történelem emblematikus nőalakjainak történetét, akik kivételes tehetségükkel és a tudományos fejlődéshez való hozzájárulásukkal koruk férfitudósai közül is kiemelkedtek. Ugyanakkor kifejtette azt is, hogy a középkortól a modern korig a nők tudományos története tulajdonképpen nem volt más, mint a tudományos világból való kizárásuk története. A kivételek elsősorban a korabeli Itáliát érintették. A tudósnők közül elsőként említette az olasz Elena Cornaro Piscopiát, aki 1678-ban nőként először szerzett doktori fokozatot filozófiából (bár eredetileg teológiából szeretett volna). Őt követte a milánói Maria Agnesi⁵⁶ matematikus is, aki 1748-ban adott ki könyvet a differenciál- és integrálszámításokról. De mind közül a legkivételesebbnek Laura Bassi fizikaprofesszort írja le Schiebinger, aki szintén filozófiából szerzett doktori fokozatot, ráadásul első nőként tagja lett a Bolognai Tudományos Akadémiának is (Schiebinger 1989: 11–15).

Az olasz tudósnők után a legismertebbek között említhetjük még pl. a svéd Christina királynőt (1626–1689), Margaret Cavendisht, Newcastle hercegnőt (1623–1673), aki hat természetfilozófiai könyvet írt és az ugyancsak természetfilozófus Madame du Chatelet-t (1706–1749). Vagyis láthatjuk, hogy már a tizenhetedik és tizennyolcadik században az elit/arisztokrata nők rendkívül jelentős szerepet játszottak a tudomány korai kialakulásában. De annak ellenére, hogy általánosan elismerték hozzájárulásukat a tudomány fejlődéséhez, mégis megtagadták tagságukat a tudományos akadémiákon. Kivéve egy két olasz (római, padovai és az említett bolognai) akadémiát (Schiebinger 1989, idézi Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018: n. a.).

Még ennél is érdekesebb és meglepőbb – olvashatjuk Schiebinger könyvében –, hogy 1650 és 1710 között Németországban szignifikáns volt (14%) a nők aránya a csillagászok kö-

⁵⁶ Leginkább a róla elnevezett Agnesi-féle görbéről ismeretes.

zött. Ők ráadásul nem is az arisztokraták, hanem az iparosok/kézművesek soraiból kerültek ki. Közülük is legkiemelkedőbb Maria Winkelmann csillagász (1670–1720) volt, aki egy addig ismeretlen üstökösöt fedezett fel. Winkelmann azért, hogy gyakorolhassa („asszisztensként”) tudományát, férjhez ment a nála 30 évvel idősebb csillagászhoz, Gottfried Kirchhez, miután egyedülálló nőként nem lehetett volna belőle tudós (Schiebinger 1989: 66–84). Ő volt az első nő, akinek kérelmezték tagságát mint csillagász asszisztens az újonnan alakult Berliini Tudományos Akadémiára. Bár a tagságot megtagadták tőle (Berlinben egy nő sem kapott akadémiai tagságot egészen 1947-ig, akkor lett Lise Meitner az akadémia levelező tagja), ez a lépés mégis egy döntő fordulatnak, kulcsfontosságúnak számított a nők tudományos történelmében. Ugyanakkor Winkelmann többéves harca az akadémiai tagságért, majd a szakmai érdemei ellenére való visszautasítása hűen ábrázolta a nők helyzetét a tudományos világban (lásd még Schiebinger 1987: 175).

Ezt követően, amikor a nők bevonása a tudományokba épphogy megszülethetett volna, szinte azonnal meg is szakadt. Ugyanis a kialakuló kolostori, egyetemi hagyományok és az arisztokrata férfiak körei nemcsak kizárták a nőket a tudományból, hanem minden „dolgot” meg is tisztítottak a nőiségtől (Schiebinger 1989, idézi Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018: n. a.). Így először csak az 1860-as években (Magyarországon 1895-ben T. I.) nyíltak meg a nők előtt az egyetemek és főiskolák kapui. Annak ellenére, hogy ezzel ők is hozzájutottak a tudományos képzésekhez, sőt egyre többen kiemelkedő eredményeket értek el, a tudományos akadémiák továbbra is kizárták őket a soraikból, még nagyon hosszú ideig. „Még Marie Curie-nek is megtagadták tagságát a francia *Académie des Sciences*-ben 1911-ben, holott ő volt az első olyan személy, aki két Nobel-díjat kapott” (1903-ban és 1911-ben) (Schiebinger 1987: 175)⁵⁷.

Az Egyesült Államok tudományos akadémiaja 1925-ben Florence R. Sabin személyében, míg a francia akadémia csak 1962-ben engedte be első nőtagját, amikor Marguerite Perey-t, Marie Curie asszisztensét beválasztották az első nőakadémikusnak, a francia *Académie des Sciences*-be (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018: n. a.).

Ugyanakkor nemcsak az akadémiára volt nehéz bekerülni, de a kutatólaborok, a publikálási lehetőségek és a nagyobb szakmai fórumok is el voltak zárva előlük. Ezt legjobban Lise Meitner atomfizikus tapasztalata példázza, aki maga is „[...] nagy befolyással bírt a nők oktatási és szakmai egyenlőségének előmozdításában a hagyományosan férfiak által dominált területeken. Miután Bécsben doktorátust szerzett, 1907-ben Berlinbe költözött és néhány éven keresztül együttműködött Otto Hahnnal a radioaktivitás tanulmányozásában, de a kutatását csak a

⁵⁷ Saját fordítás.

Fischer Intézet ácsműhelyében végezhetette, mert akkoriban minden laboratóriumot és osztálytermet bezártak a nők számára [...]”⁵⁸ 1960-ban a *Physics Today*-ben a *The status of Women in the professions* című esszéjében írta le, kiemelkedő szakmai eredményei ellenére nőként milyen korlátozott lehetőségei voltak a tudományos életben. „Sok mindent el tudok mondani saját tapasztalataimról, mind a támogatókról, mind pedig a visszataszító és néha komikus előítéletekről is. Például 1910 és 1915 között több cikket írtam fizikatémában a *Naturwissenschaftliche Rundschau* magazin számára. Mint rendesen, aláírtam őket a családi nevemmel, de keresztnév nélkül. Egyik nap egy levelet kapott a magazin kiadója, amelyben a Brockhaus (egy jól ismert német enciklopédia) egyik szerkesztője a címemet kérte tőlük, mert szeretne volna, ha írok egy tanulmányt a radioaktivitásról az enciklopédiájukba. De amikor a válaszom felfedte, hogy nő vagyok, Brockhaus szinte felháborodva azt válaszolta: »Én nem közölhetek egy nő által írt cikket!«, és mindezt azok után mondta, hogy láthatóan tetszettek nekik addigi írásaim.” (Meitner 1960: 20)⁵⁹

Ugyanígy megemlíthetjük a „fekete anyag” feltalálójának, Vera Rubinnak tudományos karrierjében tapasztalt első élményeit is. „Egy washingtoni középiskolába jártam. Nagyon érdekelt a csillagászat. A fizikatanárom egy igazi macsó fickó volt. Mindenki szerette őt, még a férfiak is. Kísérleteket végzett, laborokat állított fel, mindenki nagyon lelkes volt. Nem hiszem, hogy tudta, hogyan viszonyuljon egy fiatal lányhoz az osztályában [...]. Soha nem tudta, hogy érdekelt a csillagászat, soha nem tudta, hogy érdekelt a tudomány. Azon a napon, amikor megtudtam, hogy megkaptam az ösztöndíjat Vassar-hoz, nagyon izgatott voltam, mert nem tudtam volna ösztöndíj nélkül egyetemre menni. Találkoztam vele a teremben, [...] elmondtam neki, hogy megkaptam az ösztöndíjat, ő erre azt mondta nekem: »Mindaddig, amíg távol maradsz a tudománytól, rendben leszel.« Hatalmas önértékelésre, magabiztosságra volt szükség ahhoz, hogy ezek vagy hasonló tapasztalatok ne legyenek romboló hatással a lányokra. Ezért a fiatal nők fizikaoktatása helyett elsősorban arra kellene tanítani őket, hogy bármit megtanulhatnak, amit csak akarnak.” (De Vorkin 1995: n. a.)⁶⁰

Hazánkban Hugonnai Vilma orvos volt az első magyar diplomás nő, akinek élete és munkássága úgyszintén „[...] jól példázza azokat a nehézségeket, amelyekkel a nők a tudományban

⁵⁸ Saját fordítás eredetiből. Lise Meitner (1960): The status of women in the professions. In *Physics Today* *Physics* 13, 8, 16, 16 – Lise Meitner írását bevezető rész.

⁵⁹ Saját fordítás eredetiből. Lásd még Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

⁶⁰ Saját fordítás. De Vorkin, David (1995): Excerpt from an Interview with Vera Rubin September 21, 1995 at the Carnegie Institution of Washington, forrás: https://www.aip.org/sites/default/files/history/teaching-guides/oral-histories-women-astronomers/Oral%20Histories%20of%20Women%20Astronomers_Vera%20Rubin.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 15.

szembekerültek, kerülnek és kerülni fognak” (Pető 2018: n. a.). Utalva arra a majdnem két évtizedes küzdelemre, amíg végül sikerült honosíttatnia a Svájcban (Zürichben) szerzett orvosi diplomáját. Tudományos fokozatot pedig Vendl Mária mineralógus szerzett legelőször 1934-ben és a Debreceni Egyetemen habilitált.⁶¹

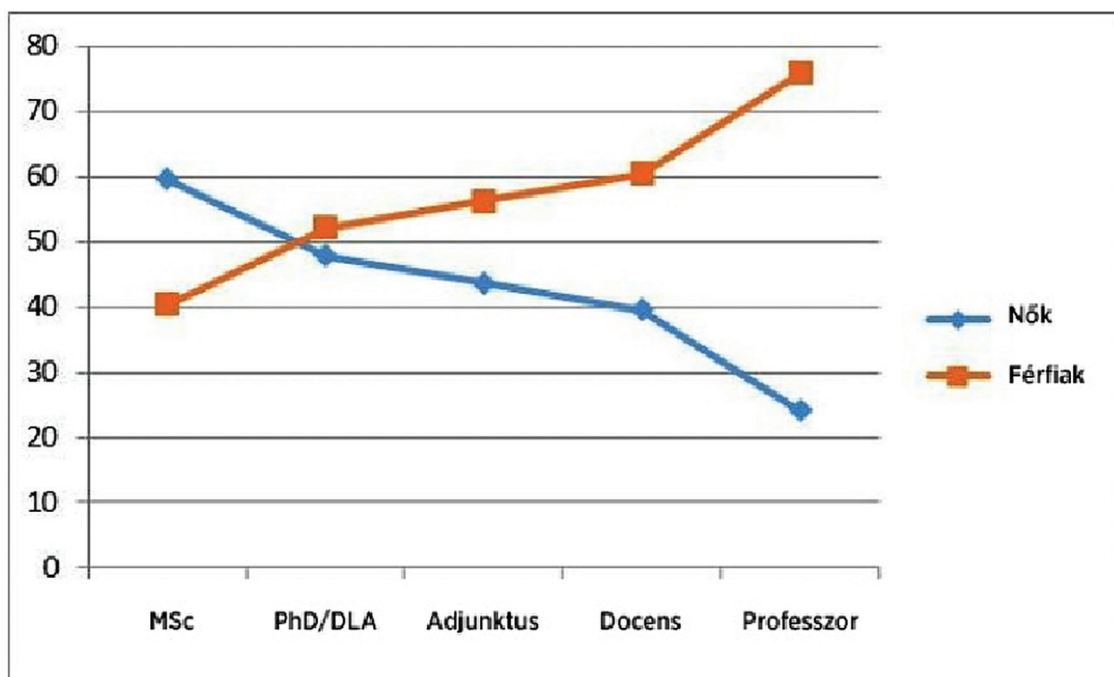
Ennek ellenére a Magyar Tudományos Akadémiára csak 1950-ben, Andics Erzsébet személyében választottak be először nőt, majd megkezdődött a felsőoktatás tömegesítése is (Pető 2018: n. a.).

Az 1940-es évekre a nyugati államokban már több ezer nő dolgozott és tanult a különböző intézményekben, vagy járt egyetemre, míg hatvan vagy hetven évvel azelőtt, mindössze tízen voltak néhány korai női főiskolán. Ez az eredmény pedig azoknak a tehetséges nőknek az erőfeszítései révén valósulhatott meg, akik észlelve a tudomány és a nők szerepének társadalmi változásait, lépéseket tettek azért, hogy helyet találjanak maguknak ebben az új rendben (Rossiter 1982, idézi Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018).

A háborút követően az 1950-es évekre, amikor a nőkről alkotott hagyományos nézetek visszatértek, mind a tudományos részvételük, mind pedig a munkaerőpiaci jelenlétük jelentősen csökkent. Ezután csak később, a jogi egyenlőség elérésével (az 1960-as, 1970-es években)⁶² történt ismét nagyobb jelentőségű változás e téren. Ekkorra viszont már négyszer annyian lettek a felsőoktatási intézményekben, mint a korábbi években. 2000 óta pedig drámaian megnőtt a diplomás nők aránya, sőt számuk a felsőfokú képzésekben mára meg is haladta a férfiakét (Crasnow–Wylie–Bauchspies–Potter 2018). „A férfiak számának csökkenését látjuk a felsőoktatásban 2015-ben, mely általános európai tendencia. Egyedül Németországban jár több férfi egyetemre, mint nő.” (Pető 2018: n. a.) Az alábbi ábrán (*1. ábra*) látható, hogy a nők aránya a diplomások (MSc) körében 60%-ra nőtt (nők-férfiak aránya: 60–40%). Sőt egyes, korábban férfiak uralta szakokon (pl. orvosi, jogi kar) is több lett a női hallgató.

⁶¹ Az első magyar tudósnő, <http://www.ng.hu/Tudomany/2015/08/17/Az-első-magyar-tudosno>, utolsó letöltés: 2018. 05. 11.

⁶² Hazánkra vonatkozó adatokat erre az időszakra lásd IV. fejezet.

1. ábra

Nők és férfiak aránya a tudományos pályán

Forrás: Áttörni az üvegplafont, kijutni az útvesztőből – Nők a tudományban kerekasztal az Akadémián, http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uevegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-oszse-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.

Ugyanakkor az is jól látható a fenti ábrán, hogy a magasabb tudományos pozíciókat illetően nem történt arányos emelkedés a nők számának alakulásában, és még mindig jelentős egyensúlyhiány áll fenn a két nem között. Az egyetemi tanárok kb. 78%-a még mindig férfi.

Vera Rubin csillagász nyilatkozata tudós lányának tapasztalatáról, szintén egybecseng a fentiekkel. „A lányom csillagász. A kozmikus sugárzás fizikájából írta a doktoriját. Japánba tartott egy konferenciára, és amikor visszajött, elmondta nekem, hogy ő volt ott az egyetlen nő [...] egy egész nemzedék különbség van közte és köztem, és mégsem változott sok minden. Néhány dolog jobb lett, de ez nem elég.”⁶³ A ma is aktív Jocelyn Bell Burnell csillagász⁶⁴ karrierjének csúcsán pedig mindössze két nő volt rajta kívül a 150 férfi professzor mellett.

Az említett példákból és történelmi kitekintésből egyrészt kiviláglott, hogy a nemükből kifolyólag akadályok sora állt a tudós nők előtt. Elsősorban az, hogy elbátortalanította őket a sok előítélet, a környezetük, amely a „hagyományos szerepekbe” determinálta a nőket. Másrészt, hogy a jogi egyenlőség ellenére egy bizonyos szint fölé, vagyis a professzori kinevezésekig és az akadémiára még ma is csak kevesen jutnak el (5–7%). Mindezek tovább igazolják, hogy a

⁶³ Saját fordítás. Lightman, Alan: Oral History Interviews-Interviews that offer unique insights into the lives, works, and personalities of modern scientists: Vera Rubin, <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963>, utolsó letöltés: 2017. 11. 11.

⁶⁴ 1974-ben nem kapta meg a (fizikai) Nobel-díjat, lásd még uo.

jelen kutatásban miért kell elsősorban a társadalmi teret vizsgálni. Azt a teret, mely megengedő, vagy akadályozó (akár kódolt, akár közvetlen módon) a nők előrelépését illetően. Vagyis a társadalom és a tudomány kultúrája az, amely meghatározó módon alakította és alakítja még ma is a nők helyét és szerepét.

„Valamennyire a társadalmon is múlik, de legfőképpen a tudomány kultúráján. Ez a kultúra nem fogadja be szívesen a nőket [...]. Ez a kultúra alapvetően elbátortalanítja a nőket, érzik, hogy itt hívatlan vendégek.” (Hargittai 2015: 359–360)⁶⁵Hargittai Magdolna *Nők a tudományban határok nélkül* (2015) című kötetében Nobel-díjas, akadémikus-, professzor nőkkal készített interjúkat a világ 17 országából. Ebben a könyvben a természettudományokat művelő nők, szakmájuk legmagasabb pontjára jutva vallottak arról, milyen nemi előítéletekkel, diszkriminációval találkoztak karrierjük során. A kötetből az is kiderült, hogy a megkérdezett tudós nők szerint az egyik legnehezebb dolog nőként a társadalom hagyományos ellenszenve mellett a család és a karrier összeegyeztetése volt (Hargittai 2015).

Megállapításra került tehát, hogy a nők sikeresen helytálltak a tudományban, vagyis a tehetségeket illetően soha nem volt nemi különbség. A különbség mindig is csak abban volt, hogy a társadalom mennyire akarta ezeket a képességeket kibontakoztatni vagy kibontakozni hagyni. Ezért volt fontos ennek a néhány kiemelkedő nőnek az említése, akikből sokkal korábban lettek nagy tudósok, mint ahogy egyáltalán a nőket beengedték volna többé-kevésbé egyenlő félként a családon kívüli világba.

⁶⁵ Lásd még Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No .3. 129–157.

III. FEJEZET

A nők „munkaerőpiaci karrierje”, nők a munkahelyi szervezetekben⁶⁶

Vitathatatlan tény, hogy elsősorban a teljesítmény számít a tudósi karriernél. Fentebb világosan látható volt az is, hogy a meritumon kívül a tudomány mint hivatás milyen habitusra épül, tehát mik a tudományos/akadémikus karrier legfőbb személyes és egyéb kritériumai.

Ezzel együtt kirajzolódott, hogy mára magasabb lett a női hallgatók száma a felsőoktatási intézményekben (a műszaki szakok kivételével), és a PhD-fokozatot szerzők körében is jelentős az arányuk, kb. 45% (lásd I. ábra). Láthattuk azt is, hogy mindennek ellenére, ez a szám drasztikusan csökken a magasabb (professzori) pozíciók esetében (5%). Emiatt meg kell vizsgálni, konkrétan melyek azok a pontok, ahol elakadnak vagy lemorzsolódnak a fiatal női kutatók, és miért? Ehhez a nők családon kívüli karrierjét, illetve a munkahelyi szervezeteket vizsgálva juthatunk közelebb.

Mielőtt rátérek a munkaerőpiaci helyzet vizsgálatára, röviden ismertetem a nők karrierfejlődésének sajátosságait.

3.1. Női karriermodellek

Ismeretes, hogy sokáig a nőket szinte kizárólag a családi karrierben azonosították, éppen ezért, amint kikerültek a családi térből, azonnal felvetődtek a családi és a munkahelyi szerepek közötti dilemmák, a karrier alakulásának kérdései, valamint ezek egyensúlyba helyezésének a problémái.

A nők karrierjének alakulását (azok különböző modelljeit) vizsgáló elméletek alapján három irányzatba sorolhatóak a női karriertípusok. Így megkülönböztetjük a strukturális, a kulturális és a társadalompszichológiai felfogásokat. A strukturális (szociológiai) megközelítések szerint alapvetően társadalmi tényezők játszanak szerepet az előmenetek alakulásában, míg a kulturális vagy antropológiai felfogás mentén a nők aspirációit a nemi szerepekről alkotott kulturális képtől teszik függévé. A pszichológiai irányzat képviselői pedig az egyén mikrovilágában keresnek magyarázatot a karrieresélyek alakulására (Gallos 1989, idézi Koncz 2016: 31).

⁶⁶ Ez a rész a hamarosan megjelenő tanulmányommal van átfedésben, melynek címe *Nők helyzete a vezető pozíciókban és a férfiak uralta szervezetekben – Akadályok a nők karrierjének útjában* lesz.

A nők karriertipológiáját elsősorban Koncz Katalin vizsgálataira alapoztam, aki a nőket a munkaerőpiachoz való viszonyuk szempontjából három jól elkülöníthető csoportra tagolta. A (1) „családi karrier”-t, a (2) „munkaerőpiaci karrier”-t vagy a (3) „kettős kötődésű karrier”-t választó nők csoportjára (Koncz 2016).

A (1) „családi karrier” elsősorban a családgondozásra épül, ahol a nők kizárólag a házi körüli feladatokat látják el. Az ebbe a csoportba tartozó nők a közügyek iránt általában közömbösek, ezenfelül társadalmi kapcsolataik jellemzően nincsenek. További jellegzetessége ennek a kategóriának a gyenge társadalmi elismerés és a saját bevétel hiányával összefüggő kiszolgáltatottság. A (2) „munkaerőpiaci karrier” esetében a családon kívüli munka kap elsőbbséget, mely egy folyamatos (megszakítás nélküli) munkaviszonyt jelent az életpálya teljes hosszán. Általában felsőfokú végzettséggel rendelkező nők tartoznak ebbe a kategóriába, akiket magas fokú karrierorientáltság jellemez. Az ő körükből kerülnek ki a politikai és gazdasági vezető nők is (Koncz 2016: 31).

Végül, a (3) „kettős kötődésű karrier” Koncz besorolása alapján azokat a nőket jellemzi, akik a „családi karriert” és a „munkaerőpiaci karriert” egyaránt fontosnak tartják. Ebből kifolyólag leginkább őket érinti a család és a karrier összeegyeztetéséből fakadó túlterheltség, illetve a munkaerőpiaci reintegráció nehézsége is. Emiatt a legtöbb esetben az atipikus munkaviszonyt, a részmunkát, távmunkát, illetve a kötetlen, rugalmas munkaidőt preferálják. Koncz hozzáteszi azt is, hogy a legnehezebb helyzetben éppen ezért azok a kisgyermekes nők vannak, akik emellett a magas munkaórát igénylő vagy vezető pozíciókban dolgoznak (Koncz 2016: 31).

Az általam vizsgált tudósnők egyértelműen az utolsó két típusba, vagyis a „munkaerőpiaci karriert” és a „kettős kötődésű karriert” választó nők csoportjába sorolhatóak. Karrierívük pedig az ott megfogalmazott jellemzőkkel bírnak. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a tudományos karrier, annak speciális jellege miatt, sok szempontból el is tér a fent felsorolt női karriertípusok sajátosságaitól.

Donald E. Super pszichológus a fentieknél jóval árnyaltabb kategóriákat alkotott az egyes női életpályamintákra vonatkozóan, és hét különböző típusra osztotta azokat. Ezzel is hangsúlyozva, hogy az egyéni igények mentén a női karrier alapvető jellegzetességei jelentősen változhatnak.

Így elkülöníti az (1) „otthoni/házias” életpályát, ahol a nő kizárólag otthoni feladatokat lát el, a (2) „háztartáscentrikus” életpályától. Utóbbi típusban a nő egy viszonylag rövid foglalkoztatási tartam után házasságra lép, majd ezután már nem tér vissza a munkaerőpiacra. Donald E. Super a „kettős kötődésű karrier” helyett az úgynevezett (3) „kétvágányú” életpálya kifejezést használja arra az esetre, ha a nő a keresőtevékenységet a gyermekek születése miatt

csak rövid időre szakítja meg, és ezt az időszakot leszámítva, egymással párhuzamosan ellátja a háztartást és egy szakmát is gyakorol. (4) „Megszakított” életpályáról pedig akkor beszél, ha a gyermek/ek születése után a nő felhagy a keresőtevékenységgel, és csak akkor tér vissza, amikor a gyermek/ek önállóvá válik/nak. (5) A „folyamatos” életpálya akkor áll fenn, ha az iskola és a tanulmányok befejezése után a nő visszatér a munkaerőpiacra, elkezd dolgozni valamilyen szakmában, és azt megszakítás nélkül, folyamatosan gyakorolja. A (6) „nem folyamatos” életpálya ellenben azt az esetet jelöli, amikor a nőnek egyetlen szakmában sincs tartós maradása, de azokat viszonylag hosszabb időközönként változtatja csak. Végül az (7) „extrém módon nem folyamatos” életpálya az, amikor a szakmában való maradás nagyon gyakran változik, vagyis egyetlen munkakörben sem marad tartósabb ideig (Budavári–Takács 2011: 38). Ebben a felosztásban csak a 3. és az 5. életpályaminta mentén értelmezhető a nőtudósok karrieríve.

Catherine Hakim (2011) karriertipológiájában, aki hat országban, Belgiumban (flamand), a Cseh Köztársaságban, az Egyesült Királyságban, Németországban, Spanyolországban és Svédországban végzett vizsgálatokat 1998–2005 között, ugyancsak háromféle karriertípust különített el. Jelesül a családorientált, az adaptív és a munkaorientált csoportokat (Koncz 2016: 32). Vizsgálatainak eredményei kimutatták, hogy a nők egyharmada a családi karriert preferálta (*home centered*), a másik harmaduk a munkát-karriert részesítette előnyben (*work-centred*), a fennmaradó többség pedig az adaptív modellben (*adaptive*) azonosította magát, vagyis a fizetett munka és a családi karrier is ugyanolyan fontos volt számukra (Németh 2009: 105). A felmérésből az is kiderült, hogy az adaptív karriert követők körében a részmunkaidőben dolgozó nők aránya volt a legmagasabb (Koncz 2016: 32).

Látható tehát, hogy a nők karrieríve alapvetően a család, a gyermekvállalás függvényében rajzolható meg. Így ennek alakulásában olyan változók játszanak szerepet, mint a családi háttér, a környezet, az intézményrendszer, mely a munkaerőpiaci reintegrálásukat segíti elő. Amerikai vizsgálatokból kiderült az is (Sekaran–Hall 1989, idézi Koncz 2016), hogy a kettős karrierű családok aránya az iskolázottság emelkedésével jelentősen megnőtt. Ennek feltételeként a felek kölcsönösen támogatták egymást, ami egyúttal azt is eredményezte, hogy a „kettős karrierű” családokban egyfajta aszinkronitás jellemezte a párok karrierjét (*couple asynchronism*). Ez a jelenség vagy abban nyilvánult meg, hogy az egyik fél később kapcsolódott be a karrierépítésbe, vagy az egyiküké eleve lassabban indult el. A legnagyobb gyakorisággal mégis az fordult elő, hogy a nő karrierje 45 éves koráig lassabb volt, majd azt követően meredeken ívelt felfelé, utolérve férjét a karrierpályán (Koncz 2016: 37).

Magyarországon a 90-es évektől kezdődően mind a három karriermodell jelen volt, és ahogy az amerikai vizsgálatok kimutatták, hazánkban is olyan változók függvényében alakult az arány, mint az iskolai végzettség, a családi állapot és az életkor (Koncz 2006). Viszont a ké-

tezres években már jelentős változás következett be. Koncz Katalin utalt a Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit által 2000 és 2009 között végzett kutatásra, melyet a *Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása* című munkában foglaltak össze, és amelyben kimutatták, hogy a munkaerőpiaci karrier iránti igény növekedett, míg a családi karriert preferálók aránya csökkent. 2009-ben az általuk vizsgált populáció négyötöde gondolta úgy, hogy a dolgozó nő is lehet jó anya. Ugyanakkor csökkent azok aránya, akik úgy vélték, hogy a család fontosabb a munkánál (Koncz 2016: 37).

Az említett kutatás mindemellett kiemelte azt a pozitív társadalmi klímát is, ami a skandináv államokban és néhány nyugat-európai országban (pl. Franciaországban) tapasztalható a párok egyenlő munkamegosztásának eredményeként. Ezekben az államokban ugyanis a dolgozó anya alakja egy idealizált társadalmi modellt vált mind egyéni, mind társadalmi szinten. A kedvező családpolitika, a jogszabályok, melyek ösztönözték az apák bevonását már a gyermekgondozás korai szakaszában, kedvezően hatottak az otthoni munkamegosztás alakulására, és megteremtették a családon belüli esélyegyenlőséget. Mindez lehetővé tette, hogy a nők karrier-céljaikat megvalósíthassák anélkül, hogy a gyermekvállalásról lemondani kényszerültek volna (Pongrácz–S. Molnár 2011: 193).

Megállapítható tehát, hogy amint a nők a „családi karrier” helyett a „munkaerőpiaci karriert” vagy mindkettőt választják, azonnal jelentős dilemmákkal szembesülnek. Ezért az alábbi részben elemzésre kerül a női karrier útjába kerülő, a szakirodalmak által kiemelt akadályok sora. Emellett szó lesz a munkahelyi szervezetek általános jellemzőiről, valamint azok teoretikus hátteréről is, többek között a vezető nőkhöz kapcsolt, bináris oppozíciókon alapuló előítéletekről. Ezek elemzésével választ kaphatunk arra, hogy az esélyegyenlőtlenségnek mik is a konkrét forrásai. Mindezek pedig keretet adnak azoknak a problémáknak a kimutatásához is, amelyekkel a nők a tudományos karrierjük során szembesülhetnek. Illetve kiviláglik az is, pontosan miben tér el az általános karriermodell az előző részekben ismertetett tudományos karriertől.

3.2. Az esélyegyenlőtlenségek forrásai, avagy a nők munkahelyi és tudományos karrierjének konkrét akadályai – a rendszerigazolás-elmélet gyakorlati leképeződései

A kiindulópont Sorenson azon állítása volt, és amelyet Acker e témában megírt, mára szinte klasszikussá vált esszéjében (*Hierarchies, Hierarchies, Jobs, Bodies: A theory of gendered organizations*, 1990) is visszaidézett, miszerint: „[...] Legtöbbször napjaink nagy részét munkaszervezetekben töltjük, melyet még mindig férfiak uralnak. A legerősebb szervezeti pozíciókat szinte teljes egészében a férfiak foglalják el, kivéve azt a néhány biológiai értelemben vett nőt,

akik társadalmilag férfiként működnek.” (Sorenson 1984, idézi Acker 1990: 139). Ez az idézet adja az alapját olyan további tényállításoknak is, hogy a nőknek általában két lehetőségük volt a szervezetekben. Vagy az, hogy a vezetői pozíciókban gyakorlatilag férfmódra voltak jelen és dolgoztak, vagy felvállalták a támogató háttérszerepeket, az alacsonyabb státusú feladatköröket és asszisztensi, titkárnői állásokban dolgoztak, amivel tulajdonképpen „háztartási” szerepeket töltöttek be a munkaszervezeteken belül (Nagy 2017: 60).

Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt a női vezetők aránya a fejlett országokban, ez a változás nem érintette a felső szintű pozíciókat, ahová a nők továbbra is csak elvétve tudtak bekerülni (Monori 2011) mind a tudományos, mind a gazdasági területeken. Magyarország a változások ellenére is csak a 103. helyen állt a Global Gender Gap Index 2017-es rangsorában, amely 144 országot vizsgált, majd hasonlított össze többek között annak alapján, hogy mekkora nemi egyenlőtlenségek mutathatók ki a gazdasági részvétel és lehetőségek területén.⁶⁷

A tudományos kutatásokban az 50-es évekre jelentek meg a munkaerőpiac szegregálódását érintő témakörök, ugyanis már akkor látni lehetett, hogy a nők és a férfiak munkahelyi státusa és lehetőségei a magasabb pozíciók elérésére teljesen különböznek egymástól (Nagy–Primecz 2010). A 70-es évektől pedig egyre több vizsgálattal hívták fel a figyelmet arra, hogy a szervezetek nem *gender neutral* (nemre semleges) intézmények, hanem áthatja őket a társadalomra jellemző nemi hierarchia (*gendered substructure*, Acker 1998) (Nagy 2017: 59).

Így az 1990-es évektől zajló kutatások megválaszolható kérdése már az volt, hogy vajon miért csak jelképes a nők szerepe a felső szintű vezetésben, annak ellenére, hogy azonos képzettségi szinttel és képességekkel rendelkeznek, mint férfi kollégáik (Nagy–Primecz 2010: 4).

A témában kutatók szerint sok esetben amiatt, mert több nő került be a vezető pozíciókba, mint évekkel korábban, úgy tűnt, hogy a rendszer igazságos lett, a hierarchia átjárhatónak látszott. Ezek pedig rejtve hagyták a szervezetekbe visszatérő régi aszimmetriát és ugyanúgy meglévő egyenlőtlenséget (lásd még Vida–Kovács 2017).

A munkaerőpiaci egyenlőtlenség a nemi alapú szegregációra vezethető vissza, mely lehet vertikális és/vagy horizontális szegregáció is.⁶⁸ Utóbbi a nők és a férfiak különböző foglalkozásokban való elhelyezkedését értjük, amit az úgynevezett „üvegfal”-metaforával jelölnek.

⁶⁷ *The Global Gender Gap Report 2017*: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf, utolsó letöltés: 2018. 04. 30.

⁶⁸ „Nemzetközi összehasonlító elemzések bizonyítják, hogy a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációja a világ minden országában jelen van és stabilan tartja magát (Anker [1998]; Charles [1992]), annak ellenére, hogy a nők és a férfiak eltérő munkaerőpiaci jellemzői és iskolázottsága tekintetében közeledés tapasztalható” (Koncz 2010: 1083).

A vertikális szegregáció pedig, melyet az „üvegplafon”-kifejezés helyettesít, a foglalkozási hierarchián való előrejutási lehetőségeket foglalja magában. Azt a fenomént, mely szerint a ranglétrán előrébb haladva jelentősen csökken a nők aránya. Vagyis a nők még az azonos szakmai kvalitások megléte esetén is lényegesen kisebb eséllyel futnak be munkahelyi karriert, mint a férfiak (Hymowitz–Schellhardt 1986). Carol Hymowitz és Timothy D. Schellhardt 1986-ban írt tanulmányában, a *The Glass-Ceiling: Why Women Can't Seem to Break the Invisible Barrier that Blocks Them from Top Jobs* cím alatt jelent meg először az üvegplafon (*glass-ceiling*) kifejezés.⁶⁹ Koncz Katalin ezt a jelenséget „szerkezeti holtpontnak” definiálta, mely tulajdonképpen az előmenetel végét jelenti egy szervezetben, és akkor áll elő, ha az adott szervezet nem tud előmeneteli lehetőséget biztosítani strukturális okok miatt (Koncz 2016: 32).

„A munkaerőpiacon is, ahogy más területen, az ilyen nemi alapú differenciálódás pszichológiai magyarázata elsősorban a mítoszok észlelt összeférhetetlenségére helyezi a hangsúlyt, vagyis arra, hogy mit is jelent jó vezetőnek lenni, és hogy mit jelent nőnek lenni, és amelyeket egymással ellentétesnek definiáltak. Ez pedig a »*think manager-think male*« néven vált ismertté (*TMTM*)»⁷⁰(pl. Agars 2004; Eagly–Karau–2002; Heilman–Block–Martell–Simon 1989; Schein 1973, 1975, idézi Ryan S.–Haslam–Hersby 2011: 470). A „*think manager-think male*” (*TMTM*) tehát a munkahelyi nemi egyenlőtlenségekre épül.⁷¹

Tehát a férfiakhoz párosított attitűdök nagyobb átfedésben vannak a vezetőről alkotott képpel, emiatt pedig ezekre a posztokra leginkább a férfiakat tartják alkalmasnak. Ezért eleve sokkal nehezebb bekerülni a nőknek a magasabb politikai gazdasági hatalommal felruházott területekre, a vezető pozíciókba (Vida–Kovács 2017: 145).

Ilyen és ehhez hasonló társadalmi értékítélettel kapcsolódik össze tehát a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációja, és ebből kifolyólag jelent társadalmi problémát, ugyanis kevésbé tud megvalósulni a meritokrácia elve, sőt a nők különbözőségéből adódó értékek sem járulhatnak hozzá az adott szakmákhoz (Nagy–Primecz 2010: 14).

A témához a már említett horizontális szegregáció, a nőies szakma *versus* férfias foglalkozások korban változó, de éles elkülönítése is hozzátartozik. Vitathatalan, hogy a nők általában a szociális szférában felülreprezentáltak, ugyanakkor még ma is kevesen vannak a műszaki és

⁶⁹ Bár „az üvegplafon metafora eredete az 1980-as évekre vezethető vissza, de korábbi kutatások, pl. Rosabeth Moss Kanter *Men and Women of the Corporation* című műve, már az 1970-es években bemutatták, hogy mennyire különböző pozícióban vannak, és mennyire mást tehetnek a nők és a férfiak szervezetekben (Kanter 1977)” (Nagy 2017: 60).

⁷⁰ Saját fordítás.

⁷¹ „Ezen felül gondoljunk csak arra, hogy például a gondoskodás – melyet biológiai alapon a női természet részének tekint a társadalom – egyáltalán nem váltható társadalmi státusra. De a nők gondoskodására – lehetőleg ellenszolgáltatás nélkül – szüksége van a domináns csoportnak, így ez részévé vált a női szerep »előírásainak.«” (Lásd Glick–Fiske 2006, idézi Vida–Kovács 2017: 143).

a természettudományokban. Koncz Katalin szerint azonban a számok foglalkozás szerinti elkülönítése nem természetellenes, mert a nőknek és férfiaknak mind biológiai, mind társadalmi okokból eltérő kompetenciáik, lehetőségeik vannak (Koncz 2011). Ezzel szemben mások azt állítják, hogy az ehhez hasonló esszencialista érvelés paradox módon mégis fenntartja és meg is erősíti azt a nemi alapú hierarchiát, amit szeretne megváltoztatni, abból kifolyólag, hogy meg erősíti azt a feltételezést, miszerint az egyes csoportok tagjai lényegileg mások (Phillips 2010, idézi Kovács–Szabó 2017: 44).

Mindenesetre Koncz álláspontja szerint alapvetően nem a szegregáció, amely az egyenlőtlenségeket okozza, hanem a probléma inkább azokkal a munkaerőpiaci mechanizmusokkal⁷² van, amelyek ezeket a természetes különbségeket és az ezekből adódó foglalkozási struktúrában való elhelyezkedést társadalmi hátránnyá formálják (Koncz 2011: 75). Mindennek főleg azért van nagy jelentősége, mert azok a foglalkozások, melyeket férfiak töltenek be magasabb presztízzsel járnak, emellett szignifikáns keresetbeli különbségben is megmutatkoznak a nőies és a férfias szakmák között (*gender pay gap*). A dolgozat témáját annyiban érinti, hogy a vezető pozíciókban mindenképpen kevés a nő, legyen szó nőies, avagy férfias foglalkozásról, szektorról. Ezt leginkább az bizonyítja, hogy még egy nő által felülreprezentált szakmában vagy szervezetben is férfi a vezető. Erre a jelenségre a szakirodalom az úgynevezett üveglift (*glass elevator/escalator*) kifejezést vezette be, szemben az üvegplafonnal, amit a férfiak által uralt foglalkozásokban a nők tapasztaltak.

Aida Harvey Wingfield, a *Racializing the glass escalator: Reconsidering men's experiences with women's work* (2009) című tanulmányában leírta, hogy mindazon férfiak, akik női vagy nők által dominált szakmában dolgoznak, megtapasztalják ezt a bizonyos üveglifthatást. Ez a kifejezés tulajdonképpen arra a jelenségre utal, hogy a férfiaknak könnyebb a gyors felfelé történő mobilitás a ranglétrán, még ezeken a (nőies) területeken is (Wingfield 2009). Az üveglift egy mindmáig működő fenomén, mely segít a nők munkáját végző férfiak tapasztalatainak megértésében is.

Magát a fogalmat Christine Williams amerikai szociológus alkotta meg 1992-ben a *The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the „Female” Professions* című írásában, és a férfi ápolók, a szociális munkások, a könyvtárosok körében végzett kutatásában azonosította. A metaforát a férfiak következetes előnyére utaló bizonyítékként jelölte meg ezeken a munkahelyeken. Eszerint az olyan munkakörökben is, ahol a férfiak jelentős kisebbségben vannak, valószínűleg magasabb béreket kapnak és gyorsabban lépnek előbbre a ranglétrán, mint

⁷² „Ezt igazolják a legújabb észak-amerikai kutatások is. Ezek azt mutatják, hogy az aktív, intenzív apaszerepet betöltő férfiak ugyanolyan mértékű munka-magánélet közötti konfliktusról számolnak be, mint a munkaerőpiacon aktív anyák (Williams et al. 2013)” (Nagy 2017: 65).

a női munkatársak (Wingfield 2009: 6).⁷³ Williams később, a *The Glass Escalator, Revisited Gender Inequality in Neoliberal Times, SWS Feminist Lecturer* (2013) cím alatt revideálta a saját maga alkotta fenomént. A 2013-as tanulmányában az általa évtizedekkel azelőtt (1992) bevezetett koncepciót az eredeti elemzésére alapozva építette tovább, többek között azokra a hiányosságokra utalva, melyeket a metafora nem tudott megfelelően összefoglalni. A koncepciónak szerinte két fő korlátja volt. Először is az, hogy nem sikerült megfelelően megbirkóznia az interszekcionalitással, hiszen a rassz, a szexuális orientáció és az osztály metszetét nem vette figyelembe, és csak a hetero, fehér, középosztálybeli férfiak tapasztalatain alapult a vizsgálata. Egyértelmű ugyanis, hogy pl. a fekete és a meleg férfiak nem feltétlenül élvezik az üveglift pozitív hatásait. Tovább árnyalja a jelenséget Williams, amikor megemlíti Adrienne Rich (1979) „fehér szolipszizmusnak” nevezett fogalmát, miszerint a „fehér” tapasztalat az összes többi csoport normája, átlaga és modellje. Vagyis mindazok, akik ettől a „fehér” normától eltérnek, azok „kivételeknek” tekintendők. A másik probléma az üveglift fogalommal eredetileg az volt, hogy a jelenség a tradicionális munkaszervezetek szerkezetén alapult, amelyek a mai korban már jelentősen átalakultak. Az üveglift fogalma többek közt stabil foglalkoztatást és bürokratikus hierarchiát feltételezett, illetve olyan közintézményeken alapult, mint például oktatási intézmények, könyvtárak stb. Williams szerint ezek ma már nem jellemzik a munkaerőpiacot, ugyanis a munkahelyek rugalmasabbá váltak, projektalapúak és átmenetiek is lettek (Williams 2013).

Ez a kérdés annyiban fontos még e helyen, hogy tulajdonképpen magyarázatot ad arra is, hogy miért nem kell minden esetben elővenni a szervezetszociológia régi elméleteit arra vonatkozóan, ha a munkaerőpiaci szektor hierarchikus szerkezetét a XXI. századra vetítve tárgyaljuk.

A témában kutató szakemberek rámutattak arra is, hogy a posztmodern szervezetek a társadalom megváltozott lehetőségeire reagálva, szemben a régi fordista modellek vertikálisan tagolt, erősen hierarchizált munkaszervezésével ma már a flexibilitásra helyezik a hangsúlyt és inkább csak a főtevékenységekre fókuszálnak, minden egyéb tevékenységet külső szolgáltatókra bíznak. Ezek eredményeképpen a modern szervezetek lényegesen kevesebb szervezeti szinttel rendelkeznek, sokkal „laposabbak” lettek, ezáltal kevésbé hierarchikusak, mint a régi „fordista piramisok”. Emellett lehetőséget biztosítanak az atipikus munkaviszonyok létesítésére is (Kürtösi 2008: 29–30). Utóbbi szempont pedig nem utolsósorban a gyermeket vállaló („kettős karriert” választó) nőknek kedvez. Voltaképpen ezeken a területeken külön kell kezelni

⁷³ „A női szakmákban lévő, leginkább fehér férfiak találkoznak az üveglift jelenséggel, amely segíti a foglalkozási mobilitást (kivéteklént lásd: Snyder–Green 2008, idézi Wingfield 2009), viszont kevés tanulmány foglalkozik azzal, hogy ez a hatás nemcsak nemi előny, hanem még faji kiváltság is” (Wingfield 2009: 6). (Saját fordítás.)

a szervezeti ranglétrát attól a tudományos karrierúttól, mely még mindig az általa felállított, tradicionális mintát követi a hierarchiában való feljebbjutást illetően.

Mindenesetre Williams leszögezi, a XXI. században új fogalmakra van szükség a munkahelyi nemi egyenlőtlenség megértéséhez, pontos körülírásához, még annak ellenére is, hogy a szociális munkás, a könyvtáros munkakörökben máig változatlanul jellemzőek a régi metaforák (Williams 2013: 610).⁷⁴

3.2.1. A szegregáció megjelenési formái

A szervezetek modernizációjával sem oldódott meg a nők karrierje során tapasztalt problémakör, miután nem egyetlen akadályról beszélhetünk, hanem egy többszörösen összetett jelenséggel állunk szemben. A témában kutatók alapvetően egyetértenek abban, hogy bármilyen munkahelyi szervezetről is legyen szó, mindegyiken belül jellemzően jelen vannak a társadalmi struktúrában meglévő egyenlőtlenségek, a hétköznapi szokások, melyen nemcsak megerősítik, hanem természetesnek, megkérdőjelezhetetlennek tüntetik fel az ezekre épülő további egyenlőtlenségeket (Nagy 2017: 59).

A már említett „üvegplafon”, „üvegfal”, „üveglift” mellé további metaforák születtek, hogy tovább árnyalják ezt az összetett fenomént, és minél pontosabban felmérjék a problémák számát és nagyságát ezen a területen. Így a fent leírt fogalmak mellett megjelentek olyan szimbólumok is, mint az „üvegszikla”, „labirintus”, „Matilda-hatás” stb. Bár ezek mindegyikére nem térek ki egyenként, de az akadályok felsorolása magában foglalja majd a meglévő metaforák tartalmát is. Ezen társadalmi jelenségek és folyamatok összefonódásai, a szociális dominanciaelmélettel összhangban, mind hozzájárulnak a domináns csoport megerősödéséhez és a *status quo* fenntartásához.

Összefoglalva mindezt, a jelzők mögött rejlő gátak, még ma is (1) vagy rendkívül nagy nehézséget okoznak a nőknek az előrelépésben, (2) vagy pedig végleg megállítja őket a munka és a tudomány világában történő önkiteljesedésükben, és a lemorzsolódásukhoz vezet.

3.2.2. Labirintus

„A vertikális szegregáció okozza például azt is, hogy a nők maguk sem választanak bizonyos foglalkozásokat, munkákat, tudományterületet, noha megtehetnék, vagyis »öndiszkrimináció« áldozatai lehetnek” (Anker et al. 2003, idézi Nagy–Primecz 2011: 8).

⁷⁴ „A tudományos diskurzusban számottevő tanulmány foglalkozott az üveglift jelenségével, a *The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the »Female« Professions* című írást számos tankönyvben említették, és több mint 500 alkalommal idézték tudományos cikkekben, és egyéb helyeken is feltűnt a témát érintően” (Williams 2013: 610). (Saját fordítás.)

Így az „üvegplafon”-jelenség, olvasható a *Nők és férfiak a szervezetben – Kísérlet a mítoszok eloszlatására* című tanulmányban, nem feltétlenül egy objektív akadály meglétét jelenti csupán, hanem valami olyat is, ami internalizált. Emiatt pedig a szabad választás látszatát is keltheti. Vagyis így vált gyakorlati akadállyá a nőkkel kapcsolatos fentebb tárgyalt általános vélekedés. Mindenesetre az tapasztalható, hogy a szegregációs tényezők rendkívül szoros, kölcsönös összefüggésben vannak egymással. De ami megállapítható, hogy a nők a karrierjük alatt valahol elakadnak és lemorzsolódnak (Nagy–Primez 2011).

Az akadályok komplexitását szem előtt tartva, az „üvegplafon” kifejezést végül felváltotta egy sokkal adekvátabb metafora, így mára leginkább az úgynevezett „labirintus” kifejezés terjedt el a nők előrelépésének útjában lévő gátak szemléltetésére. Véleményem szerint a kettő együttes alkalmazása a legcélravezetőbb a helyzet feltérképezésére és elemzésére.

A kortárs „labirintus” szimbólum jeleníti meg tehát azt a konfliktusokkal teli életpályát, ami a nőkre vár a munkahelyi feljebbjutást, a karriert illetően. A labirintuson való áthaladás – írja Carli és Eagly a *Women and the Labyrinth of Leadership* című tanulmányban –, megköveteli a kitartást, a tudatos előrehaladást és a szembejövő nehézségek felmérését, valamint azok gondos elemzését. Mindazonáltal azt is hozzáteszik, hogy miután minden labirintusban van egy lehetséges, járható út a cél felé, így végül is az objektíve elérhető. Carli és Eagly álláspontja szerint, ha figyelünk, felmérjük és pontosan megnevezzük a labirintust alkotó különböző akadályokat, továbbá azt, hogy egyes nők hogyan és mikor rekednek meg ezen gátló tényezők között, úgy hatékonyabban tudunk dolgozni a helyzet javítása érdekében is (Carli–Eagly 2007).

Milyen akadályok építik fel a labirintust?

A disszertációban már eddig is felsoroltam néhány olyan akadályt, melyek a nők előtt tornyosulnak. Alább konkrétan nevesítem ezeket, külön kiemelve a tudományos karrier sajátosságait.

Carli és Eagly az említett tanulmányban 4 jól körülhatárolható akadályt neveztek meg, ezek pedig rendre a következők: (I) az előítéletekből fakadó hátrányok, (II) a női vezetés elutasítása, a vezetői stílus problématikája, (III) a családi élet és a karrier összeegyeztetésének nehézségei és (IV) a kevés társadalmi tőke-befektetés (Carli–Eagly 2007).

Nagy Beáta ezeket a gátakat tovább cizellálta, és az (1) előítéletekre, (2) a nők kompetenciájának megkérdőjelezésére, (3) a nem támogató vezetői stílusra, (4) a munka és a magánélet összehangolásának nehézségeire, (5) kapcsolatok (humántőke) hiányára, (6) arra, hogy pl. a tudományos életpálya a férfiakra szabott, (7) a „Máté-hatásra” és (8) a „Matilda-hatásra”, (9) arra, hogy a férfiak önértékelése általában magasabb, a nőké alacsonyabb a valós teljesítményüknél (sztereotíp fenyegetettség), (10) a média szerepére, (11) „hűvös klímára” (a munkahelyi szoci-

alizáció férfias jellege), (12) a „jóindulatú szexizmusra” bontotta.⁷⁵ Ezeket alább részletezem, bár eltekintek a sorrendtől.

3.2.3. Az üvegplafon (*glass ceiling*)

Az akadályokat aszerint csoportosítottam, hogy melyek azok az akadályok, amelyek jellemzően még az üvegplafon előtt lépnek elő, és melyek azok, amelyek kifejezetten a már vezetői státusban lévő nőket fenyegetik.

a) Akadályok az üvegplafon előtt

Ahogy már sokszor említésre került, az előítéletek, a társadalmi kódok, vagyis az a tény, hogy a nők és a férfiak különböző módon viselkednek, gondolkodnak, beszélnek stb., és emiatt más-más szerepet kell betölteniük a társadalomban, az egyik sarokköve a nemekkel kapcsolatos mítoszoknak. Ezek a gyakorlatban leginkább a munkaerőpiacon érhetőek tetten, és ahogy Nagy Beáta rámutatott, már a diploma megszerzése utáni első fizetésekben is megmutatkoznak (*gender pay gap*).

A tudományos életben a doktori fokozat megszerzése után figyelhető meg bérkülönbség, leginkább az Egyesült Államokban, de pl. az Egyesült Királyságban is jelentős⁷⁶. Ebből is látható, hogy az akadémiai szinten/egyetemi szférában ugyanúgy jelen van ez a fenomén. A *Physics Today* 2017. novemberi számában megjelent *Salaries for female physics faculty trail those for male colleagues* című írás azokat az okokat és jelenségeket szedte csokorba, melyek a tudományos életben dolgozók fizetékülönbségeinek hátterében húzódnak/húzódhatnak.

Ebben többek között kifejtésre került, hogy az akadémikusok körében az USA-ban, de az Európai Unió egyes országaiban is, egyértelműen kimutatható a nemi alapú diszkrimináció. A fizika területén például, derült ki az Amerikai Fizikai Intézet Statisztikai Kutatóközpontjának (SRC) felméréséből, a férfiak átlagosan 18%-kal keresnek többet, mint a nők. A kutatás olyan személyeket vizsgált, akik 1996-ban, 1997-ben, 2000-ben vagy 2001-ben az Egyesült Államokban fizikából doktoráltak. Az egyéb tényezők számbavétele és kivonása után is, mint például a foglalkoztatás, a posztdoktori gyakorlat és az életkor, 5,7%-os eltérés maradt fenn. Ez a különbség egyértelműen nemi alapú eltérés az adatok elemzője szerint. „A vizsgálat azt

⁷⁵ Forrás: Áttörni az üvegplafont, kijutni az útvesztőből – Nők a tudományban kerekasztal az Akadémián, forrás: http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uevegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-ossze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103, utolsó letöltés: 2018. 04. 30.

⁷⁶ Jóllehet az egyenlő bérezésről szóló jogszabályok több mint 40 éve működnek, a nemek közötti bérkülönbség Nagy-Britanniában továbbra is az egyik legmagasabb az Európai Unióban, több mint 18%. A felsőoktatásban az összes oktató számára a nemek közötti bérszakadék 12,0%, a felsőoktatásban pedig átlagosan 3,3% a nemek közötti különbség [...] <https://www.ucu.org.uk/genderpay>, utolsó letöltés: 2019. 01. 05.

mutatta, hogy ha két ember jelentkezik egy állásra, akik mindenben azonosak (szakképzettség, életkor stb.), akkor a nő átlagosan 6%-kal kevesebbet keres, mint férfi kollégája” (Physics Today 2017. november, 24)⁷⁷. A bérkülönbségeket számos megfigyelés és tanulmány alapvetően kétféle tényezőre vezette vissza. Az első ok, az elemzés szerint az volt, hogy a nők nem tárgyalnak olyan agresszív módon, ahogy azt a férfiak teszik. A második pedig, hogy a férfiak jelentősen támogatják egymást, ami befolyásolja azokat az ajánlásokat, amelyek ahhoz kellenek, hogy egy bizottság elnökei lehessenek, és ami eleve több fizetéssel is jár (Physics Today 2017. november)⁷⁸.

A dél-európai országokban (és hazánkban is így van) nem lehet professzori fizetékülönbségekről beszélni, hiszen a fizetések állami szinten vannak meghatározva. Így a probléma nem az azonos szinten meglévő fizetések közötti különbségben azonosítható, hanem a karrierben történő előrehaladásból és annak időbeli összehasonlításából látható. Ugyanis a fizetékülönbség úgy áll fenn, hogy a nők eleve alacsonyabb státusban vannak, ahol jóval kevesebbet keresnek.⁷⁹ „Bizonyos, hogy a férfiak gyorsabb tudományos karriert futnak be, és a legtöbb férfi, aki tudományos területre lép, eléri a csúcspozíciókat, és egyetemi tanárrá válik. A nők viszont gyakrabban ragadnak meg az adjunktusi szinten. Az okok pedig, ahogy a dolgozat utalt rá, a mély kulturális mintákban gyökereznek.” (Physics Today, 2017. november, 26. o.)⁸⁰

Ezzel szorosan összefügg a nők kompetenciájának megkérdőjelezésével is bizonyos (presztízzsel/és/vagy jó fizetéssel járó) szakmákban. Ez már a munkainterjú során is megmutatkozik. Csakhogy „a nők (és a férfiak) munkainterjúkban tanúsított eltérő viselkedéséről, nyelvhasználatáról és annak különböző értékeléséről nagyon kevés tanulmány íródott annak ellenére is, hogy az állásinterjú az első jelentős lépés a karrierépítésben”⁸¹ (Thoralf 2005: n. a.). Éppen ezért rendkívül érdekes Daniela Wawra *Männer und Frauen im Job Interview* (2004) című könyve, melyben arról írt, hogy a férfiak és a nők nyelvhasználatukban jelentősen különböznek egymástól. Ezeket az eltéréseket pedig interdiszciplinárisan, a nyelvészet, a társadalomtudományok, a genetika és az evolúciós pszichológia, valamint a közgazdaságtan szemszögéből is leírta és magyarázta (az angol nyelvet és kultúrát vizsgálva). Szerinte a két nem alapvetően eltérő kommunikációja az oka a diszkriminációnak, amely a munkainterjú során rendre előkerül.

⁷⁷ Saját fordítás. Feder, Toni (2017): Salaries for female physics faculty trail those for male colleagues, <https://physicstoday.scitation.org/doi/10.1063/PT.3.3760>.

⁷⁸ Feder, Toni (2017): Salaries for female physics faculty trail those for male colleagues, <https://physicstoday.scitation.org/doi/10.1063/PT.3.3760>.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Saját fordítás, uo.

⁸¹ Saját fordítás. Dietz, Thoralf (2005): Frauen und Männer verhalten sich im Bewerbungsgespräch unterschiedlich, <http://www.uni-passau.de/bereiche/presse/pressemeldungen/meldung/detail/frauen-und-maenner-verhalten-sich-im-bewerbungsgespraech-unterschiedlich/>, utolsó letöltés: 2018. 05. 01.

Ezen megállapítása tulajdonképpen visszautal a már említett „fehér szolipszizmus” jelenségére is, mely az alapvető normákat a fehér férfiak normájában méri, és az ettől való eltéréseket gyengeségként értelmezi. Wawra szerint alapvetően ezekre az eltérésekre kell elsősorban felhívni a figyelmet, és ezekkel operálva kell az adott munkafelvételi beszélgetést is értékelni, hogy biztosan a szakmailag legmegfelelőbbek kerüljenek az adott posztra (vö még Thoralf 2005). Ez tovább igazolja a kutatók azon felvetését, miszerint a nemiség után jön csak számításba (még akkor is, ha közvetett módon van csak jelen).

Nagy Beáta kutatásai például a szociálpszichológiai vizsgálatok azon eredményeit tükrözik, mely szerint nagyon sok esetben ilyen és ehhez hasonló társadalmi feltételeken múlik a nők nagyobb arányú vezetővé válása és nem a személyes kvalitásaikon (Nagy 2005).

Egyes vizsgálatok megállapításai szerint a teljesítmények megítélése nagyon gyakran eltérő a két nemnél. Ezt igazolta a bevezetőben említett „Goldberg-paradigma” és a Yale Egyetemen végzett kutatás is, melyeknél az eredmények kimutatták, hogy a nőknek tulajdonított munkákat negatívabban értékelik, mint a férfiakét (Burgess–Borgida 1999: 671).

Ugyanakkor az adott társadalmi kontextusban nem csak a nemiség jelenti az értékelés egyetlen fő komponensét, hanem több tényező együttes kölcsönhatása alakítja ki az előítéleteket. Így pl. a fizikai kompetencia, a beszédkommunikáció, a nonverbális kommunikáció és egyéb sztereotípiák (Burgess–Borgida 1999). De sok esetben (lásd még „ideális munkavállaló” [Acker 1998]) mégis a nemiség adja a megkülönböztetés legfőbb alapját.

Ráadásul a munkainterjúk során még a nők csoportján belül is különbséget tesznek, pontosabban a szülők és a nem szülők között. Ez az úgynevezett „anyasági hátrány”, melyről alább írok részletesen.

– A család és a karrier összehangolásának nehézségei

A nők számára a karrierben történő előrelépés legnagyobb akadályának a munka és a magánélet összehangolásának nehézségét nevezi meg a szakirodalom.

Koplányi Emese *Nesze nekem anyaság! – Az anyaság hátrányai Magyarországon* című tanulmányában fejtette ki az úgynevezett „anyasági hátrány” fogalmát. Ami olyan egyenlőtlenségekre utal, akár a nők csoportján belül is, amely azokat érinti csak, akiknek gyermekgondozási feladataik vannak, és emiatt kerülnek jelentős hátrányba. Esetleg kevesebb bért kapnak, vagy könnyebben megszüntetik a munkaviszonyaikat (Koplányi 2018: 304). Ugyanebben a tanulmányban a szerző utal Corell és társai 2007-ben elvégzett kutatására is, mely kimutatta, hogy a munkáltatók az anyákat kevésbé tartják alkalmasnak a munkavégzésre, és számtalan módon diszkriminálják őket. Így következtetései szerint – Correl és Ridgeway mentén –, az anyaság mint diffúz státusjellemző írható le (Koplányi 2018: 305).

Ez a jelenség alapvetően a családi felelősség nyomásán alapul, konkrétan azon, hogy továbbra is a nők azok, akik megszakítják a karrierjüket, vagy csak részmunkaidőben dolgoznak gyermekvállalás esetén. Ennek eredményeként pedig kevesebb munkatapasztalatuk lesz, ami így lényegesen lelassítja karrierjüket és csökkenti bevételi forrásukat is (Carli–Eagly 2007). Sőt sok esetben a munkaerőpiacra való visszatérésük is kétséges. A Tárki vonatkozó felmérése alapján hazánkban a gyesen vagy gyeden levő nők 51%-ának már egyáltalán nincs munkahelye, ahová visszatérhet (Gregor 2013: 109, idézi Koncz 2016: 35).

Éppen ezért, főleg a skandináv országokban, arra törekednek, hogy a szülők közösen viseljék a felelősséget a gyermekgondozásért, ezáltal egyik szülő sem tekinthető teljesen tehermentesnek (Billing 2011, idézi Nagy 2017: 65).⁸²

Carli–Eagly tanulmányából viszont kiderült, hogy az Egyesült Államokban (de Magyarországra is igaz) még azok a nők sem vehették ki részüket a munkahelyi lehetőségekből, akik megosztották a gyermeknevelést a férjeikkel vagy más családtagokkal stb. A munkáltatók ugyanis gyakran azt feltételezték, hogy az anyák háztartási/otthoni felelősségük miatt eleve alkalmatlanok a különösen megterhelő, egész embert igénylő pozíciókra. „Volt a választható listán 2 vagy 3 női név – mondta el az egyik dolgozó a Carli és Eagly által végzett kutatásban –, akikre azt mondták, hogy eleve nem is jöhetnek számításba, mert gyermekeik vannak, akik otthon várják őket az esti órákban.” Ellenben ugyanezt nem említették meg a férfiakkal kapcsolatban, holott közülük sokaknak szintén voltak gyermekeik (Carli–Eagly 2007: n. a.). Séllei Nóra szerint a gyermekvállalás kifejezetten azért jelent problémát a nőknek, mert kultúránk még mindig a nőt tekinti elsődleges gondozónak. Tapasztalata szerint férfi kollégáitól szinte soha nem kérdezik meg a gyermekeik számát, ahogy azt sem, hogyan egyeztetik össze a családot és a karriert (Séllei 2015: 270).

Neményi Mária ugyancsak rámutatott arra, hogy hazánkban a párkapcsolatok jellegét döntően még mindig a hagyományos szerepmegosztás jellemzi, így a háztartás és gyermeknevelés legnagyobb része ma is ugyanúgy a nőkre hárul. Az elmúlt évtizedekben folytatató attitűdkutatások (pl. Blaskó 2005; Pongrácz 2001) azt is alátámasztották, hogy a magyar társadalom még mindig a férfiakat tekinti családfőnek (Neményi 2015: 246).

A tudományban a doktori (PhD-) fokozat megszerzését (lásd 1. ábra) követő években a nők nagy valószínűséggel elhagyják a pályát (*leaky pipe* jelensége, mikor a nők kikerülnek a tudományos előmenetel sodrából). A pályaelhagyás pedig leginkább a családi feladatok terhei és a gyermekvállalás nőkre nehezedő feladatai miatt történik a legtöbb esetben. Teresa Rees

⁸² Lásd még a női karriermodelleknél Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit által a Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása (2011) című tanulmányban tett megállapításokat.

Mainstreaming Gender Equality in Science in the European Union: the 'ETAN⁸³ Report' (2001) című tanulmányában kimutatta 6 különböző európai országot vizsgálva, hogy a lemorzsolódás általában a PhD-fokozat és az adjunktusi titulus megszerzését követő időszakban jellemző. Ugyanis ez az idő általában egybeesik az életpálya azon szakaszával, amikor a nők leggyakrabban vállalnak gyereket (Rees 2001: 252). Ez pedig visszakapcsolható arra a már említett tényre, hogy a gyereknevelésre még ma is úgy tekintenek, mint kizárólag anyai kötelességre. Igaz ez akkor is, ha a nő kereső munkát is végez (Silverstein–Auerbach idézi Neményi–Takács 2018). Ebből a tételből pedig az következik, hogy a hagyományos szerepkonfliktus, vagyis karrier és a család közötti választás kifejezetten a nőket érintő probléma.

Láthattuk azt is, hogy a tudományos karrier modellje arra épül, hogy valaki folyamatosan jelen van (konferenciákon, tudományos szakmai fórumokon stb.), olvassa a szakirodalmat, publikál, mert csak így tud versenyképes maradni. Ez előre jelzi, milyen problémákkal és dilemmákkal kerül szembe a női kutató, ha karrierje mellett kiegyensúlyozott családi életet is akarna élni (Pető 2018: n. a.).

Ezzel szorosan összefügg egy másik probléma is. Nagy Beáta szerint egy szervezet bemutatása kapcsán a nőket nem teljes értékű munkavállalóként mutatják be, hanem olyanokként, akik támogatásokra szorulnak a munkahely részéről, és ezzel azt a képet erősítik, hogy a kisgyerekes nők állandó szervezeti segítség mellett tudják csak feladataikat elvégezni. Összességében pedig azt eredményezi, hogy másodlagos, a férfiaknál kevésbé elkötelezett munkavállalóként tekintenek rájuk (Nagy 2017).

Koncz Katalin sok veszélyt lát abban is, ha a nő otthon marad a gyerekével „háztartásbeliként”. Különösen ma, az információs társadalomban, amikor az új ismeretek, a fejlődés rohamosan bővül. Mindez jelentősen megnehezíti a társadalmi reintegrációt a nők számára, az otthon egyedül maradó nő helyzetét egy idő után teljesen ellehetetleníti (Koncz 2016). A tudományban, a kutatásban pedig akár 6–10 évvel lelassulhat a tudós nők pályája.

A fentiek értelmében tehát az ideális munkavállaló mindenképpen egy tehermentes (*unencumbered*) munkavállaló. A szakirodalomban (Acker 1998) ezt még testetlen (*disembodied*) munkavállalónak is nevezik, akinek alakja a férfi munkavállalót testesíti meg, és kizáró azokkal szemben, akiknek nevelési, gondozási feladataik vannak, és akik többségben még mindig a nők. A modell mentén tehát a foglalkoztatás férfiforma, hiszen a férfiakra szabott elvárásrendszer teszi általánossá (Acker 1998, idézi Nagy 2017: 64). „Egészen pontosan arról van szó, hogy »az univerzális munkavállaló elképzelése kizárja és marginalizálja a nőket, akik szinte

⁸³ European Technology Assessment Network.

definíciószerűen nem tudják elérni a valódi dolgozó kvalitásait, mivel ez azt jelentené, hogy olyanná kellene válniuk, mint egy férfinak» (Acker 1990: 150, idézi Nagy 2017: 64).

– Fizikai szegregálódás mint az előmenetel akadály⁸⁴

Az előítéleteken alapuló szegregálódástól meg kell különböztetni a fizikai szegregálódást mint akadályt. Ez alapvetően egy olyan komponens, mely a munkahelyi szervezetekben ugyancsak jelentős szerepet kap a pozíciók újraelosztásában.

Egyes kutatók az úgynevezett humántőke-elméletére alapozzák eme jelenséget, alapja pedig az, hogy a férfiak általában rengeteg időt szánnak szakmai kapcsolataik kiépítésére. Így válik számukra ez a tényező a munka esszenciális részévé. Vizsgálataik rámutattak arra, hogy a nők nem, vagy csak a férfiaknál jóval kevesebb társadalmi tőkét gyűjtenek össze, ezért kevésbé valószínű, hogy vezető pozícióba kerülhetnek (Dreher 2003: 543).

Erre a jelenségre utalt a *Women and the Labyrinth of Leadership* című írásban Alice Eagly és Linda L. Carli is a már említett (IV) *társadalmi tőke-befektetés* alatt. Megállapításuk szerint, bár a nők általában nagyon kevés időt töltenek a kollégáikkal a munkán kívül, ugyanakkor ezek alapvetően olyan sporteseményeken (pl. vadászat, póker, futball vagy egyéb férfifoglalatosságokban) való részvételt jelentenek, melyben a nők nem szívesen vesznek részt, vagy eleve nem is vehetnek részt benne. Holott ezek révén, melyek hivatalosan ugyan nem jelentik a munka szerves részét, bizonyíthatóan olyan társadalmi tőkéhez jutnak a férfiak, amely mégis a munkahelyi előrelépéshez segíti őket. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a társadalmi tőke sokkal fontosabb a vezetői előmenetelben, mint a hagyományos vezetői feladatok kifogástalan szakmai teljesítése (Carli–Eagly 2007).

Régóta felismerték azt is, hogy a tudományban általánosan jellemző az a fenomén, mely szerint a kinevezések és a jutalmak eleve egyenlőtlenül oszlanak el a tudósok között. Ez a „Máté-hatásnak” (Merton 1968) nevezett jelenség, (általában) a tudósok munkájának aránytalan elismerését jelzi. Alapvetően abban ragadható meg, hogy nagyobb ismertség esetén a tudósok munkái jobban, míg a kevésbé ismerteké kevésbé vannak jelen a köztudatban. Ennek eredményeként az előnyök olyan személyek között oszlanak el, akik már korábban is elismerést nyertek (Lincoln–Pincus–Bandows–Koster–Leboy 2012). Merton ezt a fogalmat az „akinek van, annak adatik, kinek nincs, attól elvétetik” bibliai szövegre építve használta tudományszociológiájában. Ma pedig olyan jelenségek leírására alkalmazzák, amikor az előnyös helyzetű

⁸⁴ Ez a fejezet két korábbi tanulmányom, Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157 és Czibere Ibolya–Takács Izolda (2016): *Háttérben – Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására*. In *Debreceni Szemle* 2016/3. újragondolása.

csoportok előnye újratermelődik az intézményrendszerek által, vagyis további előnyökhöz jutnak, míg a hátrányban lévők hátrányai tovább nőnek (lásd még Schütter 2003: n. a.). A témára vetítve pedig azt jelenti, hogy emiatt leginkább a nők azok (de nem kizárólagosan), akik kima radnak a legtöbb elismerésből.

Emellett a nők tudományos erőfeszítései a férfiakhoz képest sokszor leértékelődnek. Annak ellenére, hogy a közvetlen diszkrimináció csökkenő tendenciát mutat a nyugati társadal makban, a társadalomtudományi kutatások nagy része kimutatta, hogy a nők által végzett munkát és eredményeket ugyanúgy kevésbé tartják fontosnak, vagy értékesnek, mint a férfiakét (Lincoln–Pincus–Bandows–Koster–Leboy 2012: 308).

Ez utóbbi jelenséget legelőször Rossiter (1993) azonosította, és nevezte el „Matilda-hatásnak”, amely szerint a nők tudományos munkáját, eredményeit sokszor a férfi kollégáiknak tulajdonítják, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják azokat. Ebben az esetben az elemzők azt is fontosnak tartották megjegyezni, hogy a kutatások eredményei szerint nem csak a férfiaknak vannak nemi előítéleteik. Valójában mind a férfiak, mind a nők kedvezőbben értékelik a férfiakat, mint a nőket, még azonos teljesítményeik esetén is (Lincoln–Pincus–Bandows–Koster–Leboy 2012: 308).⁸⁵

Ehhez kapcsolódva, egyes vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a férfiak önértékelése általában magasabb, a nőké pedig alacsonyabb a valós teljesítményüknél, ami sokszor ugyancsak vezethet rosszabb eredményhez. Az emögött álló „sztereotíp fenyegetettség” jelenségét először Claude M. Steele és Joshua Aronson *Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans* (1995) című tanulmányukban mutatták be. Írásukban összefoglalták kísérleteik során tapasztalt eredményeiket. Az eljárásuk során fekete és fehér bőrű tanulókkal különböző szóbeli tesztet végeztek, és megállapították, hogy a résztvevők eredményei tipikus fekete-fehér (faji) különbségekből fakadó előítéleteket tükröztek. A vizsgálat során alkalmazott direkt manipulációkkal igazolták, hogy a faji eltérések mentén tapasztalt teljesítménybeli különbségek leginkább a résztvevők attól való félelme miatt jelentkeztek, hogy megerősíthetik a csoportjukkal kapcsolatos negatív sztereotípiákat. Vagyis ez a fenyegetettség, a sztereotípiák pusztja megjelenése is negatívan befolyásolhatja a teljesítményt (Steele–Aronson 1995: 809).

Később Steele és Aronson *stereotype threat* elméletét más negatívan sztereotipizált társadalmi csoporttal kapcsolatban is megerősítették, beleértve a nők teljesítményét pl. a matematika területén. Mara Cadinu, Anne Maass, Alessandra Rosabianca és Jeff Kiesner 60 nőt két

⁸⁵ Ez a jelenség hasonlít a fent említett Goldberg-paradigmához.

csoportra osztva⁸⁶ vizsgálták meg, miközben megkérték őket, hogy végezzenek el bonyolult matematikai feladatokat. A *Why Do Women Underperform Under Stereotype Threat? Evidence for the Role of Negative Thinking* című tanulmányban összegezték eredményeiket, melyekből többek között megállapítást nyert, hogy a negatív gondolkodás itt is a teljesítmény csökkenésének egyik lehetséges okaként volt tételezhető. A „sztereotip fenyegetettség” (*stereotype threat*) alatt álló női csoportnál kimutatható volt a teljesítmény jelentős csökkenése, melyet alapvetően a domain-specifikus gondolkodás eredményezett (Cadinu–Maass–Rosabianca–Kiesner 2005).

Nemcsak a negatív, de a pozitív sztereotípiák ugyanúgy bent tartják a nőket a hagyományos szerepeikben. Ez az úgynevezett „jóindulatú szexizmus”, ahogy az első fejezetben is említettem. A „sztereotip fenyegetettséggel” szorosan összefüggő, „jóindulatú szexizmus” jelenségéből adódhat az is, hogy a nők csak akkor válnak a társadalom szemében elfogadottá, ha a csoportra jellemző feminin (domain-specifikus) tulajdonságokkal bírnak. Ugyanakkor ezek a vezető szerepekre teljességgel alkalmatlan jellemzők (lásd alább vezetői attitűdök). „A probléma ezzel Eagly és Mladinic (1989) szerint alapvetően az, hogy a nőkre vonatkozó sztereotípiák a nőket »csodálatosként« festik le, ha a tőlük elvárt »feminin« tulajdonságokkal bírnak és viselkedéseik pozitívnak és szociálisan kívánatosnak tűnnek fel a külvilág szemében, ugyanakkor ezek a munkaerőpiacon alulértékeltnek számítanak” (Kovács–Szabó 2017: 42).

Alapvetően sok pozitív változás következett be az elmúlt évtizedekben, főleg, ami a nők családon kívüli munkáját és a férfiak gyerekgondozással kapcsolatos hozzáállását illeti (lásd még ezzel kapcsolatban „normaszegés”, Neményi 2016; Nagy 2017). Ennek ellenére a fentebb felsorolt okok és azok különböző manifesztumai még ma is meghatározó módon vannak jelen a szervezetekben és akadályként lépnek elő a nők karrierjének útjában.

Ilyen pl. a vezető pozíciókban és a férfias szakmákban meglévő „*chiling climate*” (hűvös klíma) is. Ennek alapja, hogy egy adott munkahelyi szervezetben meglévő férfitöbbség „idegen” légkört hozhat létre a bekerülő nők számára, akár a csoportra jellemző tulajdonságokat, akár az ezzel összefüggő, fizikai szegregálódást vesszük elő. Nagy Beáta az ilyen szervezeti helyzeteket barátságtalannak írja le, melyek ezáltal fagyos klímát hozhatnak létre az ott dolgozó nők számára (Nagy 2017). „Egy nő matematikus vagy fizikus – ezeken a területeken a nők erősen alulreprezentáltak – nehezen »melegszik meg« egy olyan tanszéken, ahol az összes oktató férfi, és a hallgatók többsége is az. [...] Csak rendkívül elkötelezett és hihetetlenül erős nők viselik el ezt a környezetet.” (Hargittai 2015: 359) A matematika és a természettudomá-

⁸⁶ „A sztereotip fenyegetettség alatt lévő csoport résztvevőinek azt mondták, hogy »korábbi kutatások kimutatták, miszerint a férfiak és a nők logikai-matematikai feladatokban elért eredményei között egyértelmű különbségek vannak». Míg a kontrollcsoport résztvevőinek azt mondták, hogy »a logikai-matematikai feladatokban nincs különbség a férfiak és a nők között.«” (Cadinu–Maass–Rosabianca–Kiesner 2005: 574) (Saját fordítás.)

nyok mellett pl. az analitikus filozófiában van feltűnően kevés nő. Sok hipotézis született arra vonatkozóan, hogy miért ennyire riasztó ez a filozófiai közeg a nők számára. Miért van az, hogy már eleve kevesen kezdenek, de azután közülük is a legtöbben végül lemorzsolódnak. Érdekes módon még a femininként számon tartott bölcsészettudományi karon belül is ugyanez a jelen-ség tapasztalható. Séllei Nóra bölcsészhallgatókkal folytatott mélyinterjúk módszeren alapuló kutatása során arra a következtetésre jutott a beszélgetések értékeléséből, hogy még ez is férfias területnek bizonyult. Interjúalanyai úgy érezték, külön kommunikációs stratégiára van szükségük ahhoz, hogy bele tudjanak illeszkedni ebbe a világba (Séllei 2015).

Nagy Beáta *Háttérben* című könyvében pedig arra világított rá, hogy annak ellenére, hogy a nők teljesítményük alapján bekerülhetnek/bekerülnek a műszaki-informatikai pályákra, sőt remekül helytállnak, de az intézményes körülmények sok esetben egy idő után mégis kivetik őket. Ennek oka, hogy a szervezeti miliő a férfias tulajdonságokat fogadja el, így a nők ideg-ennek érzik magukat benne. Hacsak nem adják fel a nemi identitásuk egyes aspektusait (Nagy 2015: 59).

Nagy Beáta az Óbudai Egyetemen dolgozó 15 oktatóval készített interjút, az eredmények összegzése után azt a következtetést vonta le, hogy a műszaki területre belépő nők helyzetét – Gherardi tipológiája alapján – leginkább az úgynevezett „vendég” típusal lehet jellemezni. Gherardi a férfivilágba kerülő nők helyzetét („women travellers in a male world”) pozicionálta, és a „vendég”, a „marginális”, a „vakációzó”, a „kígyó a fűben”, a „jövevény” és a „betolakodó” posztok megkülönböztetésével írta le (Nagy 2015).

Ebből a vizsgálatból is kirajzolódott, hogy Magyarországon a műszaki területeken kialakított szervezeti kultúrában a nőkre általában mint vendégekre tekintenek a férfiak. A második leggyakoribb a „marginális” pozíció volt. Utóbbi típusra jellemző, hogy ellenségesen viszonyulnak a nőkhöz, általában negatív a nőkről alkotott véleményük, tolerálják a jelenlétüket, de a legtöbb esetben nem veszik őket komolyan. Az úgynevezett „vakációzó” szerep fordult még elő a vizsgált egyetemen. Ez a helyzet akkor állt fenn, amikor a nőkre úgy tekintettek férfitársaik, mint akik csak rövid ideig fognak ott maradni (Nagy 2015: 178).

Ezt megerősítő eredményeket hozott napvilágra az az átfogó kutatás, mely a *Lányok útja a műszaki diplomáig – középiskolai és felsőoktatási esélyek a nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén*⁸⁷ cím alatt került összefoglalásra. Ez a tanulmány, mely az Óbudai Egyetem megbízásából készített kvalitatív kutatásra alapult, a szakválasztás előtt álló középiskolás

⁸⁷ „Az Óbudai Egyetem megbízta a Krolify Vélemény- és Szervezetkutató Intézetet, hogy végezzen számára kvalitatív kutatást egyfelől a középiskolás lányok műszaki pályaválasztására, másfelől az Óbudai Egyetem hallgatóinok egyetemi tanulmányaira vonatkozóan.” http://nokatud.hu/letoltes/Lanyok_utja_a_muszaki_diplomaig.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

lányok, osztályfőnökeik és matematikatanáraik, valamint az Óbudai Egyetem női hallgatóinak körében végzett fókuszcsoporthoz és interjú kutatás eredményeit ismertette. Utóbbi azért is lényeges, mert ezen vizsgálatok eredményei is alátámasztani látszanak azt az elméleti részben már taglalt álláspontot, mely szerint a társadalmi determináció az, mely a legjelentősebb akadályát jelenti a férfiszakmákban érvényesülni próbáló nőknek.

A kutatásban olyan kérdéseket vizsgáltak pl., hogy mik voltak a műszaki pályák iránti érdeklődés motivációi a lányoknál. Ezen kérdéskörnél kimutatták, hogy a műszaki szakokra jelentkező lányok szülei között minden esetben volt mérnök. Azzal kapcsolatban pedig, hogy miért fordultak el végül a természettudományos szakmáktól, arra a következtetésre jutottak a középiskolás szakaszban, hogy az ok alapvetően a reáltantárgyak tanításának negatív tartalmi minősége volt. A kutatásból kiderült az is, hogy a középiskolás lányok többsége nem szándékozott műszaki területen továbbtanulni, mert nem érdekelte őket. Ezenkívül a felmérésből kiviláglott, hogy azok a lányok, akik eredetileg mégis érdeklődtek volna a műszaki terület iránt, alacsonyabb önbizalmuk és a szűkebb/tágabb környezetük részéről tapasztalt előítéletek miatt végül mégsem ezt a szakot preferálták. Sőt a műszaki-informatikai szakmákat a vizsgált lányok általában férfiasnak tekintették, továbbá azon a véleményen voltak, hogy ha ezt választanák, az később megnehezítené a családi feladataikat, szerepeiket is.⁸⁸

Ezenfelül a tanári interjúk majdnem mindegyikében előfordultak nemi sztereotípiák. Gyakorik voltak például az olyan állítások, miszerint a nők kevésbé okosak, ötletlenek stb., de megjelentek olyan ítéletek is, melyek a feltételezett női inkompatibilitásra, a fizika tantárgy nem megfelelő ismeretére, vagy a nemek társadalmi szerepére utaltak. Egyes matematikatanárok pedig nyilvánvalóvá tették azt is, hogy a gyakorlatban eltérően kezelik a fiú és lány hallgatókat.⁸⁹

A kutatás második része vizsgálta azt, hogy az Óbudai Egyetem nőhallgatóinak tanulmányait, jövőbeli terveit női mivoltuk mennyire befolyásolta, illetve, hogy milyen tapasztalataik vannak a tanárok és a fiú hallgatók részéről. A vizsgálat egyetemi fázisában három fókuszcsoporthoz beszélgetést folytattak le műszaki szakon tanuló másod-, harmadéves hallgatóikkal, illetve öt interjút készítettek olyan elsőéves diáklányokkal, akik már teljesítették az első szemesztert, és beiratkoztak a következő félévre. Összefoglalva az eredményeket megállapítást nyert, hogy a vizsgálatban szereplő lányok többsége szerint a tanárok egy részéről nagymértékű segítőkészség irányult feléjük. (Ebben látták női mivoltuk legfőbb előnyét.) Ugyanakkor az oktatók a legtöbb esetben a női hallgatókkal szemben negatív szóbeli megkülönböztetéseket,

⁸⁸ Lányok útja a műszaki diplomáig – középiskolai és felsőoktatási esélyek a nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén, http://nokatud.hu/letoltes/Lanyok_utja_a_muszaki_diplomaig.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

⁸⁹ Uo.

viccelődéseket, beszélásokat, sztereotíp megjegyzéseket eszközöltek, valamint a férfi hallgatókhoz képest, vagy túl magas, vagy éppen túl alacsony elvárást támasztottak feléjük. Mindez sok hallgatónő számára egyetemi tanulmányaik sorsát is negatívan befolyásolta. Emellett azok a lányok, akiknek sikerült alkalmazkodni a környezethez, ők felvették a nőellenes sztereotípiákat és a férfias attitűdöket. Voltak olyanok is a vizsgált hallgatónők körében, akik kifejezetten pozitívan élték meg, hogy férfi hallgatók között vannak, sőt utóbbiak segítő szándékát is hangsúlyozták.⁹⁰

b) Akadályok az üvegplafonon túl

Fentebb azokat az akadályokat vettem sorra, melyek a vezető poszt megszerzése előtt sorakoztak fel, illetve kitértem a *gender pay gap* általános jelenségére is. Csakhogy azok a nők, akiknek valahogy sikerült kikerülni a labirintusból, vagy áttörni az üvegplafont, a vezető posztot betöltve további nehézségekkel szembesülhetnek. Ilyen akadály lehet például az úgynevezett „üvegszikla” (*glass cliff*). Susanne Bruckmüller, Michelle K. Ryan, Floor Rink és Alexander S.: *Haslam a Beyond the Glass Ceiling: The Glass Cliff and Its Lessons for Organizational Policy* című 2010-es tanulmányukban vizsgálták meg a nemi megkülönböztetésnek ezt a viszonylag új formáját. Eszerint az „üvegszikla”-metafora arra a nehézségre utal, amivel a nőknek akkor kell szembenézniük, amikor vezetői pozíciókat szereznek meg. Ezek a posztok ugyanis gyakran sokkal kockázatosabbak és bizonytalanabbak, mint a férfiaké. A fent nevezett jelenség szerint ugyanis a nők kinevezése eleve csak azért volt lehetséges, mert kockázatos, vagy bizonytalan volt a szervezet helyzete. Eszerint a nők előléptetése gyakran egy észlelt jövőbeli bukásra vagy krízisre adott válasz volt (Brückmüller–Ryan–Floor–Alexander 2010). Ez tovább „bizonyítja” a sztereotípiák alapján várt alkalmatlanságukat (lásd még Vida–Kovács 2017). Következésképpen – annak ellenére is, hogy a férfiak általában elismerik a nőket jó szakembereknek (ha már átjutnak egy két akadályon) – sok posztra még mindig alkalmatlannak tartják őket, így a társadalom a vezető szerepeket, a fontosabb, felelősséggel járó pozíciókat a férfiak számára tartja fenn.

Ez rezonál a szakértelem és a fegyelem bürokratikus weberi összefüggésével is. Mely inkább az egyéni tulajdonságok meglétében látja a jó vezető ideáltípusát. Ugyanakkor, Parsons szerint a szervezetek igazgatásában nem biztos, hogy a legkvalifikáltabbak töltik be az igazgatási és a hivatalnoki pozíciókat. Erre jó példát nyújtanak az egészségügyi intézmények, ahol a legjobb orvosokat inkább a gyógyításban hagyják dolgozni, míg az igazgatást komoly

⁹⁰ Lányok útja a műszaki diplomáig – középiskolai és felsőoktatási esélyek a nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén, http://nokatud.hu/letoltes/Lanyok_utja_a_muszaki_diplomaig.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

hivatalnokokra bízzák (Czakó 2011: 13). Az igazgatási feladatokat és kompetenciákat pedig alapvetően a férfias tulajdonságok közé sorolják. Ugyanakkor a „Máté-hatás” miatt az is lehetséges, hogy a tudományos akadémiára, felsőoktatási intézmények vezető pozícióira sem kizárólag a legjobb szakemberek kerülnek, hanem a lobbizás, a fent említett szokások és a többi nemi sztereotípián alapuló kategorizáció mentén általában „ismert” férfiak a „klubból” egymás között lesznek megválasztva.

3.3. A token (jelkép)-szerep eredménye

A fentiek értelmében vetődhet fel az a kérdés is, hogy a kevés vezető- vagy tudós nő ezekben a szerepekben a hagyományos megítélés és a normák megerősödéséhez vezet-e?

Úgy tűnik, az egyéni mobilitás egyetlen útja felfelé az asszimiláció. Ugyanakkor ez a jelenség érintetlenül hagyja a fennálló rendszert, ugyanis a nők a társadalomban elfoglalt szerepeiket illetően a férfiak elképzelései szerint, ebben a fallogocentrikus rendben, az általuk szabta normákhoz igazodnak. Sőt amellet, hogy nem változtatnak a *status quón* a férfias jellemzők percepciójával meg is erősítik. „Irigaray szerint ennek eredménye az, hogy ha egy nő teoretikusként akar megszólalni, úgy fog beszélni, mint egy férfi, vagyis imitálni fogja a férfiak beszédmódját. Femininitása egyszerűen nem kaphat hangot az uralkodó filozófiai diskurzusban.” (Moi 1995: 250)

Mindenesetre a *token* (jelkép)-helyzet és a fent kifejtett „*chilling climate*” (hűvös klíma) együttes hatásaként értelmezhető az asszimiláció mint jelenség általánossá válása a vezető nők körében.

Megpróbálják a női vezetők a nagyobb tekintélyű identitási csoport tagjaira jellemző tulajdonságokat átvenni, vagy imitálni azt. Az asszimilációs folyamatok lehetnek akár fizikai, kulturális és társadalmi szerepjellemzők átvételei is (Block–Koch–Lieberman–Merriweather–Roberson 2011: 577).

3.4. Vezetői szerepek általános jellemzői a gyakorlatban – avagy miért nem alkalmasak a hagyományos női attitűdökkel és identitással bíró nők a vezető szerepekre?

A fentieket folytatva hozzátehetjük azt is, hogy amíg az öntudatos férfit úgy értékeli, mint aki önbecsülését mutatja, addig, ha egy nő mondja ugyanazokat a dolgokat vagy viselkedik hasonlóan, „főnökösködőnek” (*bossy*) tűnik fel (Physics Today 2017. november, 25).⁹¹

⁹¹ Feder, Toni (2017): Salaries for female physics faculty trail those for male colleagues, <https://physicstoday.scitation.org/doi/10.1063/PT.3.3760>.

Vagyis azokról a nőkről alkotott reprezentációk, akik eltérnek a hagyományos szerepektől és a karriert választják, a legtöbb esetben negatív viszonyulást tükröznek (Kovács–Szabó 2017).

„A tudományos életben a női viselkedésnek sokkal kisebb a játéktere, mint a férfinak. A férfinak mindent szabad: senki sem teszi szóvá, ha csendesek, és azt se, ha mérhetetlenül agresszívok. De ha egy nő bármelyik irányban kilóg egy nagyon keskeny sávból – vagy túl csendes, vagy túl agresszív –, biztosan negatív megjegyzéseket tesznek rá mindkét irányban” – nyilatkozta Shirley M. Tilghman molekuláris biológus (Hargittai 2015: 360).⁹²

Nagy Beáta és kutatócsoportja 2004-ben végeztek vizsgálatokat önkormányzati és profitorientált szervezetekben. A kutatásuk során megkérdezték a munkavállalókat a férfi és női vezetőkkel kapcsolatban arról, hogy szerintük melyikük alkalmasabb a vezető szerepek betöltésére. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések alatt – derült ki a vizsgálatból – a női vezetőket befolyásolhatónak, túl keménynek, kiszámíthatatlannak, érzelmeik által vezéreltnek írták le. Összességében pedig a hagyományos szerepmegosztást üdvözölték, vagyis a férfi legyen a vezető, a nő az alkalmazott (Nagy 2013: 60). Nagy Beáta azt is hozzátette, ebben az esetben is kimutatható volt, hogy bár a nők szakmai hozzáértését rendre nagyra értékelték, ennek ellenére mégsem tartották alkalmasnak őket a vezető szerepekre (Nagy 2013).

A szakirodalomban további bináris oppozíciók alapuló tulajdonságokat gyűjtöttek a nemekre vonatkoztatva. Így a női tulajdonságok közé tartozónak sorolják például, ha valaki kedves, vonzó, barátságos, szimpatikus, ha érzékeny, szelíd és kellemesen beszél. Ezzel ellentétben a férfiak általánosan elfogadott tulajdonságai közé a különösen agresszív, individualista, ambiciózus, domináns, magabiztos, erőteljes, valamint az önálló jelzőket párosították. Utóbbi tulajdonságokat pedig a legtöbb ember a vezetői szereppel azonosítja be. Ezért a női vezetők a már említett kettős teher alatt találják magukat.⁹³

Megállapítást nyert tehát, hogy a nővezetők kedvezőtlenebb értékelést kapnak a férfi társaikhoz képest az azonos viselkedésre (lásd még Ryan–Haslam–Hersby–Bongiorno 2011: 474). Michelle K. Ryan, S. Alexander Haslam és Mette D. Hersby a *Think Crisis-Think Female: The Glass Cliff and Contextual Variation in the Think Manager–Think Male Stereotype (2011)* tanulmányban megvizsgálták, hogy pontosan milyen tulajdonságok szükségesek a sikeres vezetéshez. Ez a vizsgálat megerősítette a korábbi TMTM (think manager-think male) kutatásokat. Kimutatták, hogy a sztereotipikusan férfiakra jellemző attribútumok a sikeres vállalatok menedzsereinek jellemzőivel azonosíthatók, pl. mint domináns, érzéketlen, képes az érzelmeiktől

⁹² Lásd még Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrasztész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

⁹³ Többek között Michelle K. Ryan, S. Alexander Haslam és Mette D. Hersby (2011) a *Think Crisis–Think Female: The Glass Cliff and Contextual Variation in the Think Manager–Think Male Stereotype* tanulmányban megvizsgálták, hogy milyen tulajdonságok szükségesek a sikeres vezetéshez.

elválasztani a döntéseit, érzelmi hullámoktól mentes, erőteljes, az érzelmeit elrejtő, autonóm, agresszív. Míg a nőkhöz párosított jelzők a sikertelenül működő vállalatok vezetőinek sajátja volt. Ezek pedig olyan tulajdonságokat és jellemzőket foglaltak magukban, mint megértő, intuitív, empatikus, figyel mások érzelmeire, hálás, szerény, szimpatikus, rendes, kifinomult, szentimentális és konfliktuskerülő (Ryan–Haslam–Hersby–Bongiorno 2011: 474).

3.5. Női identitás mint mérőszám

Az identitás kérdése szorosan összefügg a társadalmi nem kérdésével. Az egyén identitása ugyanis a szűkebb szocializációja során létrejött szubjektum, és a társadalmi rendszerek újra-termelődése között lebeg.

Ennélfogva az identitásprobléma úgy jelenik meg, mint az egyén önmeghatározási feszültsége és nehézsége, ami akkor keletkezik, ha a társadalmi változások eredményeképpen az egyén individualizációja elválik/elválhat a készen kapott és rögzített alapjuktól. Amint az egyének választási lehetőségei kitágulnak, lehetőséget kapnak a szabad választások és döntések révén egy tudatosabb identitásképzésre. Így a személyes identitás hangsúlyai a készen kapott hagyományos kódoktól eltolódnak a választott és teljesítménynek minősíthető, egyéni erőfeszítéssel kidolgozott kategóriák irányába (Pataki 2002).

Mindez a női identitással kapcsolatban pedig abban azonosítható, hogy a személyes identitás és a nők csoportjával való azonosulás milyen viszonyban vannak egymással.

Annak függvényében, hogy a férfiak által uralt szakmákban és szervezetekben a női identitás (ami alatt itt azt a mérőszámot értjük, ami jelzi számunkra, hogy mennyiben vették át/nem vették át a férfiak által uralt szakmákban rögzült tulajdonságokat) milyen módon van jelen, négy kategóriát különíthetünk el egymástól (Becker–Wagner 2009; Vida–Kovács 2017). Eszerint a nők csoportjával való azonosulás erőssége lehet alacsony vagy magas, míg tartalma szerint hagyományos vagy progresszív (Vida–Kovács 2017). A nőtudósokkal készített interjúk többek között e típusok mentén is értelmezhetőek.

Condor (1984) a *Womanhood as an aspect of social identity: Group identification and ideology* című munkájában kifejtett koncepciója szolgált modellként a *GIM (Gender Identity Model)* megalkotásában Becker és Wagner számára. A nemek azonosítása során megvizsgálták, hogy mi a nők számára a helyes és a helytelen, vagyis az internalizált nemi szerepük. A nemi-identitás-modell explicit módon különbözteti meg a nemi identitás erősségét, mely alapján a már említett négyféle kategóriát lehet elválasztani egymástól a női csoportazonosulás mértéke szerint.

Becker és Wagner a *Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs* (2009) című tanulmányukban összegezték eredményeiket. A *GIM* model alapján a női identitás egyik lehetséges kombinációja a „progresszív”, ami azokat jelöli, akik a női nemi csoporttal egyáltalán nem azonosulnak. Ez az úgynevezett nem hagyományos szerepeket pártoló nők csoportja.

Az idetartozó nők a férfiasnak tartott tulajdonságokat elfogadják, sőt elismerik a nőkre vonatkoztatott negatív sztereotípiákat is, de magukat a kivételekhez sorolják. A szerzők (Becker–Wagner) szerint általában ez az identitáskombináció jellemzi a karriert preferáló nőket, de az egyetemista nőknél is nagy gyakorisággal fordul elő. Ők azok, akik a férfiakat tekintik referenciacsoportjuknak. Általánosságban pedig elmondható, hogy ha ezek a nők bekerülnek egy magasabb presztízsű férficsoporthoz, kevésbé azonosulnak a női csoporttal (Becker–Wagner 2009; Vida–Kovács 2017: 144–145).

Azok a nők, akik a „hagyományos” csoportba tartoznak, nagyon jól azonosulnak a hagyományos nemi identitással, inkább szeretnek otthon maradni, gondoskodni a családjukról, és a nők-férfiak közötti hagyományos kapcsolatokat preferálják. Ezért a tradicionális, nőkhöz kapcsolt tartalmakat elfogadják. A Becker és Wagner által referenciának tekintett Condor (1984) megállapításait összefoglalva leírták, hogy az ebbe a kategóriába tartozó nők nem gondolják és nem is tapasztalják, hogy nemük alacsonyabb státussal rendelkezik a férfiakhoz képest. Szerintük a nők pozitívan különböznek a férfiaktól. Attitűdjeik és viselkedésük a hagyományos szerepeket igazolják vissza. Ebből kifolyólag támogatják a nemi *status quót*, és végül is hozzájárulnak az egyenlőtlen társadalmi rend fenntartásához. A „tétel” szerint ezen csoport ideáltípusai a háziasszonyok és az antifeministák (Becker–Wagner 2009: 490).

A következő a hagyományos, de a női szereppel nem azonosulók csoportja. Az ebbe tartozó alanyok úgy értékelik, hogy egy nő nem önálló, ezzel egyidejűleg elfogadják a hagyományos nemi szerepeket. Condor (1984) beszámolt arról is, hogy ezek a nők is támogatják a nemi *status quót*, de nem minősülnek „különösebben” nőiesnek, sem „különösebben” férfiasnak, majd tovább érvelt azzal, hogy inkább a férjükkel azonosulnak, mintsem saját nemi csoportjuk többi tagjával (Becker–Wagner 2009: 490).

A *GIM* ezen csoportok megalkotásával konkrét hipotézisek megfogalmazását teszi lehetővé a szexista mítoszok elfogadásának mértékéről, a különböző típusú identitástól függően. A modell feltételezi, hogy a szexista mítoszokat maguk a nők is támogatják, és az identitásnak, illetve tartalmának az erőssége és ezeknek egymáshoz való kölcsönhatása, azaz a nemi szereppreferenciának köze van a fennálló rendszerhez (lásd fentebb affirmáció). Vagyis – írja Becker–Wagner – kapcsolat van a nemi szereppreferencia és a fennálló szexista mítoszok között (Becker–Wagner 2009: 490).

3.6. Intermentalitás⁹⁴

Az identitás problémájához szervesen kapcsolódik a szakirodalomban egyre gyakrabban megjelenő intermentalitás fogalma is. A korábban idézett szerző, Horváth Júlia Borbála *Lánylegény* (2015) című könyvében fejtette ki e koncepciót. Eszerint az intermentalitás konkrétan arra utal, hogy a tulajdonságok férfias vagy nőies tartalma magától is egyfajta átalakulásokon ment keresztül az elmúlt időszakban. Az intermentalitás tehát egy olyan változó viselkedésformára utal, amely során az egyén hagyományos mentalitása átalakul és a másik nem mentalitását kezdi átvenni. A szerző szerint a fogalom a XXI. század mintaadó viselkedésmódja lesz, ugyanakkor kihangsúlyozta azt is, hogy ez kétoldalú változást is magával hoz, tehát nemcsak a nők, de a férfiak viselkedésformái is átalakulhatnak. A modern ember már egyre kevésbé hordoz magában tiszta feminin vagy tisztán maszkulin jegyeket (Horváth 2015). „[...] A nők és férfiak tudomásul vették, hogy az érvényesüléshez a tradicionális viselkedéstől eltérő szkripteket kell használniuk [...]” (Horváth 2015: 158).

Neményi Mária álláspontja szerint ez és az ehhez hasonló jelenségek mára egyre elterjedtebbek. Sőt a mind többször előforduló „normaszegés” átalakíthatja a társadalmi intézményeket, emiatt pedig megváltozhat a nőiesség és férfiasság általános fogalma is (Neményi 2016: 244).

Következésképpen elmondható, hogy ezzel kapcsolatban is kirajzolódott egy, a hagyományos identitáselméleteknél ismert jelenség. Jelesül, ha a társadalmi változások olyannyira felgyorsulnak, hogy már az egymást követő generációk sem tudják változatlan alakban átörökíteni identitásmintáikat, akkor vagy kihullanak alóluk az őket tápláló régi, hagyományos társas alakzatok, formák vagy a gyorsan születő, teljesen átalult új mintákkal való versengés kiszorítja őket (Pataki 2002).

3.7. Tudományos terület és a munkahelyi szervezetek párhuzamba állítása

Visszatérve a dolgozat logikájához, a kutatások ismertetésével visszaigazolást nyert, miszerint annak ellenére, hogy a nők kiválóan megoldják a különböző szakmai kihívásokat, a vezetői pozícióra még mindig nem tartják őket alkalmasnak. Séllei Nóra a Debreceni Egyetem professzornőit vizsgálva azt is megállapította, hogy egyes szakterületen egyáltalán nincs nő a

⁹⁴ E fejezetet lásd még Czibere Ibolya–Takács Izolda (2016): A determinizmus zsarnoksága. In: socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2016/2 264–267, http://socio.hu/uploads/files/2016_2/czibere.pdf, letöltés ideje: 2018. 02. 03. című tanulmányban.

vezetők között az említett intézményben. Sőt a szóban forgó egyetemnek olyan fakultásai is vannak, ahol eddig még nem is került sor női professzor kinevezésére (Séllei 2015: 267).

Miután a PhD-fokozattal rendelkezők fele nő, így annak ellenére is, hogy négy év alatt szinte megkétszereződött (17%) a tudományos életben a vezető posztot betöltő nők aránya, de ez a szám még mindig csak a nők egyharmadát teszi ki (Séllei 2015: 262).

Végül, bár a tudomány maga speciális követelményeket és kritériumokat, életvitelt követel, amihez hozzátartozik a folyamatos egyéni megmérettetés, a szakmai siker, mégis láthatóvá vált, hogy az a hierarchia, amit a kereső munka fejlődéstendenciái hoztak létre, és amit a férfivilág rendi zártsága tartósított, a tudományos kutatók között ugyanúgy megvannak. Így a kutatónők hátránya is főleg a nemekre vonatkozó fentebb említett sztereotípiákra és a férfi-női szerepek megosztottságára vezethetőek vissza (Schadt 2011: 66). Erre az eredményre jutott az a kutatás, melyet Schadt Mária és Póto Zsuzsanna végzett 2007 januárja és 2009. november 30-a között. Alapvetően a nemek közötti esélyek egyenlőtlenségét mérték a kutatás-fejlesztésben, azokat az intézményi (munkahely, család) szinteken meglévő tényezőket vizsgálva, amelyek alapján a tudományos kutatás területén dolgozó nők karrierlehetőségeit gátló tényezők újratermelődnek. Kérdőíves vizsgálatuk során olyan reprezentatív mintán történt az adatfelvétel, amely átfogó képet nyújtott a tudományos pályán dolgozó férfiak és nők munkájáról, karrierlehetőségeiről. Összesen 1271 kérdőívet elemeztek (447 férfi [34,2%] és 824 nő [64,8%] volt a mintában), és arra kerestek választ, hogy vajon milyen különbségek vannak a tudományos előrejutási, érvényesülési esélyekben, körülményekben a két nem között és az egyes tudományágakban (Schadt 2011).

Eredményeik többek között kimutatták, hogy a tudományos kutatás követelményrendszerét a nők legtöbbször a magánéleti feladatok, vagyis a család és a karrier összeegyeztetése miatt nem tudták teljesíteni, mert az jóval nagyobb terhet rótt rájuk, mint a férfiakra. Ám a még ugyanolyan feltételrendszer megléténél is hátrányos helyzetben voltak a nők, többek között azért, mert a férfiaknak saját nemükre vonatkoztatott megelőlegezett bizalma, további előnyöket jelentett a férfiaknak (lásd, *old men's club*, „Máté-hatás”). A nők kevesebb lehetősége pedig kisebb szakmai sikereket, kevesebb publikációt, és ezzel a tudományos élet hierarchiájában történő lemaradást eredményezett (Schadt 2011: 66). A nyitott kérdéseikre adott válaszok alapján rávilágítottak arra is, hogy az azonos képzettségű, tudományos fokozattal rendelkező férfi és nő közül legtöbbször a férfiak kerültek kedvezőbb helyzetbe, és ebben többnyire nem a teljesítmény, hanem a nemük játszott közre. A kutatók feltételezése szerint a tudományos munka területén a nők többsége a konfliktusok megoldásaként a versengésről való lemondást választotta. Így a kutatás eredményei is megerősítették, hogy a pozitív változás ellenére az egyenlőtlenségek a tudományos kutatók között továbbra is fennmaradtak (Schadt 2011: 66).

IV. FEJEZET

Társadalomtörténeti kontextus – az államszocializmus nőpolitikája

Az előző fejezetekből kiderült, hogy a történelem során a nőknek nemükből kifolyólag milyen „univerzális” problémákkal, diszkriminációval, akadályokkal kellett megküzdeniük a családon kívüli világban, illetve a tudományban való érvényesülésük során. De miután a Magyar Tudományos Akadémia nőtagjainak, az MTA nődoktorainak születési éveinek nagyrészt 1940 és 1960 közé esnek, első tudományos fokozataikat pedig jellemzően a 60-as, 70-es, illetve a 80-as években szerezték meg, így a jelen vizsgálat történelmi kontextusát az államszocializmus adja. Vagyis indokolt a XX. század második felének magyarországi történeti változásait közelebbről is megvizsgálni, különös tekintettel ezen időszak nő- és tudománypolitikájára, illetve az oktatási és foglalkoztatási, valamint családtámogatási rendszerére. Továbbá elemezni a korszak ellentmondásos ideológiai és gyakorlati feltételeket támogató világát, mely jelentősen hatott a társadalmi szerepek struktúrájára.

Ismeretes, hogy a XX. század eseményei, a megszakadó polgárosodási folyamat következtében jelentősen befolyásolták az emberek életét és mind mentalitásbeli, mind társadalombeli vonatkozásban egyaránt gyökeres változást hoztak (Valuch 2013/a). Elsősorban olyan rendkívül erős tudati beidegződéseket vontak maguk után, melyeket az emberek a rendszerváltás után sem tudtak levetni. Ezt jól szemléltetik Neményi Mária mélyinterjúk kutatásának eredményei is, melyekből kiderült, hogy az államszocializmus évtizedeiben szocializálódott emberek még a kétezres évekre sem tudták világosan elkülöníteni a munkaadó és az állam szerepét. Így pl. az olyanfajta juttatásokat, mint gyed, vállalati bölcsőde és óvoda stb. az emberek még mindig az államhoz kötötték (Neményi 2003: 26). Ugyanígy megfigyelhető ezen örökség a társadalmi nyilvánosság és a politikához való viszonyokat érintően is. Valuch Tibor az ezredforduló Magyarországnak politikai részvételét és hazánk politikai aktivitásának sajátosságait vizsgálva megállapította, hogy a „közgondolkodásban, egyfajta Kádár-kori örökségként továbbra is markáns a paternalizmus, az állami gondoskodás iránti igény” (Valuch 2013/b: 153). Emellett kimutatta a közügyekkel szembeni érdektelenséget, illetve azt, hogy az atomizáltság mellett ugyanúgy megmaradt a „civil kurázsi hiánya” is (Valuch 2013/b).

Mindezen beidegződések azért is lehettek ennyire erősek, mert az ideológiai, illetve a politikai feltétel- és követelményrendszer az 1948-tól a rendszerváltásig tartó időszak alatt alapvetően nem változott meg, ha csak nem annyiban, hogy a 60-as évek közepétől az addigi totalitárius modell egy gyengülő autoritáriusnak nevezhető jelleget vett fel (Valuch 1998: 461).

Miután a dolgozat témája nem engedi meg, hogy elmerüljek a II. világháború vége és a rendszerváltás közötti időszak teljes történetében, így a fent említettek függvényében alább elsősorban a nők iskolázottságára, a munkaerőpiacra való beáramlásukra és a családi életre gyakorolt hatásaira összpontosítok, vagyis az éra azon „prométheuszi pillanataira”, melyek közvetlenül a nők társadalmi szerepeikre hatottak.

Ebben az időszakban a nők társadalmi helyzete három területen is gyökeresen megváltozott a munkavégzésben, az oktatásban és a hatalomban történő jelentős elmozdulásokból adódóan, melyek hátterében az ideológiai szempontok mellett alapvetően a gazdasági tényezők drasztikus átalakítása játszott szerepet (Schadt 2005).

Ahogy arra már a korábbi, *Iuris aequalitas inter sexum et sexum* című alfejezetben is utaltam, a II. világháború után hazánkban is alapjogként kodifikálták, vagyis alkotmányba (1949. évi XX. törvény, Alkotmány) foglalták a nők és férfiak egyenlő politikai és állampolgári jogait, ezenfelül kimondták a nők művelődéshez, a pálya-, illetve munkaválasztáshoz való jogát is.

Az 1952-es családjogi törvény (1952. IV. törvény) pedig megteremtette a jogegyenlőséget a nők családon belüli helyzetére vonatkozóan is, mely egy alapvetően új szemléletet jelentett a házasságon belüli viszonyokban. „A szocialista házasság két szabad és egyenlő ember vonzalmára alapított közösség” (Schadt 2003: 18). Mindemellett a fent nevezett törvény többek között deklarálta a házasság felbontásának azonos jogokat és kötelezettségeket, kodifikálta a névhasználat választásának szabadságát, kimondta a vagyonszétválást, definiálta a válásra vonatkozó jogokat és szolt a gyermekelhelyezést illető azonos és a szülői felügyelet együttes gyakorlásának jogáról is. Emögött az a cél húzódott meg, hogy teljes körűen kontrollálható legyen a család, mint jogintézmény, ugyanakkor azáltal, hogy a nőknek is biztosította a válás kezdeményezéséhez való jogot, tulajdonképpen megkönnyítették a házastársi kötelek felbontását is (Schadt 2003).

Hozzá kell tenni azt is, hogy ezen jogok biztosítása mellett egy időben, 1949-től a Belügyminisztérium rendeletekkel megszüntette a civil szerveződések lehetőségeit hazánkban. Ennek eredményeképpen az 1904 óta működő Feministák Egyesülete és egyéb szervezetek (polgári olvasóköri és egyesületek, állampárttól független politikai szervezetek vagy jótékonykodási nőegyletek stb.) sem tevékenykedhettek egészen a rendszerváltásig (Acsády 2018). Az 1956-ig fennmaradt nőmozgalom az MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége), majd az 57-ben újjáalakult és 1989-ig működő MNOP (Magyar Nők Országos Tanácsa) pedig nem volt pártállamtól független szervezet, az állami ideológiát képviselték.

A civil társadalom megtörésére a pártállam hatalmának biztosítása érdekében volt szükség. Ennek egyik eszköze pedig a lakosság atomizálása, illetve proletarizálása volt (Szelényi–Konrád 1979; Verdery 1994, idézi Asztalos–Morell 2018).

Ahogy korábban is említésre került, ebből kifolyólag a feminista törekvések első fejezetben említett különböző nyugati hullámai, illetve az azokban megfogalmazott ideológiák, emblematikus művek sem kerülhettek a magyar olvasók elé 1945-öt követően. Sőt még eredeti nyelven sem lehetett hozzáférni ezekhez az szövegekhez. „Az állami cenzúra által felügyelt könyvpiacra és sajtóban azonban mindent elkövettek, hogy a társadalmi nyilvánosság számára zavart és értetlenséget gerjesszenek a feminizmussal és annak történetével kapcsolatban” (Acsády 2018: 6). Illetve konkrétan megakadályozták, hogy a feminizmus történelme, a feminista gondolatok a nyilvánosság elé kerüljenek hazánkban.

Valuch Tibor társadalomtörténész utalt arra is, hogy a diktatórikus berendezkedés a politika-társadalom kapcsolatát illetően egyfajta „alattvalói” viszonyt alakított ki, ami az 56-os forradalmat követően még bizonyos vereségérzéssel is párosult. Így azt követően még inkább ki lett szolgáltatva a politikai hatalomnak, és az addigiaknál is nagyobb hatással volt a különböző társadalmi csoportok magatartására (Valuch 2013/b).

Tehát sem a Rákosi-diktatúra, sem később, a kádári konszolidáció ideje alatt nem lehetett a párt véleményétől eltérő nézeteket artikulálni egyetlen fórumon sem. Hazánkban ezért egyetlen alulról jövő kezdeményezés, akár nőpolitikát érintő vagy egyéb rendszerkritikai hang nem tudott kibontakozni. Ha a feszült politikai időszakokban az ellenzéki körök, másképp gondolkodók mégis kiléptek a nyilvánosság elé, azokat több retorzió is érte (pl. az 1973-as filozófusper stb.) (lásd még Acsády 2016). Tehát a szellemi életben ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy Magyarországon a gondolkodó értelmiségieknek teljesen le kellett mondani a gondolat- és a véleménynyilvánítás szabadságáról. Így egészen a 80-as évek utolsó harmadáig a politikától való távolságtartás, a közömbösség, alacsony civil öntudat és a kollektív érdekérvényesítés elhanyagolható mértéke volt jellemző (Valuch 1998; Valuch 2013/b). Ami azt is jelentette, hogy az államszocialista időszak 40 éves ideje alatt az Alkotmányban deklarált alapjogok, ahogy a nők emancipálása is *de facto* teljesen a pártideológia árnyékában maradtak.

4.1. Változások a nők helyzetében

Az államszocializmusban a nőket érintő első legnagyobb változások kétségtelenül a családszerkezetben (kétkeresős modell), illetve ezzel egy időben a nők iskolai képzettségében történtek. Ahogy Ferge Zsuzsa is leírta, a 40-es, 50-es évek fordulóján a nők helyzetének gyökeres megváltozása, a női emancipáció megvalósítása szerepelt a köztudatban. Annak ellenére, hogy ez belső aránytalansággal és rendkívül nagy problémákkal is együtt járt, mégis elmondható, hogy a nők iskolázottsága tekintetében kedvezően alakultak (Ferge 1982).

Azonban a nők bevonása a munkaerőpiacra a szovjet tervgazdálkodás mintájára megvalósítandó erőszakos, extenzív nagyipari termelés egyik következménye volt. A jelenség tervszerűen hozta magával aztán a családszerkezet átalakulását is, illetve ennek egyik vonzata volt a nők iskolai végzettségének rohamos emelkedése. Vagyis az iskolarendszer demokratizálása alapvetően annak a következménye volt, hogy a korszerű munkaerőképzés egyik fórumaként lett meghatározva. Így Magyarországon az oktatásügy intézményrendszerének a működtetése, a nevelés, ezzel együtt a nők nevelése is ugyanúgy alá lett rendelve a gazdasági racionalitásnak. A szovjet mintára megalkotott új nőideál, illetve a Rákosi-diktatúrában a nők érdekei is tulajdonképpen a hivatalos ideológia és a pártbürokrácia céljait szolgálták. Tehát a nőemancipáció is csak addig terjedt, amíg segítette a szocializmus működését (Schadt 2003). A legfontosabb ideológia szerint az államszocializmusnak túl kellett teljesítenie a kapitalizmust saját fejlődőképességével (Asztalos Morell 2018). Az új oktatás átalakításának középpontjában pedig elsősorban az állt, hogy az ifjúságot ezen államszocialista rendszer ideológiájának elfogadására nevelje.

Ehhez hozzátartozott az is, hogy ennek az új politikai rendszernek szükséges volt kitermelnie egy, a kommunista párthoz lojális technokrata elitet is. Az új értelmiség szerepére és a különböző szak-, gyorsképzésekre pedig a munkásosztály és a szegényparasztok közül jelölték ki a legalkalmasabbak körét. Ugyanakkor azok között is ellenőrizték az osztályösszetételt, valamint a politikai lojalitást, akik a hagyományos egyetemi képzésekre kerültek be. A kontroll célja volt biztosítani, hogy ezek az oktatási irányok is párthű értelmiséget neveljenek ki. Így fő szabályként az egyetemeken helyeket tartottak fenn azoknak, akik vagy származásukra, vagy párttagságukra hivatkozva politikailag megfelelő személyeknek minősültek. Míg a középosztálybeli családokból érkező tanulók sok esetben csak teljesen kitűnő tanulmányi eredményeik esetén kerülhettek be felsőoktatási intézményekbe, az előbbieket mellett fennmaradó helyekre (Asztalos Morell 2018: 147–148). Ennek eredménye hozta azt is magával, hogy a társadalom alsó csoportjai is lehetőséghez jutottak, valamint a nők is továbbtanulhattak. Ez az erőltetett mobilitás a társadalmi csoportok státusát alapvetően megváltoztatta, de mindez nemritkán értelmetlen áldozatokkal is járt (Valuch 1998).

Az oktatás reformja a gyakorlatban először az alapfokú oktatás kötelezővé tételét, majd a középfokú képzés változását jelentette. Előbbi átalakításának legfontosabb eredménye, hogy megszűnt a két világháború közötti időszakra jellemző nemi alapon differenciált oktatás Magyarországon. Az 1945-ös 6660/1995. sz. rendelet lehetővé tette a nők jogi karon való továbbtanulását, az 1946. évi XII. törvény pedig azt, hogy a lányok az egyetemek és főiskolák minden karára a férfi hallgatókkal azonos feltételekkel kerülhessenek be (Schadt 2003: 36).

Ennek következményeként középokon 1951–52-ben a lányok aránya 19,5%-ról 41,4%-ra emelkedett, 1959-re pedig már 52% lett (Schadt 2003: 34). A felsőfokú képzésben is jelentős változás következett be, így „1949 és 1960 között az orvosok körében a nők aránya 12,4%-ról 21,5%-ra, az ügyvédek és ügyészek között az addigi nulláról 9,2%-ra emelkedett” (KSH Adatgyűjtemény, idézi Schadt 2003: 52).

1978 elejére a 35 éven aluli kereső nők iskolázottsága már meghaladta a hasonló korú férfiakét. A diplomások körében 1962-ben 22% volt a nők aránya, ami 1972-re elérte a 40%-ot, 1978-ra pedig 45%-ra emelkedett (Ferge 1982: 890–893). 1970–71-ben a nők aránya a kutatók körében 22%-ra, 1975-ben 26%-ra nőtt. Az 1980-as években még tovább emelkedett a kutató nők száma, és arányuk elérte a 27%-ot, a professzorok körében a 11%-ot, a kutatási egységek vezetői között pedig a 16%-ot (Faragó 2000: 27–28).

A nemek aránya, illetve a nők számának emelkedése mellett az értelmiség összetétele is jelentősen megváltozott 1945 után. Elsősorban a szakértelmiség presztízse emelkedett, így főleg a műszaki és közgazdasági pályák elismertsége nőtt meg.

Megállapítható az is, hogy az új politikai rendszerben az átstrukturálódott értelmiségi pályán a férfiak aránya szignifikánsan nagyobb volt a magasabb presztízsunek értékelt egyetemi szakokon (műszaki, közgazdasági vagy a jogi karokon), míg a nők száma az alacsonyabbnak minősített helyeken volt magasabb. Így végső soron annak ellenére, hogy számuk jelentősen emelkedett a felsőoktatásban, ez mégsem eredményezte a társadalmi-gazdasági élet területén meglévő hátrányuk csökkenését (Schadt 2005). Ez a helyzet a 70-es évekre átrendeződött annyiban, hogy a közgazdasági, a természettudományi, művészeti, jogi és orvosképzésben viszonylag kiegyenlített lett a nemek aránya. Ám ez sem változtatott a már korábban (III. fejezetben) is említett fő szabályon, miszerint „a férfiaké a műszaki, a nőké a pedagógiai pálya” (Ferge 1982: 888).

A munka világában, hasonlóan a tudományos értékhierarchiában tapasztaltakhoz, ugyancsak megmaradt a III. fejezetben ismertetett, nemek szerinti szegregáció. Bár a nők gazdasági aktivitása alapján úgy tűnhetett, hogy az államszocializmus célkitűzése az esélyegyenlőséget illetően valóra vált, a gyakorlatban azonban a nemek közötti egyenlőtlenség újratermelődött. Schadt Mária a „*Feltörekvő dolgozó nő*” című művében leírta, hogy a propaganda által megteremtett nőideálok, sztahanovista nők stb. bár a dolgozó nők számát növelték, de elsősorban a rosszul fizetett, feminizálódó szakmákban jutottak szerephez. Így a nők nagyarányú beáramlása a munkaerőpiacra nem járt együtt a társadalmi-nemi szegregáció és rétegződés csökkenésével (Schadt 2003). Vagyis a munkaerőpiaci viszonyok mintegy visszatükrözték a családon belüli munkamegosztás hagyományos mintáját (lásd még Neményi–Kende 1999).

A gazdasági-államigazgatási hierarchia vezetői, káderei között az 50-es években egyáltalán nem voltak nők (Schadt 2003). Később ez változott valamelyest, de az állami szektorban a döntéshozók körében vagy a pártirányítást tekintve nem volt számottevő az arányuk, a politika pedig az ott bevezetett női kvóta alapján kerültek csak be. Itt megjegyzem, hogy ennek az erőszakos emancipációnak az öröksége az is, hogy a női kvóta – annak államszocialista megjelenési formája és ideológiája miatt – Magyarországon szinte egységesen nagyfokú ellenérzést vált ki a mai napig, nem utolsósorban az akadémiai kutatók nagy részéből is. Még annak ellenére is, hogy a XXI. században foganatosítható pozitív diszkrimináció kifejezetten az alkotmányos alapjogok *de facto* érvényesüléséhez járulna csupán hozzá (II. fejezet), vagyis bizonyos feltételek mellett és ugyanolyan kvalifikáció megléte esetén az egyenlő esélyekhez segíthet.

A korabeli statisztikákat vizsgálva kirajzolódott, hogy 1972-ig bezáróan a felső és középszintű vezetők körében 10–15% volt a nők aránya, ami ezt követően 5 év alatt 24%-ra nőtt. De ez, ahogy a tudományterületek értékhierarchiájának taglalásakor említettem, ugyanúgy ágazattól és a szinttől függött. Így, olvasható Ferge Zsuzsa elemzésében, a vezetők, vállalatigazgatók körében vagy a pártirányítás legfelsőbb posztjain a nők továbbra is rendkívül alulreprezentáltak voltak. Vagyis a 70-es évekre is csak az alsóbb szinteken nőtt meg az arányuk (Ferge 1982).

A 45–50-es években megindult jelentős változások után nem sokkal, tehát már a 60-as évekre teljesen nyilvánvalóvá vált a fejlődésben tapasztalható, minden területre jellemző nagyfokú egyenlőtlenség, ezen belül leglátványosabban a bérkülönbségekben mutatkozott meg. A nők juttatása ugyanis az azonos feltételek mellett is jóval elmaradt a férfiak keresetétől. Tehát az azonos végzettség, beosztás stb. esetén is alig érték el a férfi keresetek 80%-át (Ferge 1982).

4.2. Családpolitika – kétkeresős családmodell, ideológia és valóság

Schadt Mária rámutatott arra is, hogy a nők munkaerőpiacra történő nagymértékű beáramlása csakis akkor eredményezett volna egyenlő esélyeket a nemek között, ha a családról való gondoskodást, illetve az otthoni feladatokhoz kapcsolódó munkákat intézményesítik, illetve a gyermekgondozás feladataiból az állam bizonyos terheket átvállal (Schadt 2003). Több elemzés kimutatta, hogy a probléma alapvetően abból volt, hogy bár a bölcsődei és óvodai férőhelyek száma jelentősen emelkedett hazánkban, de ez nem volt egyenesen arányos a nők munkaerőpiacra áramlásának mértékével. Illetve a nagy számok miatt a gyermekellátó intézmények gyakorta minőségileg sem voltak megfelelőek (lásd még Schadt 2003; Aczél 2012).

Tehát annak ellenére, hogy 1950 és 1975 között megháromszorozódott az óvodai férőhelyek száma, azok túltelítettsége és az állandó ellátási problémák miatt a nők nagy részéről mégsem tudta levenni a nevelési feladatok terheit. Ez a jelenség az egész korszakot végigkísérte, és azt se feledjük, hogy sok esetben a szolgáltatást az állami szektorban dolgozó alkalmazottak vehették igénybe elsősorban (Aczél 2012).

Még ennél is nagyobb problémát jelentett az, hogy a családon belül továbbra is a hagyományos szerepek domináltak, emiatt az otthoni feladatokhoz kapcsolható munkák ugyanúgy kizárólag a nőkre hárultak. Tehát hiába vonták be tömegesen a nőket a munkaerőpiacra az államszocializmus alatt, a férfiak ugyanúgy szinte teljesen elutasítóak maradtak a családon belüli munkamegosztást illetően és abban, hogy átvállaljanak valamennyit a gyereknevelés feladataiból. „Sőt, egy 1974-ből való felmérés tizenhat kisebb-nagyobb városban, valamint egy hasonló felmérés a falvakban 1972-ből rávilágított a férfiak és nők legfontosabb érényeiről vallott, mélységesen sztereotip nézetekre is” (Zimmermann 2013: 82).

Ezt igazolta Neményi Mária és Kende Anna 42 mélyinterjúra alapuló vizsgálata is. A kutatásban két egymást követő női nemzedék tagjaival (1945–1946-ban és 73–74-ben születettekkel) folytattak beszélgetéseket és arra kerestek választ, hogy a magyar társadalom második világháború utáni történelmi kontextusa hogyan hatott a magánélet férfi-nő kapcsolataira és magára a női szereptartalomra. Ennek során többek között az is megállapításra került, hogy a különböző társadalmi környezetből adódó alapvető eltérések, értékrendek vagy a teljesen más életpályák ellenére (három jól elválasztható csoport is kialakult a különböző életutak mentén: az egalitáriánusok, az alárendelődők és a függetlenek csoportja) a nőkre és férfiakra vonatkozó (fent kifejtett) általánosítások, sztereotípiák, a nemek eltérését igazoló magyarázatok mégis nagyon hasonlítottak egymásra. Az is megállapításra került, hogy a nők férfiakéhoz képest alárendelt társadalmi szerepével kapcsolatban egy sor azonos tapasztalat mutatkozott még a két generáció elbeszéléseiben is (Neményi–Kende 1999).

Így végül a „két kereső – egy családi jövedelem” szocialista családmmodellje a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és egyben meg nem fizetett házvezetőnő – egy családi jövedelem” modelljének bizonyult. Ez azt is jelentette, hogy az egyedülálló anyákra, akiknek száma egyre nőtt, különös nyomás nehezedett (Zimmermann 2013: 71).

Az állam a további bölcsődefejlesztések alól tulajdonképpen az 1967-től bevezetett gyes⁹⁵-sel mentesült. A gyes praktikusán visszahárította a nőkre a gyermekvállalás anyagi és kulturális feladatait.⁹⁶ Ennek bevezetését több dolog is indokolta. Ismeretes, hogy az 1953-ban a Ratkó-korszak alatt hatályba lépett teljes abortusztilalom lecsengése után, 1957-től jelentősen

⁹⁵ A gyermekgondozási segélyt a 3/1967. (I. 29.) Korm. számú rendelet vezette be.

⁹⁶ Vö. Adamik 2012: 154.

csökkenni kezdett a születések száma Magyarországon. A központi vezetés nagy fokú aggodalmát tovább fokozta az is, hogy a nyugati országokban éppen ebben az időszakban születtek a „*baby boom generáció*” tagjai. A demográfai okok mellett a gyés bevezetése mögött munkapiaci megfontolások is feltételezhetőek, ugyanis megoldásként tűnhetett fel a munkanélküliség megelőzésére, ha a nők egy részét kivonják a munkaerőpiacról (Makay 2017).⁹⁷

Ferge Zsuzsa álláspontja szerint előre sejteni lehetett azt, ami a 70-es évekre egyértelművé vált, vagyis hogy a nagyarányú mennyiségi fejlődés sok területen lényegében elérte a tetőpontját (Ferge 1982).

A gyest (melynek összege az átlagos női bér 40%-a volt) 1975-ben 265 ezer nő vette igénybe, mely az akkor szülőképes korú nők 11%-át jelentette (Makay 2017). Ezt követően 1985-ben bevezettek egy újabb gyermekgondozási segélyt, az úgynevezett gyedet. Mely ugyanúgy a nők korábbi munkavégzéséhez kapcsolódott. Ugyanakkor egyik sem hozott teljes körű megoldást a nők családon belüli helyzetére vonatkozóan.

Ebből az összefoglalásból is kitűnik, hogy az államszocializmusban sem alkották újra a férfi-nő viszony családi munkamegosztásra vonatkozó kérdését. Így megállapítható, hogy miután nem vált természetessé, sem jellemzővé a férfi segítő szerepe az otthoni munkában (bár valamelyest elmozdulni látszott a női munkától való teljes idegenkedés irányából), hanem jórészt továbbra is a konzervatív szemlélet uralkodott, így az államszocializmus nőemancipációja a gyakorlatban eleve sikertelenségre volt ítélve. Elmondható erről az időszakról is, hogy alapvetően a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozási feladatok közötti feszültség jellemezte. Ahogy az eddig idézett tanulmányokból és kutatásokból is kiderült, az emancipáció jórészt propagandaként jelent meg, de ismert módon fennmaradt a nemi alapú munkahelyi szegregáció, a férfiak-nők közötti bérkülönbségek, a női vezetők alulreprezentáltsága, valamint a nemi alapú sztereotípiák (a jóindulatú, rossz indulatú szexizmus a kommunikációban, a nyelvbe kódolva...stb.).

Emiatt pedig, olvasható Susan Zimmermann következtetéseiben, a magyar nők aránytalanul sokat szenvedtek a kettős munkatehertől és a jelentős strukturális hátrányoktól. Ráadásul még a hagyományos bináris oppozíciókon alapuló, naponta átélt diszkriminálással is meg kellett küzdeniük a munkaerőpiacon. Zimmermann azt is kihangsúlyozta, hogy ez a tapasztalat alapvetően akkor is igaz volt, ha emellett sok dolgozó nő Magyarországon mégis egyfajta pozitív, csoportspecifikus azonosulásként élte meg a fizetett munkavállalást abból kifolyólag, hogy – még ha korlátozottan is – egy újfajta életmódnak, illetve a személyes, társadalmi előrejutásnak az előfeltételeként jelent meg (Zimmermann 3012: 87). Schadt Mária megállapítása szerint

⁹⁷ Maga a gyés intézménye sokáig egyedülállónak számított Európában. A közép-kelet-európai és a nyugat-európai államokban is csak jóval később, kb. 10 év múlva vezettek be hasonlót.

a kétkeresős családmódel mögött nem a nők gazdasági függetlenségének igénye volt, sokkal inkább az, hogy a munkabérek a szocialista rendszer egész ideje alatt alacsonyak maradtak, emiatt a családok megélhetése életszínvonalának megtartására a legtöbb esetben mindkét partner keresőtevékenységére szükség volt (Schadt 2003: 128).

Nem meglepő módon az értelmiségi és a politikai elithez tartozó nők ellenben sokan voltak képesek kihasználni a fizetett munkából adódó lehetőségeket. Ugyanis a többi nőkhöz képest előjogokat élveztek és a gondozási munka nagy részét ki tudták adni más nőknek (Zimmerman 2013). Zimmermann erre a jelenségre Kende Anna és Neményi Mária *Two Generations's Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary* (1999) című tanulmányára hivatkozva mutatott rá. „Akik felsőfokú végzettséggel bíró szakemberekként vagy értelmiségiekként csináltak karriert, néha többre is vitték, mint férjeik, és akiknek a családja tekintélyes tartalékokkal rendelkezett, lehetővé tette számukra, hogy más nőkre hárítsák át a házimunkát. E tanulmány szerint ezeknek a – szociálisan, foglalkozásuk révén s más nőkhöz viszonyítva előjogokat élvező – nőknek a pozitív hármás identitása egyidejűleg mind a hagyományos családi szerepek, mind a gender-egyenlőség igenlésével kapcsolódott össze.” (Kende–Neményi 1999, idézi Zimmermann 2013: 83–84).

Látható tehát, hogy a konstans tradicionális férfi–női szereptartalom kívül a női identitás, illetve a női eszmény a szocializmus időszaka alatt sem volt homogén. Hanem olyan változók alakították folyamatosan, mint az osztály, ezzel összefüggően a végzettség, az anyagi körülmények, de legfőképpen az állam hivatalos ideológiája. Ferge Zsuzsa (1982) ez utóbbi mentén 4 szakaszra osztotta a nőkkel kapcsolatos szemléletváltozásokat 1945-től kezdődően.

Az (1) első szakasz az 1945–1965 közötti időszak volt, amikor az eszmény a kereső, dolgozó nő volt és a gyermek érdekeit nem tartották elsődlegesnek. A (2) második szakasz az 1965-öt követő időszakot ölelte fel, amikor arra jutottak, hogy a nőt foglalkoztatása vagy annak túlhajszolása nem akadályozhatja anyai szerepében. Tehát ebben az időszakban az eszményi nő a jó anya, ezzel együtt a kisgyerek érdekei is primátust élveztek (ekkor vezetik be a gyás intézményét is). A (3) harmadik szakasz 1975–1980-ig tartott, és alapvetően a munka és család összeegyeztetése jellemezte, de nem alakult ki egy definiálható női eszmény. Végül a negyedik (4) szakasz az 1980-as évet követő időszak volt. Ekkor a legfőbb kíváncsi az lett, hogy a társadalom ismerje el, hogy a család, a gyermekek, a betegekről és az öregekről való gondoskodás fontos társadalmi érdek. Ferge szerint ezzel a női eszmény fogalmába a „jó anya” mellé az „irgalmas samaritánus” került, hiszen természetes, hogy a gondozás–ápolás női feladat. Vagyis az új női eszmény a jó anya, jó feleség, jó gondozó lett. Az önfeláldozás mozzanata pedig a korábnál még hangsúlyosabbnak tűnt fel, sőt a nő érdekei szinte teljesen alárendelődtek a gyermekek érdekeinek (Ferge 1982: 903).

A rendszerváltozás után a fent említett alapproblémák egy része tovább erősödött, ugyanis a nőkkel szembeni elvárások nem sokat enyhültek ez ideig, számuk a vezető pozíciókban nem emelkedett, sőt egyes területeken (politika, MTA-kutatók) csökkent. 1988-ban az MTA 2833 tudományos munkatársa közül 676 volt nő, ami a korábbi számokhoz képest már akkor is visszaesésnek számított, 27%-ról 23,8%-ra csökkent (Faragó 2000: 29). 2017-re pedig ez az arány 15,5% lett.

Amit az eddigiek és ezen fejezet után megállapíthatunk, hogy sem a nyugati, kapitalista társadalmakban, sem azok intézményeiben, szervezeteiben, sem a szovjet típusú emancipáció során nem oldódott meg ténylegesen a nőkkel szembeni diszkrimináció problémája. Így kiderülhetett, hogy az adott társadalmi berendezkedéstől és annak klímájától, ideológiájától, melyek bár jelentős hatással voltak a társadalmi viszonyokra, de a nőket ért hátrányok ezektől függetlenül is jelen voltak mindenhol. Illetve az államszocializmus cenzúrája, valamint a női és egyéb szervezetek felszámolása miatt a civil szerveződések hazánkban a rendszerváltás után sem éledtek újra.

V. FEJEZET

A Magyar Tudományos Akadémia szerkezete, felépítése, választási rendszere⁹⁸

Miután megvizsgáltam a munkahelyi szervezetek hierarchikus rendszerét, illetve szóltam a karrier általánosabb, illetve a tudományos karrier speciális állomásairól, majd a magyarországi sajátosságokról az államszocializmus ideje alatt, nem tekinthetek el attól, hogy megvizsgáljam a Magyar Tudomány legfontosabb intézményét, az Akadémiát. A tudományosság objektivitásának említésekor szó volt arról az elvárásrendszerrel, mely az akadémiai elithez tartozás kritériuma is egyben. Ebben a fejezetben pedig választ kaphatunk arra, pontosan milyen jogi feltételekhez és egyéb teljesítményhez kapcsolódó feltételei vannak az akadémikusság elérésének. Ugyanis, ha azt vizsgáljuk, hogy mi az oka annak, hogy ilyen kevés nő (6,7%) került az Akadémiára, taxatív fel kell sorolni azt is, milyen kritériumnak kell megfelelni az akadémiai tagsághoz. Így az elméleti és az empirikus vizsgálat között kirajzolódik például az is, hogy hazánkban miért is lényeges, hogy a nők „időben” megszerezhessék az akadémia doktora címet, ha akadémikusi tagságot szeretnének.

Az Akadémia fennállása óta a Magyar Tudomány legfontosabb intézménye. Ismeretes, hogy Széchenyi István 1825. november 3-i országgyűlési felszólalása után – „[...] és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtsé, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá” (Tarján 2017: n. a.) – indult el útján az akkori Tudós Társaság. Első igazgatói ülését 1830 novemberében Pozsonyban tartotta, majd ez követte az 1831. évi legelső közgyűlés is. Ez utóbbi nyomán a magyar kultúra, tudomány és nyelv gazdagítására és gondozására alapították meg végül a Magyar Tudós Társaságot, mely 6 osztállyal, 42 rendes és 24 tiszteleti taggal kezdhetette meg működését. A társaság 1840-ben vette fel az Akadémia nevet (Tarján 2017).

„Az Akadémia jogállását az 1994. évi XL. törvény jogi személyként működő köztestületként határozta meg, egyúttal a köztestületi tagságot a tudományos fokozattal rendelkezőkre is kiterjesztette. A tudományos köztestület legfőbb szerve a Közgyűlés, amelynek tagjai a hazai akadémiai tagok és a köztestület tagjainak kétszáz választott képviselője. A hatályos akadémiai szabályozás szerint az MTA főállású vezetői az elnök, a főtítkárs és főtítkárhelyettes. A Közgyűlés három évre a hazai akadémikusok közül választja meg őket. Az Akadémia 11 tudományos osztálya számos tudományos bizottságot működtet, amelyek együttműködnek a kutatóintéze-

⁹⁸ Ez a fejezet végig Takács Izolda (2017): Szkülla és Kharübdisz között – Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő lassú változás a női akadémikusok arányában? In Debreceni Szemle 2017/3 349–362.

tekkel. Az Akadémia Doktori Tanácsa a »Magyar Tudományos Akadémia doktora« címet adományozhatja a legkiválóbb tudósoknak.⁹⁹

Az Alapelvek 1. § szerint „a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény 6. §-a alapján az akadémikusok körét rendes és levelező, valamint külső és tiszteleti tagok alkotják. (2) Az akadémikusokat a hazai tagok választják a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé. (3) A 70 évesnél fiatalabb hazai akadémikusok száma nem haladhatja meg a 200 főt, a hazai akadémikusok teljes száma pedig a 365 főt. (4) A külső tagok választása során tekintettel kell lenni arra, hogy a 70 év alatti külső tagok összlétszáma ne haladja meg a 70 főt. (5) A tiszteleti tagságra jelöltek közül a tagválasztó Akadémikusok Gyűlésén megválasztható tiszteleti tagok száma ne haladja meg a 11 főt.¹⁰⁰ Napjainkban 11 tudományos osztálya működik, ebből nyolc természet-, három társadalomtudomány.¹⁰¹

5.1. Az akadémiai tagválasztás első lépései

Az akadémiai taggá választáshoz első lépésként írásbeli ajánlás szükséges. Ez konkrétan „[...] az Akadémia tagjainak az Elnökség által megállapított határidőig az illetékes tudományos osztályhoz benyújtott, írásbeli ajánlásával történik.” Az ajánlás tartalmi követelményei: „4. § (1) Tagjelöltté (rendes, levelező, külső és tiszteleti tagjelöltek) azok válhatnak, akik legalább három ajánlást kaptak a 4. §. (3) bekezdésében részletezett szabályok szerint.”¹⁰²

Az MTA 186. közgyűlésén az Akadémikusok Gyűlése által elfogadott tagválasztási irányelvek szerint a tagválasztás elsődleges szempontja a tudományos teljesítmény és a hagyományos akadémiai értékek, vagyis a nemzetközi tudományos elismertség, az iskolateremtő tevékenység és a hosszú távú kiemelkedő szakmai eredményesség. A szabályok külön kitérnek a tagság különböző fokozatainak elnyerésére vonatkozó részletekre, és taxatívén sorolják fel a rendes, a levelező, a külső és a tiszteleti tagság elnyerésének feltételeit is. Ezek alapján „[...]

⁹⁹ A Magyar Tudományos Akadémia története: http://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/MTA_Tortenete_net.pdf, letöltés ideje: 2017. 12. 12.

¹⁰⁰ Hogyan választják az akadémikusokat: <http://mta.hu/kozgyules2016/hogyan-valasztjak-az-akademikusokat-106395>, utolsó letöltés: 2018. 04. 04.

¹⁰¹ Tudományos osztályok: Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, Matematikai Tudományok Osztálya, Agrártudományok Osztálya, Orvosi Tudományok Osztálya, Műszaki Tudományok Osztálya, Kémiai Tudományok Osztálya, Biológiai Tudományok Osztálya, Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, Földtudományok Osztálya, Fizikai Tudományok Osztálya.

¹⁰² Akadémikusválasztás: nyilvánosak az akadémiai tagajánlások, http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782, utolsó letöltés: 2018. 05. 20.

rendes taggá az a magyar állampolgárságú levelező tag választható meg, aki levelező tagságának elnyerése óta jelentős tudományos eredményeket ért el [...].”¹⁰³

A Magyar Tudományos Akadémiának jelenleg összesen 770 tagja van, ebből 296 a rendes, 56 a levelező, 197 a külső és 221 a tiszteleti tag.¹⁰⁴ „Az új tagok megválasztására és más kérdésekre vonatkozó érdemi döntési jogkörökkel a rendes és levelező tagok rendelkeznek, de az MTA legfőbb döntéshozó testületének, a közgyűlésnek rajtuk kívül tagjai a nem akadémikus közgyűlési képviselők is” (Jakab 2017: 32).

5.2. A 2016-os tagválasztásról, a választások eredményeinek fogadtatása az Akadémián

A 2016. évi tagválasztás a Magyar Tudományos Akadémia 183. közgyűlésén elfogadott eljárási szabály szerint zajlott. Az elfogadott dokumentum „*Az akadémikusválasztás eljárási szabályainak*” 6. paragrafusa tartalmazza az akadémikusválasztás alapelveit és eljárásrendjét, az ajánlások elkészítésének formai és tartalmi követelményeit, valamint a jelölési eljárás szabályait. Az első paragrafus vonatkozik a tagok számára, mely taxatív felsorolást ad a rendes, a külső és a tiszteleti tagok keretszámait illetően.^{105, 106}

Az eljárási szabály tanulmányozása során nem kerülheti el a figyelmünket a 2016. évi tagválasztás irányelveiben szereplő kitétel sem, mely szerint „[a] tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntéseknél – a) figyelemmel kell lenniük: i) a férfiak és a nők arányára”.¹⁰⁷

Eredmények:

A 2016-os közgyűlésen huszonhat férfitudóst választottak meg levelező tagnak a külső és tiszteleti tagok mellett a tudományos haladáshoz való hozzájárulásukért, ugyanakkor egyetlen nő sem került be (Somogyi 2016: 862). Somogyi Péter akadémikus megállapítása szerint, „[ez] egyértelmű diszkrimináció, melyen változtatnunk kell. Ez a szomorú tény választási rendsze-

¹⁰³ Akadémikusválasztás: nyilvánosak az akadémiai tagajánlások, http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782, utolsó letöltés: 2018. 05. 20.

¹⁰⁴ 2017. január 22-i adatok.

¹⁰⁵ További jellemzőket lásd a Mellékletekben.

¹⁰⁶ A 2016. évi tagválasztás irányelvei: http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 12.

¹⁰⁷ A 2016. évi tagválasztás irányelvei: http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 12.

rünk tükre.” (Somogyi 2016: 862) Ezzel a fordulattal, a 2016-os tagválasztás után az addigi 7%-os női arány 6,7%-ra csökkent.¹⁰⁸

Közvetlenül a választás után több nő- és férfitudós is tollat ragadott, és fogalmazta meg véleményét az eredményekre reagálva, melyeket alább foglalok össze. A szekunder elemzés célja elsősorban az, hogy a félig strukturált interjúk mellett képet adjanak a tudósok, akadémikusok jelen témával kapcsolatos hozzáállásáról is, tovább árnyalva ezzel a kutatásomat. Ezekben az írásokban körvonalazódik többek között az is, hogy az akadémikusok szerint alapvetően az Akadémia tagválasztási módszere és a választásokat irányító régi szokások azok, amelyek miatt nem jutott be egyetlen nő sem a 2016-os választáson. Ugyanis „a tudományos osztályok tagjelölő osztályülést tartanak, és csak azok a tagjelöltek kerülhetnek a közös akadémiai jelöltlistára, akik az osztályokon a szavazatok több mint felét megszerezték”.¹⁰⁹

Somogyi Péter akadémikus szerint az, hogy végül ki kerül be, nagyrészt az érdekcsoportok lobbimunkáján múlik, és nem a teljesítményen. Véleménye szerint a választás mögött az emberi, különösen a férfiagyba drótozott sajátosság húzódik meg. Ezért az a meglátása, hogy egy olyan új rendszert kellene kidolgozni, amely majd egyszer megfelelő esélyt ad a nőknek is (Somogyi 2016: 862).

Ugyanezen az állásponton volt Csépe Valéria akadémikus is, aki többek között leírta, hogy első lépésként a keresési, jelölési és választási gyakorlatot kell megváltoztatni, mert csak így sikerülhet felülemelkedni a sok évtized alatt kialakult szemléleten (Csépe 2017: 359). Csermely Péter szerint pedig semmiképpen „[...] nem lehet kitérni az elől, hogy az Akadémia most lépjen valamit a nőtagjai számának rövid távú növelése érdekében” (Csermely 2017: 624).

Tehát a megrögzült szokások miatt hosszú időn keresztül a már említett, tradicionális módon történtek a választások. Éppen ezért tűnhetett úgy, hogy működése csak így lehetséges, mindez ilyen módon természetes. „Történelmi örökségként hozzuk magunkkal az előző rendszer felsőoktatásában és tudományos előmeneteli rendszerében kialakult hátrányokat. [...] A gyakorlat, s a 2016-os választás eredménye is azt mutatja, hogy a nem szerinti megkülönböztetés ma is él az elfogultságban, s a nők tudományos kvalitásainak felismerése és elismerése ettől torzulhat is.” (Csépe 2017: 359) „Jól ismert, hogy egy férfi-dominanciájú szervezetben természetesen alakul ki az a helyzet, hogy az új tagok kiválasztásánál megint férfiakat választanak” (Hargittai 2016: 865).

¹⁰⁸ „Egyébként a 2007. év a »nők éve« volt az Akadémián, amikor egyszerre hét hölgy lett az MTA levelező tagja. Annak idején Vizi E. Szilveszter, az MTA akkori elnöke célul tűzte ki, hogy növeljék a női akadémikusok számát, és íme, törekvését siker koronázta.” (Lamm 2016: n. a.)

¹⁰⁹ Akadémikusválasztás: nyilvánosak az akadémiai tagajánlások, http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.

A témában állást foglaló nő- és férfiakadémikusok mindannyian a nők számának növelését szeretnék elérni. Ehhez meglátásuk szerint elsősorban elő kell segíteni, hogy minél több nő szerezzon MTA doktora címet, hiszen közülük fognak kikerülni a majdani akadémikusok. Miután az e címekkel rendelkező 2689 kutató közül 418 nő, így eleve kicsi a meritési bázis.¹¹⁰

Az akadémiai szavazási rendszert illetően pedig arra jutottak, hogy annak átalakításának eredményességéhez alapvető szemléletváltásra lenne szükség. Ez pedig a magyar társadalomban és a közgondolkodásban is átalakulást követelne, ami viszont rendkívül hosszú folyamat. Ráadásul, ha ezek a komplex változások valamilyen okból egyszerre megtörténnének, eredményei a női kutatók akadémiai tagságában csak több évtized múlva válnának láthatóvá, de ilyen hosszú ideig nem várhatnak (Csermely 2017: 624).

Emiatt került elő a pozitív diszkrimináció esetleges alkalmazhatóságának ötlete is. A női kvóta eszköze a politikában (pl. a skandináv államokban) ismert elsősorban, és az ott alkalmazott sikeressége miatt vélték egyes tudósok megfontolandónak a tudományban történő bevezetését is. Vagyis mint a lehető leggyorsabb megoldás került elő.

A politika területén a kötelező női kvóta révén hirtelen sokkal több nő jelenik meg a közéletben. Ez a „*gender sokknak*” is nevezett fenomén (Dahlrerup–Fridenvall 2005, idézi Vida–Kovács 2017) egyes kutatók szerint az egyetlen esélyt jelenti arra, hogy a férfinormák átvétele helyett bekövetkezzen a politika tartalmának és játékszabályainak megváltozása (Vida–Kovács 2017: 142). Tehát az eszköz alkalmazása kiszélesítheti a megszokott viselkedésmintákat, vagy új árnyalatot vihet be annak normáiba.

Éppen ezért, a fent taglalt jelenséghez hasonlóan, igaz sokkal korlátozottabb mértékben, egy-két tudós az Akadémia demokratikusabb működésének elősegítéséhez a női kvóta bevezetését tartaná a legcélravezetőbb megoldásnak. Hadas Miklós, az MTA doktora vetette fel először az azonos teljesítményhez igazodó kvóta lehetőségét az Akadémián. Véleménye szerint ennek egyik formája fontos eszköze lenne a diszkriminációmentes Akadémia megteremtésének. „Azonos teljesítmény esetén megfontolásra méltónak tartom a nőkkel szembeni pozitív diszkrimináció alkalmazását is. Mi több, támogatom egy kvótarendszer fokozatos bevezetését, fokozatosságon szervezeti szinteket és időbeli tényezőket egyaránt értve. Az akadémikusok szintjén nyilvánvalóan nem lehet nemi kvótákat kötelezővé tenni egyik napról a másikra. Ugyanakkor az egyharmados nemi kvóta bevezetését el lehetne kezdeni a köztestületi tagok és a különböző akadémiai bizottságok szintjén, annál is inkább, mivel ez – szerencsére – némelyik grémiumban már jelenleg is érvényesül.” (Hadas 2016/a: 1391) Ugyanezt a megoldást javasolta Hargittai Magdolna akadémikus is. „Én korlátozott keretek között megvalósítandó

¹¹⁰ Megalakult a nők a kutatói életpályán elnöki bizottság: http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-i-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.

pozitív diszkriminációt tartok szükségesnek és lehetségesnek. Abban az esetben, amikor az osztályokon nagyjából azonos teljesítményt felmutató nő és férfi jelölt között kell választani, az Akadémia vezetése ajánlja a női jelölt támogatását, és vegye figyelembe az osztálykeretek elosztásánál a női jelöltek számát. Ezzel a megközelítéssel nem sérül az osztályok autonómiája a jelöltek kiválasztásában és az az elv sem, hogy az elnökség nem változtathatja meg az osztályok szavazásánál kialakított sorrendet.” (Hargittai 2016: 865)

Amíg az MTA doktorai és az Akadémia tagjai közül is néhányan egyetértenek a fentiekkel és a kvóta bevezetését is támogatnák, addig nagy részüket – köztük a nőket is – sértené a kvóta bevezetése. Ők mellett érvelnek, hogy a tudományos teljesítmény kerülne veszélybe, akármi-lyen kvótát is vezetnének be, emiatt teljes mértékben elutasítóak ezzel kapcsolatban.

„Nem ismerek olyan akadémiánőt, aki kvótát szeretne, mert úgy véljük, hogy az Akadémia tagjaként nem a nőket képviseljük, hanem önmagunkat. Talán ez az egyik oka annak, hogy az akadémikus hölgyek mindig is vonakodnak a témához hozzászólni, hiszen a tudományos meritum megítélését látják veszélyben.” (Csépe 2017: 359) „[...] [R]endkívül kellemetlen helyzetbe hoznánk azokat a kolléganőket, akik »vigaszágon« kerülnének be az akadémikusok közé.” (Kamarás 2016: 866)

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke, Lamm Vanda akadémikus szintén úgy gondolja, hogy a kvóta nem lehet megoldás. Sőt minden olyan eszköz bevezetését ellenzi, mely a tudományos teljesítményen kívül mást is számításba vesz.

Az akadémikusok egyöntetű érvelése mentén megállapítható az is, hogy bármilyen reformot csak olyan intézkedések mellett tartanak lehetségesnek, melyek pl. a család és a karrier összeegyeztetését segítenék, hogy ne kelljen választaniuk a nőknek az előbbieik között. Mert csak így lehetséges, hogy a nők a tudományos életben, a kutatói munkákban tudásuk teljes körű kihasználásával vehessenek részt. „[A] gyermekvállalás utáni reintegráció, az önálló csoportalakítás és fenntartás, a vezetői szerepvállalás felső vezetői támogatása (+ a nő és családbarát munkahely + sikeres női vezető kutatói életpálya pozitív példái) mind-mind olyan fontos elemek a női kutatómunka az őt megillető helyre kerülésének, amelyek nélkül egy-egy kiragadott intézkedés önmagában nem lesz varázserejű.” (Csermely 2017: 624)

Összegezve ezen fragmentumot, a tudósok írása mentén is megállapítható, hogy alapvetően a bevezetőben említett esélyegyenlőtlenség, vagyis a nők hagyományos szerepéből fakadó kettős teher, illetve a tradicionális választási rendszer miatt ilyen alacsony a nők aránya az Akadémián.

5.3. Nemzetközi összehasonlítás az akadémiák nőtagjainak aránya külföldi akadémiákon, és az MTA nőtagjainak száma 1965-től napjainkig

Azok az magyar akadémikusok, akik a női kvóta vagy a magyar akadémiai választási rendszer módosítása mellett érveltek, minden esetben a nyugati akadémiákat, illetve azok nőtagjainak magas számát hozták fel követendő példaként, kiemelve diszkriminációellenes választási rendszerüket. Ahhoz, hogy az akadémikusnők hazai helyzete egy szélesebb kontextusba kerüljön, alább – az akadémikusok példáival együtt – egy rövid nemzetközi kitekintést tesztek. A felsorolásból világosan látszik, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nőtagjainak aránya milyen a brit, a német, a norvég vagy a francia akadémiákhoz képest, továbbá láthatóvá válnak a különbségek és/vagy a hasonlóságok is.

Somogyi Péter a brit Royal Societyt és a német nemzeti akadémiát, a Leopoldinát említette. Kiemelve, hogy egy nyílt pontozásos választási rendszerrel – ahol mindenki vállalja a szavazatait mások előtt –, a Royal Societybe 2015-ben 30%, 2016-ban 26% nőt választottak be a tudományos akadémiaira.¹¹¹ A német Leopoldinában (Halle), mely ugyancsak diszkriminációellenes választási rendszeren alapul és minden tudományágat képvisel, 2014-ben és 2015-ben 33% nőt választottak meg az akadémia tagjai közé (Somogyi 2016: 862).

Somogyi Péter mellett Soltész Iván akadémikus volt még, aki ugyancsak emlékeztette a tudós grémiumot a nyugati akadémiák demokratikusabb választási rendszerére, kihangsúlyozva, hogy az Egyesült Államok Tudományos Akadémiáján 2015-ben a kilenc stanfordi professzor között öt nő volt (Soltész 2016: 1130).

Ugyanakkor hozzá kell tenni azt is, hogy a számok alapvetően más társadalmi-gazdasági kontextusban értelmezhetőek csak, így az összehasonlítás is kizárólag ennek szem előtt tartásával történhet.

A nők esélyegyenlőtlenségével leginkább a skandináv államoknak sikerült megküzdeniük, ez alól az 1957-ben létrehozott Norvég Tudományos Akadémia (*Det Norske Videnskaps-Akademi*) sem kivétel. „A norvég Akadémia két részre a természet-, és a társadalomtudományi osztályra tagolódik. Az akadémiát egy kilenc tagból álló testület irányítja, melyben a társadalomtudományok és természettudományok képviselői azonos súlyt kapnak.” (Hamza 2007: 1189) Az akadémiai tagságot választás útján ítélik oda. 2012. január 1-jén az akadémia 482 norvég és 398 külföldi tagot számlált, közülük 130 nő volt.¹¹²

¹¹¹ „A Royal Society csak természettudományos akadémia, minden évben ötven rendes tag és tíz kültag kerül megválasztásra a teljes Brit Nemzetközösségből, összlétszám kb. 1600” (Somogyi 2016: 862).

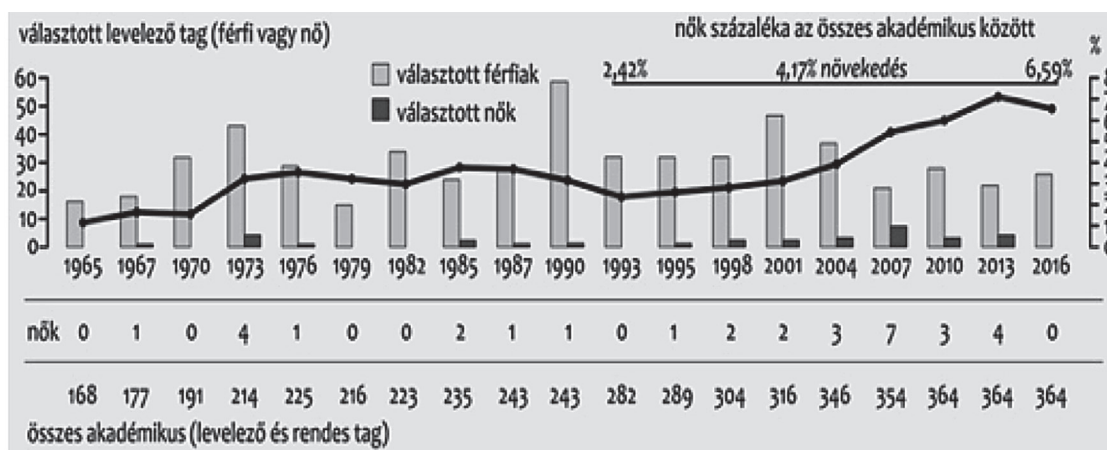
¹¹² The Norwegian Academy of Science and Letters: <https://cas.oslo.no/dnva/category1037.html>, utolsó letöltés: 2018. 04. 05.

Annak ellenére, hogy magasabb arányban szerepelnek nők a nyugati akadémiák berkeiben, mégsem állíthatjuk, hogy ez a probléma (a nők alacsony száma a tudományban) alapvetően csak a Magyar Tudományos Akadémiát érintő lenne. A Francia Akadémiára (*Académie française*), a „halhatatlanok” közé például nem is olyan régen, 1980-ban kerülhetett be először nő, Marguerite Yourcenar személyében. (Eddig összesen 9 nőt választottak be,¹¹³ 2018-ban került be kilencedikként Barbara Cassin filológus-filozófus.) Korábban említettem, hogy Marie Curie-nek még nem, de tudós assisztensének, Marguerite Perey-nek 1962-ben sikerült az *Académie des Sciences*-be kerülnie, amely a Franciaországban meglévő 5 akadémia egyike, és amelyek együtt alkotják az úgynevezett „*Institut de France*”-t. A Francia Akadémia (*Académie française*) még 1635-ben jött létre „[...] negyven tagjának feladata eredetileg a francia nyelv nagyszótárának elkészítése volt. A Francia Akadémia tagjai között a társadalom-, és természet-tudományok jeles képviselői mellett kiemelkedő politikusok, írók, valamint képzőművészek is vannak.” (Hamza 2007: 1198)

Alább pedig azok az adatok láthatóak, melyek a magyar akadémikusnők arányának alakulását mutatják be 1965-től.

A Magyar Tudományos Akadémia

A 2. ábrán jól látható, hogy 1993-tól 2016-ig 2,42%-ról 6,7%-ra emelkedett a nők aránya, vagyis 24 év alatt mindössze 4,17%-kal nőtt az arányuk.

2. ábra

Nők a Magyar Tudományos Akadémián 1965-től
(Somogyi 2017: 628)

¹¹³ Marguerite Yourcenar, Jacqueline de Romilly, Héléne Carrère d'Encausse, Florence Delay, Assia Djebar, Simone Veil, Danièle Sallenave, Dominique Bona, Barbara Cassin Les femmes à l'Académie, http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/les-quarante-aujourd'hui?genre=2&trier_par=election_asc, utolsó letöltés: 2018. 05. 14.

Összességében tehát megállapítható, hogy a nők alulreprezentáltsága a tudományos területen, egy még szinte mindenhol létező, általános jelenségként tételezhető. Ugyanakkor a fenti felsorolást figyelembe véve az is kijelenthető, hogy a legtöbb nyugati országban mégis egy viszonylag gyorsabban javuló tendencia figyelhető meg.

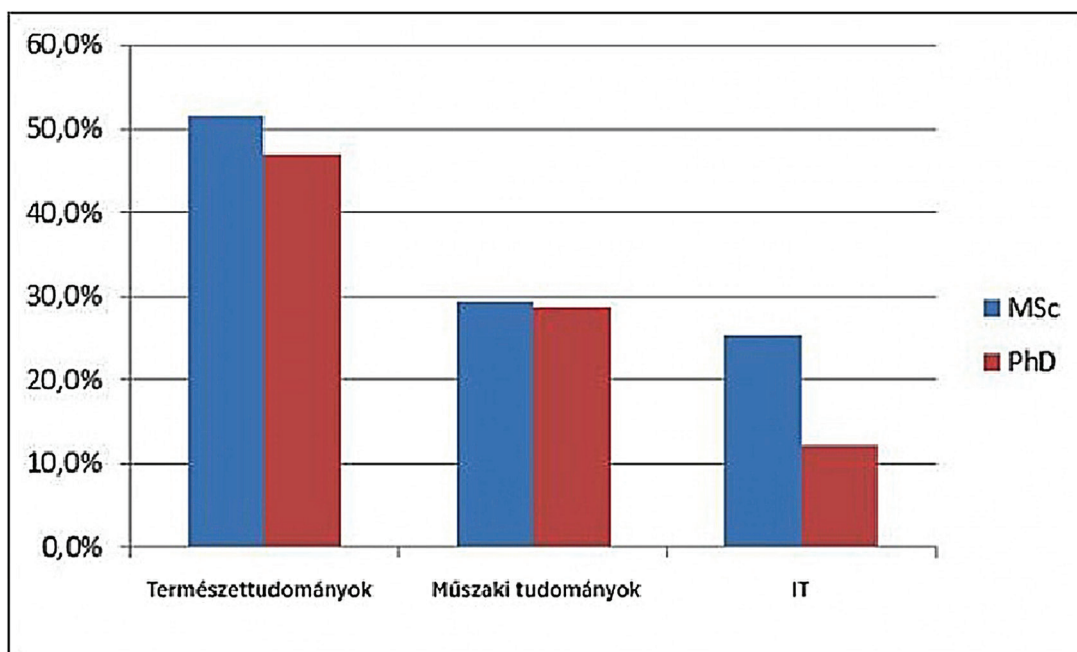
5.4. Női „szervezetek” a Magyar Tudományos Akadémián

A hazai Akadémián meglévő, folyamatos változások követéséhez elsősorban a női tagok számának növelésére vonatkozó belső kezdeményezéseket kell elemzés alá vonni. Ezen igyekezet egyik eredménye az a közgyűlési határozat, melynek értelmében 2017. január 11-én megalakult a „Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság”. Ezzel a női kutatókra próbálják felhívni a figyelmet, fő céljuk, hogy ne legyen egyetlen olyan rendezvény, konferencia sem, ahol nem szerepel női előadó. Alapelvük szerint ahhoz, hogy a jövőben több nőakadémikus legyen, láthatónak kell lenni a szerepléseiknek, az előadásaiknak (modellszerep-alkotás). Emellett a nők tudományos előmenetelének útjában álló akadályok feltárására és egy arra vonatkozó javaslat kidolgozására is vállalkoztak, hogy miképpen segíthetnék elő a nők tudományos szakmai pályáját.

Legfontosabb céljukat abban határozták meg, hogy emelkedjen a nők aránya a posztdoktorok és az MTA doktorai között (15,5%). Emellett a kijelölt célok sorában szerepelt az is, hogy a közoktatásban egyre több lány érdeklődését felkeltsék a matematika, a fizika és más természettudományi tárgyak iránt (Pető 2018: n. a.).¹¹⁴ (Ennek arányát lásd a 3. ábrán.)

Itt említést kellett tenni még arról az úgynevezett esélyteremtő keretprogramról is, „[...] amelyet a Magyar Tudományos Akadémia indított 2009-ben. A program lényege, hogy német minta alapján, az életkorhoz vagy tudományos fokozat megszerzésének időpontjához kötött pályázatoknál a tíz éven aluli gyermekeket nevelő kutatónők esetében gyermekenként két évvel kitolódik a korhatár. Ez egy fontos lépés volt abba az irányba, hogy a nők strukturális hátrányát központi eszközzel kezeljék.” (Pető 2018: n. a.) Érdemes ehhez azt is megvizsgálni, melyek azok a tudományterületek, amelyek még mindig férfiak által domináltak. A 3. ábra azt mutatja, hogy az egyetemek szakválasztásánál milyen különbségek vannak a férfiak és a nők körében. Így látható, hogy a legkevesebb nő a matematika és a műszaki tudományok területén található. A 4. ábra pedig azt részletezi, hogy az MTA rendes és levelező tagjai között osztályonként hogyan alakult a két nem aránya.

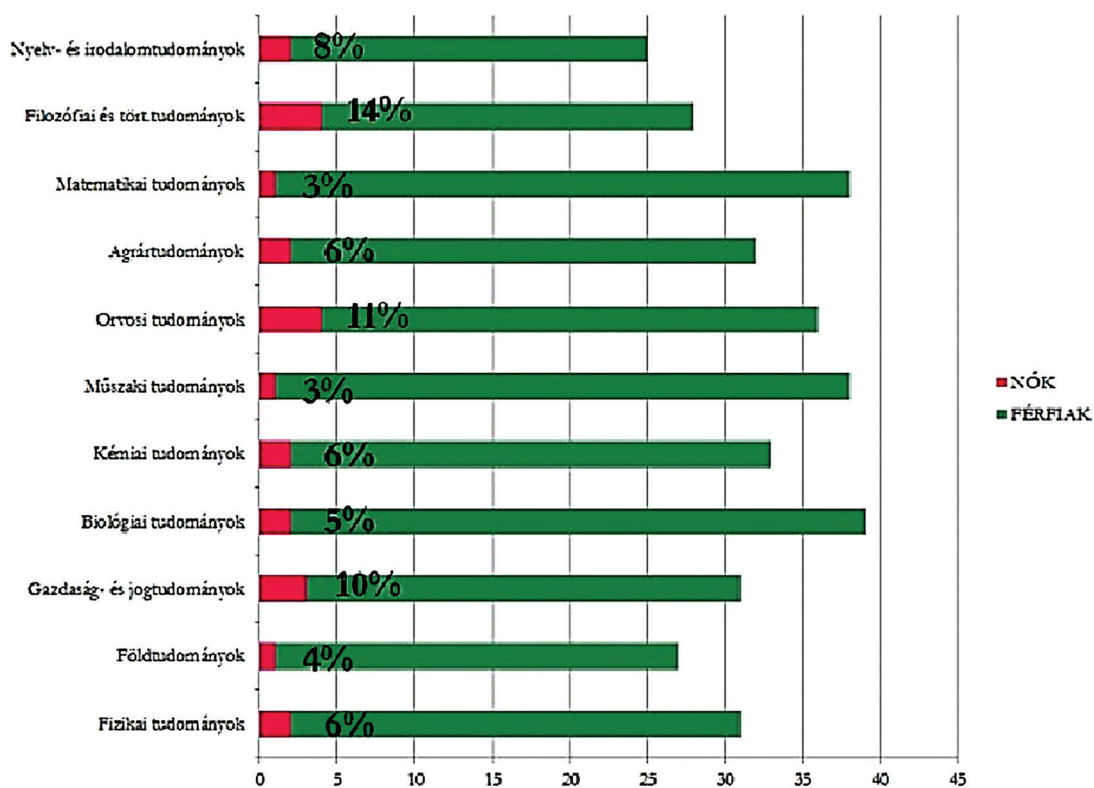
¹¹⁴ Megalakult a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság: http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.

3. ábra

A természettudományi, műszaki és információtechnológiai szakokon végzett nők aránya (2014)

Forrás: Áttörni az üvegplafont, kijutni az útvesztőből – Nők a tudományban kerekasztal az Akadémián, http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uevegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-osz-sze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.

4. ábra

A nők és a férfiak száma és aránya az MTA rendes és levelező tagjai között osztályonként

Forrás: Áttörni az üvegplafont, kijutni az útvesztőből – Nők a tudományban kerekasztal az Akadémián, http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uevegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-osz-sze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.

Az Akadémia női bizottsága 2018 tavaszán néhány kérdéssel fordult az MTA rendes és levelező tagjaihoz. Ezzel azt szerették volna megtudni, hogy az akadémikusok a korábbi tagválasztások során jelöltek-e már nőket levelező tagságra, továbbá tudományterületük művelői között látnak-e alkalmas női jelölteket, és ha igen, akkor tervezték-e, hogy a soron következő akadémikusválasztáskor jelölik őket. Kérdéseikre összesen „[...] 164 válasz érkezett, vagyis az akadémikusok mintegy 45%-a válaszolt. A beérkezett válaszok alapján főbb megállapításait megosztották az Akadémia tagjaival is. Főbb eredményeik a következők voltak:

1. A válaszadók pontosan fele (82 fő) jelölt a korábbi jelölések során nőt MTA levelező tagságra.
2. Az igen választ adók leggyakrabban 1 nőt (49 fő) vagy 2 nőt (25 fő) jelöltek levelező tagnak.
3. Akik korábban jelöltek már nőket, azok több mint háromnegyede (64 fő) most is lát alkalmas női jelöltet.
4. Akik eddig nem jelöltek még nőt levelező tagságra, azok kétharmada (54 fő) lát a levelező tagságra alkalmas nőket.
5. Összességében tehát a válaszadó akadémikusok 72%-a (118 fő) lát a környezetében alkalmas női jelöltet.
6. 44 fő egy alkalmas női jelöltet, 43 fő két alkalmas női jelöltet, 12 fő pedig három alkalmas női jelöltet is lát. (A legnagyobb megadott érték nyolc volt.)

Akik a saját területükön látnak alkalmas női jelöltet, azok közül – meglepő módon – 7 fő nem fog jelölni nőt levelező tagságra, így a válaszadók 62%-a tervez nőt jelölni.”¹¹⁵

¹¹⁵ Részlet az Akadémia női bizottságának elnöki körleveléből.

VI. FEJEZET

Módszertan

6.1. A kutatás kérdései

A korábbi részekben kifejtett elméletek függvényében alakítottam ki a kutatói kérdéseimet, melyekre aztán a konkrét interjúkérdéseim épültek. Ahogy az első fejezetben említettem, a nők szakmai és jogi egyenlőségének fejlődését akkor lehet igazán megérteni, ha megvizsgáljuk, hogy hány konzerválódott szokást kellett legyőzniük az emancipáció során. Mindezt szem előtt tartva legfontosabb kérdéseim a következők voltak:

1. A környezet mennyire játszott szerepet a nők tudóssá válásában? Mik jelentenek/jelentettek akadályt? A biológiai vagy a kulturális determináltságnak, a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak stb. volt-e nagyobb befolyása a szakmaválasztást illetően?

2. Mennyi esély és milyen lehetőségeik vannak arra, hogy a tanulás és a hierarchia lépcsői után a kutatólaborok, kutatóhelyek közelébe kerüljenek, oda, ahol az újraelosztás eldől? Akiknek sikerült, hogyan küzdötték le a legnagyobb akadályokat a kutatói pályán? A kutatás-fejlesztés területén, tudományos szférában dolgozók esetében problémát jelent-e a családalapítás és/vagy gyermekvállalás, miután ez az időszak a legtöbb esetben éppen egybeesik a tudományos fokozat megszerzésével és/vagy egy önálló kutatólabor felállításával? A tudomány területén mennyire befolyásoló tényező, hogy valaki férfi vagy nő?

3. A nők számára a jelenlegi értékelési szempontok alapján elvárt tudományos teljesítmények nehezebben teljesíthetők-e? A nőknek képességeik, eredményeik ellenére is többletkihívásokkal kell-e megküzdeniük a tudományos pályán?

6.2. A vizsgálat szempontjai, dimenziói

Kutatásom fókuszában alapvetően a szakmai életút állt, de ezen belül kiemelten vizsgáltam a kutatói tevékenységet is. Vajon a tudományos pályán milyen konkrét esetekkel írható le a tény, hogy a női kutatóknak sokkal nehezebb bekerülni a Magyar Tudományos Akadémiára, mint (azonos képzettségű) férfitársaiknak?

Mindezek mellett a nőtudósok szakmai pályafutásával kapcsolatos külső tényezőket is vizsgálat alá vontam. Karrierállomásokat, a családalapítás időpontját (ha volt ilyen), a karrierjük során tapasztalt előnyöket, hátrányokat stb. Ezáltal feltárhatóak voltak az életpályák egyes

fordulópontjain jellemző döntési mechanizmusok és a tudományos munkaerőpiac egyes jellegzetességei is.

A vizsgálat: a félig strukturált interjú módszere

A félig strukturált interjú bár nem a mélyinterjú lehetőségeit hordozza magában, de miután ez sem egy szorosan rögzített interjústruktúra, így a módszer teret enged az interjúalany mélyebb motivációinak feltárására, ezáltal a narratív technika alkalmazását is lehetővé teszi számomra.

Az alábbiakban bemutatom a fő dimenziókat abban a formában, ahogyan azok a kérdés-soromban szerepeltek.

1. Korai évek, a tudományos érdeklődés gyökerei, családi háttér
2. Kezdő kutatóévek, fiatal tudományos évek, életpályaminták, család-karrier összeegyeztetése
3. Az életpályák későbbi szakaszai, a Magyar Tudományos Akadémia felé vezető út
4. A tudósok attitűdjei itthon

6.3. A kutatás alanyai

Interjúalanyaimat a Magyar Tudományos Akadémia levelező és rendes, valamint az MTA doktori közül választottam ki. A Magyar Tudományos Akadémia rendes, levelező tagjai között jelenleg 24 nő van (20 rendes, 4 levelező tag).¹¹⁶ Az MTA 2689 doktora között pedig 418 (15,5%) a nő.

*1. táblázat
A kutatás alanyai*

Sorszám	Tudományterület	Legmagasabb tudományos fokozat	Életkora az első fokozatszerzés idején	Születés (évtized)
1. alany	Társadalomtudomány	akadémikus	37 (CSc)	30-as évek
2. alany	Társadalomtudomány	akadémikus	34 (CSc)	40-es évek
3. alany	Természettudomány	akadémikus	33 (CSc)	40-es évek
4. alany	Bölcészettudomány	akadémikus	30 (CSc)	40-es évek
5. alany	Természettudomány	akadémikus	40 (CSc)	40-es évek
6. alany	Természettudomány	akadémikus	32 (CSc)	50-es évek
7. alany	Természettudomány	akadémikus	33 (Csc)	50-es évek
8. alany	Bölcészettudomány	akadémikus	44 (CSc)	40-es évek
9. alany	Természettudomány	akadémikus	39 (CSc)	50-es évek
10. alany	Műszaki tudományok	akadémikus	45 (Csc)	40-es évek
11. alany	Természettudomány	akadémikus	42 (Csc)	50-es évek
12. alany	Természettudomány	MTA doktora	34 (CSc)	50-es évek

¹¹⁶ Ezenfelül egy tiszteleti és összesen 11 külső tag is, de azokra a jelen elemzés nem tért ki.

13. alany	Bölcészettudomány	MTA doktora	35 (Csc)	60-as évek
14. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	28 (PhD)	70-es évek
15. alany	Természettudomány	MTA doktora	36 (CSc)	30-es évek
16. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	39 (CSc)	40-es évek
17. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	31 (CSc)	40-es évek
18. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	37 (CSc)	60-as évek
19. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	41 (CSc)	40-es évek
20. alany	Bölcészettudomány	MTA doktora	32 (CSc)	50-es évek
21. alany	Természettudomány	MTA doktora	39 (CSc)	40-es évek
22. alany	Természettudomány	MTA doktora	29 (PhD)	70-es évek
23. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	34 (Csc)	50-es évek
24. alany	Bölcészettudomány	MTA doktora	40 (Csc)	40-es évek
25. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	28 (PhD)	40-es évek
26. alany	Természettudomány	MTA doktora	32 (CSc)	40-es évek
27. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	46 (CSc)	40-es évek
28. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	37 (Csc)	40-es évek
29. alany	Természettudomány	MTA doktora	48 (CSc)	30-es évek
30. alany	Természettudomány	MTA doktora	39 (CSc)	50-es évek
31. alany	Társadalomtudomány	MTA doktora	38 (CSc)	50-es évek
32. alany	Természettudomány	MTA doktora	37 (CSc)	50-es évek

Forrás: Saját táblázat, 2019

Az interjúalanyokat első körben, hivatalos levélben (e-mail) kértem fel az interjúra, melyben pontosan ismertettem a kutatásom témáját. Ezen keresztül és/vagy telefonos egyeztetést követően beszéltünk meg egy nekik alkalmas időpontot. Az interjúkészítés pontos helyére vonatkozó kikötéseim nem voltak. Egyetlen kritérium egy zavartalan helyszín kijelölése volt. Ezt vagy az Akadémia épületének egyik terme, vagy a kutatók munkahelyi irodája jelentette. Más esetben külső helyszíneken, lakásukban került sor a tematikus beszélgetésre. Az interjú elkészítése átlagosan 1–1,5 órát vett igénybe, a beszélgetés rögzítése diktafonnal történt. Ezután szó szerinti átiratot készítettem az idézhetőség érdekében, így segítve az értő elemzést. Négy esetben az interjúalany nem járult hozzá ahhoz, hogy a beszélgetésről hangfelvétel készüljön. Akkor jegyzeteléssel oldottam meg az információ rögzítését.

Összesen 32 interjút készítettem, 11 akadémikussal (rendes vagy levelező tag), illetve 21 akadémiai doktorral. A kiválasztásnál szempont volt, hogy mindegyik tudományterületről képviseltetve legyenek, így a műszaki és a természettudományok (azon belül a mérnöki, a matematika, fizika, földrajz, kémia, illetve orvostudományok területéről), valamint a társadalom- és bölcészettudományok (jog, szociológia, irodalom, nyelvészet, néprajz, történelem, filozófia) képviselői közül ugyanúgy. Az MTA doktorai közül pedig olyanokat is kiválasztottam, akik már voltak valamikor akadémikusnak jelölve. A beszélgetésekre 2017. december és 2018. szeptember között került sor.

A kutatásomban részt vevő nők többsége Budapesten él és dolgozik a legnagyobb budapesti egyetemeken valamelyikén, öten pedig egy-egy vidéki város egyetemének professzorai. A

kutatónők életkora 65–80 év között volt. Mindössze 4 interjúalanyom volt 60 év alatti, közülük az egyik az 50. életévét sem töltötte be. Utóbbi ilyen szempontból abszolút kivételt képezett. A táblázatból (1. táblázat) jól látható az is, hogy az MTA doktora fokozatig/az akadémikusi szintig eljutott kutatók milyen életkorukban érték el az első releváns tudományos fokozataikat (kandidátusi/PhD). A régi rendszerben (1993-ig) a kandidátusi fokozat (*Candidate of Science*) előtt már egy részük rendelkezett egyetemi doktori címmel is, ez volt az úgynevezett „kisdoktori”, 1984-től pedig a dr. univ. (de ez ma már nem létezik). A kandidátusi cím (CSc) a felsőoktatási törvény alapján a PhD-fokozattal egyenértékű. A táblázatban csak azt a tudományos fokozatot jelöltem, mely alapfeltétele volt az akadémia doktora (DSc-*Doctor of Science*) cím megszerzésének.

Az interjúalanyok közül 21 Budapesten született és járt általános és középiskolába/gimnáziumba, majd egyetemre. Tizenegyen vidéken születtek, ezek közül öten maradtak vidéken, négyen az egyetemet már Budapesten végezték. Illetve egyik interjúalanyom vidéken született, vidéki egyetemet végzett, majd azt követően került egy budapesti kutatóintézetbe. Egy kutató volt, aki bár vidéken született, de még az általános iskola alatt Budapestre került. Vagyis elmondható, hogy legnagyobb részük a fővárosban tanult és kutatott. Így már ennek mentén kirajzolódott a tudósok körében is meglévő vidék-város dichotómia.

„Az is számít, hogyha vidéki valaki, mennyit van fent Budapesten. Én ezért, különösen az utóbbi 15–20 évben, igyekszem feljárni, de ez a része nehezkesebb vidékről. És én tudom, hogy szempontok között szokott az is szerepelni, hogy melyik egyetemről van akadémikus, vagy melyikről nincs. És van vidéki kvóta is.” (24. társadalomtudós alany)

„Tehát amikor én hazajöttem külföldről, én úgy éreztem, hogy valamire rájöttem, valamit felismertem, és ebben támogatott a professzorom is Debrecenben. Sőt sikerült folyóirat-cikket is közölnöm erről, külföldön is, és itt Magyarországon. Amikor megmutattam az [...] Intézetben, hogy mit írtam erről, és ezt beadnám kandidátusi disszertációnak, valami olyasmit mondtak, hogy várjak a soromra. Mert voltak ott fővárosi kolléganők és kollégák. Azt éreztem, hogy az, hogy vidéki vagyok, az inkább jelentett hátrányt, mint az, hogy nő vagyok.” (4. társadalomtudós alany)

VII. FEJEZET

A tudósok „ideáltípusai” és az életpályák motívumai

7.1. A félig strukturált interjúk eredményei a fő dimenziók mentén

A feltett kérdések alapján különböző témaköröket alkottam. Elsősorban kronológiai sorrendben haladtam, a gyerekkori, majd a kezdő kutatóéveken át a nagydoktori cím megszerzéséig és/vagy az akadémiai tagságig. Ezeket a dimenziókat sorra vettem, majd összehasonlítottam egymással a vizsgált alanyok különböző csoportjait. Ezt követően a hasonló kódok mentén analizáltam tovább a kapott válaszokat. A különböző egységekben, hasonló motívumokban olyan szabályszerűségekre leltem, mely az általános kategóriákon felül különböző csoportokba (típusokba) is besorolta az általam vizsgált alanyokat. A következőkben az interjúkból vett részletekkel alátámasztva mutatom be a különböző dimenziókat, azok jellegzetességeit, majd a tudósok általam felállított ideáltípusait.

7.1.1. Korai évek, a tudományos érdeklődés gyökerei, kezdő kutatóévek, fiatal tudományos évek, életpályaminták (társadalmi származás, történelmi kontextus)

a) A társadalmi származás szerepe

Ismeretes, hogy a továbbtanulási arányokat és képzési szinteket nem csak a nők és férfiak nemükből fakadó különbségei alakítják. Így a szülők származása révén a társadalmi státus és a területi adottságok különbségei is erős differenciáló tényezőknek bizonyultak (Ferge 1982: 889).

Így a kérdéseim első része a korai évekre és a családi háttérre vonatkozott. Ebből szerettem volna megtudni azt, hogy a származás és a családi háttér milyen szerepet (támogató, akadályozó) játszott a kutatók továbbtanulásában, pályaválasztásában. Az első kutatói kérdésem második része, vagyis hogy a biológiai vagy a kulturális determináltságnak, a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak stb. van-e nagyobb befolyása a szakmaválasztást illetően, szintén ebben a részben talált válaszra.

Öt kivételtől eltekintve az interjúalanyok többgenerációs értelmiségi családban nőttek fel, ahol a továbbtanulás, a korra jellemző nehézségek, politikai-ideológiai akadályok ellenére egy természetes, magától értetődő, támogatott, sőt elvárt dolognak számított. Értelmiségi család alatt azt értettem, ahol mindkét szülő értelmiségi (diplomás) volt (a legtöbb esetre ez volt jellemző), és azokat is idesoroltam, ahol legalább az egyik szülő egyetemet végzett.

„Nekem az anyukám orvosnő volt. Ketten vagyunk lányok. A húgomból nézte ki, hogy művész lesz, és belőlem meg azt, hogy tudós, és egy borzasztóan erős akaratú asszony volt. Tehát ez úgy mindig benne volt otthon a légkörben. Az, hogy fontos dolog, hogy tanuljál, fontos dolog, hogy nyelveket beszélj, fontos dolog, hogy tudománnyal foglalkozz.” (9. természettudós alany)

„Nálunk 1 fiú és 3 lány volt, tőlünk lányoktól ez így el volt várva, hogy mi is tanuljunk. Apám orvos volt, még abból a generációból, akik számára az irodalom és a művészetek nagyon fontosak voltak. Franciául olvasott, szerette a nyelveket [...]” (20. társadalomtudós alany)

„A szüleim műszakiak voltak. Az, hogy én kutató leszek, az teljesen biztos volt, mindig is ezt akartam. Teljesen egyértelmű volt számomra. Teljesen természetes, hogy egyetem után doktorátus és így tovább, egy percre sem volt kérdés, egy percre sem.” (22. természettudós alany)

Így elmondható, hogy ezekben az esetekben egyenes út vezetett az egyetem felé. Erre az időszakra jellemzően egyik kutatónő sem érezte, illetve a családjuk sem érezte velük, hogy nőként esetleg kevesebb esélyük lenne a tudományos pályán. Vagyis a családon belüli viszonyrendszer a legfontosabb alaptényezőként játszott szerepet az elért tudományos karrierben, és nem a társadalmi férfi-női viszonyrendszer hagyományos kódjai.

„Nálunk kettő lány voltunk és egy fiú, és teljesen azonos módon motiváltak, azonos módon nevelték a fiút meg a lányt. Sőt ez az anyám családjában pláne így volt. Ez még a XX. század eleje volt, náluk 4 fiú volt és egy lány, nem minden fiú ment egyetemre, de a lánynak egyetemre kellett mennie. Természetes volt.” (1. társadalomtudós alany)

Ebben a dimenzióban elmondható, hogy az otthoni, támogató környezet majdnem mindig egyik kutatónő esetében megvolt. Egyetlen kivétel akadt ez alól, aki politikai okokra visszavezethetően, gyakorlatilag szülők nélkül nőtt fel. Így neki segítő háttere egyáltalán nem volt. Ebből adódóan sok akadállyal találkozott élete során, és a tervezettnél később szerezte meg a fokozatait is. De meg kell jegyezni, ez esetben sem a neme játszott közre.

„Ami a családot illeti, az inkább hátrány volt nekem. Egész fiatalságomban és gyerekkoromban is, ugyanis x-esek voltak a szüleim. Az x-es az a nemkívánatos kategória [...]” (27. társadalomtudós alany)

Látható, hogy nem volt szabály az, hogy a családon belül a szülők csak az egyik nemet támogatták, ha azt szertették volna, hogy a gyerekeik sikeresek legyenek. Természetesen ez törté-

nelemfüggő is, mert a XIX. században például ez még fel sem merülhetett volna. Attól kezdve, hogy felmerült a lányok felsőfokú oktatása (1895), onnantól elsősorban a családi viszonyrendszeren alapult, hogy támogatták-e a lányok továbbtanulását, avagy nem. Illetve befolyással bírt még a hazai politikai helyzet is.

– Területi alapú differenciáltság

Ez az elemzési szempont szorosan összefügg az előzőekben tárgyaltakkal. Ugyanis fő szabály szerint a települési hátrányok egy része is azért alakul ki, mert a falvakban és a kisebb városokban eleve kisebb a társadalmilag és kulturálisan előnyösebb helyzetben lévő csoportok aránya is. Ebből kifolyólag, ahogy Ferge Zsuzsa utalt rá, a különböző hátrányok ebben az összefüggésrendszerben is összekapcsolódhatnak, bár ez nem törvényszerűen következik be (Ferge 1882: 889).

„Szüleim egyszerű vidéki emberek voltak, nem volt semmiféle kutatói hátterem. De nagyon szerettem volna továbbtanulni. Vegyész azért lettem, mert apám nem akart gimnáziumba engedni, mert hát azt mondta 18 éves koromban: nem fogsz továbbtanulni, az a fontos, hogy legyen egy szakma a kezeden... stb. Szóval nehéz volt meggyőzni. Végül abba mégis beleegyezett, hogy elmehessek a vegyipari technikumba, de az csak egy másik városban volt, így nagy nehezen, de odakerültem.” (21. természettudós alany)

Az 50-es, 60-as évekre jellemzően elmondható, hogy a 15–18 éves korosztályon belül a fővárosból származók 72%-a, a falvakból származók 57%-a tanult tovább, de a lányok hátránya végül a 70-es évekre már csak a falvakban maradt meg. Ugyanakkor a felsőfokú képzésekben háromszoros volt a továbbtanulási arány területi különbsége Magyarországon (19, ill. 6%). Ellenben a lányok 1978-ban az akkor még meglévő hátránya szinte teljesen településfüggetlen volt, vagyis a falvakban sem volt nagyobb, mint Budapesten (Ferge 1982: 889).

Ezt alátámasztani látszik az a tény is, hogy azok az interjúalanyok, akik a 30-as, 40-es években születtek, fő szabályként (általában) mind nagyvárosból vagy a fővárosból származtak, ellenben a később születettek esetében már nem volt számottevő a területi alapú differenciáltság. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a vidék-főváros dichotómia a kutatóegyetemekhez kapcsolódóan már ismét megjelent.

b) A történelmi kontextus befolyásoló szerepe

Már a bevezetőben is említettem, a nemük mellett általában mindig is a korszellem, az adott politikai helyzet befolyásolta jelentősen a nők tudományos karrierjét, annak alakulását. A kutatónők születési évét alapul véve az első részben már szó volt az adott korszak(ok) politikai,

történelmi kontextusáról, „vérgőzös eseményeinek” hatásáról, a magyar történelmi kontextusról. Ezáltal pontosabban dekódolhattam a saját implicit élettörténet mellett, annak explicit jelentését is. A társadalmi származáson és a területi differenciáltságon felül a szülőkre vonatkoztatott politikai-ideológiai szempontnak volt befolyásoló hatása a kutatómók további karrierjére.

– Politikai-ideológiai szempontok (a szülők helyzetében)

Ahogy korábban leírtam, a II. világháború előtti Magyarországot zárt társadalmi kultúra jellemezte, a mobilitási lehetőségek korlátozottak voltak. Az egyetemi képzésre, így az értelmiségi pályára csak a fővárosi polgári, dzsentri és úri csoportoknak volt lehetőségük. Ahogy korábban megismertük, ez csak 1945-öt követően változott meg, amikor a kommunista, majd szocialista rendszer alapjaiban alakította át a társadalmat, az oktatási és kutatási rendszert is. A felvételit anyagi szemléletű rendszer helyett a „káderszemlélet” váltotta fel (Faragó 2000: 27).

Emellett a IV. fejezetből az is kiderült, hogy még az egyetemi képzéseken is felügyelték az osztályösszetételt és a politikai lojalitást azért, hogy megbízható értelmiséget képezzenek ki (Asztalos Morell 2018). Mindez természetesen a vizsgált tudósok életét is jelentősen befolyásolta.

Az egyik interjúalanyt például éppen azért nem vették fel az általa kiválasztott egyetemre (csak harmadszorra), mert az akkori politikai vezetés a rendszer ellenségének tekintette őt, családjának származása miatt.

„Én az apám meg a családom miatt politikailag a legkevésbé elfogadottak közé tartoztam. Úgyhogy ez miatt volt problémám, nem abból, hogy nő vagyok. Mindig maximum pontszámokat értem el, de mondom, politikailag nem voltam megfelelő. Apámnak ráadásul 56-ban [...] hát nem csinált ő semmit, nem tudták bezárni, de el kellett költöznie egy másik városba.” (15. természettudós alany)

„Nem voltam KISZ-tag. A gimnáziumban 120%-ig KISZ-tagok voltak, akik tovább akartak tanulni. Aki nem volt KISZ-tag, azt a gimnázium nem is ajánlhatta egyetemre. Én pedig a Nagy Imre-per és apám lesittelésének hatására nem léptem be. Amikor ezt azzal magyaráztam, hogy lelkiismereti okokból nem vagyok KISZ-tag, akkor meg klerikálisnak véltek, mert ugye kinek másnak lehet lelkiismerete, mint aki vallásos. Úgyhogy engem úgy mutattak be már a tanároknak is, hogy egy reakciós klerikális akárki. De én részt vettem mindenféle tanulmányi versenyeken, így végül bekerültem.” (25. társadalomtudós alany)

„Amikor 10 vagy 11 éves voltam, az édesapám éppen akkor a hűvösön üldögélt, mert ő 1956 után involválódott a dolgokban, és lecsukták.” (21. természettudós alany)

Ennélfogva a származás, mint objektív, normatív kategória, abban az időben (II. világháború után) politikai-ideológiai alapon és a továbbtanulás szempontjából inkább az első generációs értelmiségieknek kedvezett. Hiszen, ha egyenlő pontszámot ért el két felvételiző diák, akkor az „m-eset”, vagyis a munkáscsaládból származót vették fel, nem az értelmiségi szülők gyermekeit (24. társadalomtudós alany) (lásd még Asztalos Morell 2018).

„Hemzsegték az én őseim között a márkás, diplomás emberek és az ilyen gyerekek akkor, az 50-es évek végén a 60-as évek elején nagyon nehéz volt egyetemre bejutni. Itt olyan elképesztő hátrányt jelentett ez, hogy csoda, hogy én végül is bejutottam a Műegyetemre.”
(10. műszaki tudományok doktora)

„Egyetemre végül is felvettek, mert állami gondozott voltam.” (27. társadalomtudós alany)

„Akkor azt mondták nekem, hogy ezzel az értelmiségi családi háttérrel esetleg csak akkor tudok bekerülni az egyetemre, ha először fizikai munkásnak megyek. A nagybátyám említette, hogy van a közelükben egy gyár és oda elmehetnék. Úgyhogy én ott fizikai munkásként voltam egy évig és rádiókban valami apróságokat kellett összeszerelnem, hogy továbbtanulhassak.” (15. természettudós alany)

c) Az értelmiségi családi háttér mint kulturális tőke és az önbizalom forrása

Látható volt, hogy az értelmiségi családi háttér abban az időben, a megváltozott társadalmi kultúra hatására, nem az egyetemre jutást könnyítette meg a tudós nők számára. Ellenben maga a családi viszonyrendszer, az otthoni értelmiségi légkör, a nevelés, a nyelvtudás és a szülői minta biztosított a gyermekeknek szélesebb látókört és adott nagyobb önbizalmat. Illetve arra predesztinálta őket, hogy mindenképpen a katedra és a tudományos terület felé induljanak el.

„Felvettek a Műegyetemre. De bármilyen, bármilyen egyetemre elmentem volna. És állítom, hogy akármelyiket hasonló sikerrel végeztem volna el. Olyan indíttatást kaptam otthonról, a családomtól természetesen. A tanulás szeretete az a születésemkor genetikailag jött velem.” (10. műszaki tudományok doktora)

Az elkészült interjúk és a további adatok alapján elmondható, hogy elsősorban azok a nők kerültek az akadémiára rendes/levelező tagnak, vagy lettek az MTA doktorai, akik több generációs értelmiségi családból származtak. Vagyis ezeknél az eseteknél egyfajta „családi műhely” szellemi folytonosságát figyelhetjük meg, legalább két-három generáción keresztül.

„Én egy értelmiségi családból jövök, apám kutató volt, elit gimnáziumba jártam, nagyon jó eredményeket értem el. Engem minden arra predesztinált, hogy az akadémiai karriert

válasszam. Nekem ilyen problémákkal nem kellett megküzdeni, hogy merre menjek. Egész más lett volna, ha egy nem értelmiségi háttérrel van, mert így könnyű. Az egy nagy kérdés, hogy az mennyire bátortalanított volna el.” (14. társadalomtudós alany)

Az értelmiségi háttérrel a család erkölcsi támogatása, illetve több esetben a gimnáziumi (de mindenképpen egy korai, vagyis tinédzserkori) környezet kompenzálta.

„Egy nagy filozófus egyetemi professzort a mi gimnáziumunkba tettek. Úgyhogy 14 éves korom óta hallhattam tőle filozófiáról. Irodalmi művek filozófiai-etikai elemzését végeztük. Tehát amikor oda jutottam, hogy pályaválasztás, addigra a professzor önképzőköróráinak hála elég vájt fülű voltam koromhoz képest és nő létemre, ha úgy tetszik.” (25. társadalomtudós alany)

A 32 vizsgált kutató közül mindössze 5 volt első generációs értelmiségi. Náluk egy kivétellel jellemzően jóval később kezdődött el a nemzetközi karrier. Igaz, hogy ezekben az esetekben sem feltétlenül a támogatás hiánya volt akadály, hanem a hiányzó kulturális tőke, mint pl. a nyelvtudás (nyugati) bizonyult a legnagyobb gátló tényezőnek, amelyből egyenesen következett egyfajta szakmai bizonytalanság, esetenként önbizalomhiány is, és emiatt lassabban indult el a korai években a tudományos előrehaladásuk. Ugyanakkor a korán kibontakozó tehetség (tanulmányi versenyek) és a már említett kompenzáció, vagyis a középiskola és/vagy egyetemi tanárok biztató, befolyásoló hatása az első generációs értelmiségeket is elindította a tudományos pályán.

„Én első generációs vagyok. A szüleim nem voltak magas iskolai végzettségűek. Az ugye a Horthy-korszakban volt, de az apám kifejezetten okos ember volt, édesanyám sziporka, jó humorú, de nagyon sokat köszönhetek a középiskolai tanáromnak, aki külön foglalkozott velem.” (19. társadalomtudós alany)

Emellett a nem értelmiségi háttérrel rendelkező kutatók karrierjének alakulását természetesen ugyanúgy befolyásolta a korszak politikai ideológiája, mint az egyetem, illetve később a kezdő kutató éveik alatt is.

„Az én témám egy másik kultúrához volt köthető. De a rendszerváltás előtt megakadályozták, hogy megkapjam a német kutatói ösztöndíjat, hogy megvédjenek a burzsoá ideológia hatásaitól.” (16. társadalomtudós alany)

d) A férfias szakmák és a családi háttér közötti kapcsolat

Megfigyeléseim szerint az értelmiségi háttérnek főleg azokban a szakmákban volt nagy jelentősége, ahol a férfiak voltak felülreprezentálva. Ugyanis már korán el kellett dönteni a továbbtanulás irányát, és ezekben az esetekben elengedhetetlennek bizonyult az otthonról hozott kulturális tőke, mint az egyik alap- vagy azt könnyítő feltétele a sikeres tudományos pályának. Megállapítható volt, hogy akik a hagyományosan férfiasnak mondott szakmákat, természettudományokat, valamint analitikus filozófiát, műszaki szakokat választották, azok mind többgenerációs értelmiségi családban nőttek fel.

Ugyanis – az interjúalanyaim elmondása szerint – ezekhez a szakmákhoz kellett egy úgynevezett „alaptalan” önbizalom is. Az „alaptalan” önbizalmat e helyen arra a társadalmi nevelés által felvett attitűdre vonatkoztatták, amely általában a férfiak sajátja volt, még akkor is, ha különösebben nem volt rá okuk. Miután őket társadalmilag is „férfiasnak” nevelték, ezeket a területeket (fizika, analitikus filozófia, műszaki területek) leginkább magukénak érezték.

„És én mint tanár tapasztalom azt, hogy a szocializációjuk révén a fiúk sokkal kényelmesebben érzik magukat ebben a légkörben, mint a lányok. Mert nehéz szövegekkel találkozik az ember, és kell egy bizonyos fajta alaptalan önbizalom, hogy az ember kitartson amellett, amit jónak tart, és azt mondja, hogy nem velem van a baj, hanem a szöveg rossz. Azokban a nőkben, akiket én ismerek, és akik jól boldogultak ebben a férfias szakmában, azokban mind megvolt ez az önbizalom.” (14. társadalomtudós alany)

„Tehát egy férfiről elképzelik, mert ugye egy férfi akkor is tud németül, ha nem. Ez világos.” (25. társadalomtudós alany)

„Lehet látni, ha inkább olyan vagy, mint a fiúk, akkor ez a filozófiában nagyon jól jön.” (14. társadalomtudós alany)

„Egy lánynak kisebb volt az önbizalma ahhoz, hogy akkoriban a fizikának csak úgy nekivágjon. Ötünk közül egy lány volt csak, aki mégis fizika szakra ment nő léte, de ő azt mondta, csak azért, mert neki a fizikatanár azt mondta, hogy ne menjen, ez nőknek nem való, erre ő: »majd ő megmutatja, hogy ő csak azért is.«” (9. természettudós alany)

Az „alaptalan” önbizalom hiányát pótolni legkönnyebben olyan értelmiségi családi háttérrel lehetett, ahol a családban is voltak szakmabeliek. Ez összhangban volt azzal az elméleti részben említett kutatással is, melyet a *Lányok útja a műszaki diplomáig – középiskolai és felsőoktatási esélyek a nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén* című tanulmányban összegeztek. Eszerint jellemző, hogy a műszaki szakokra jelentkező lányok mindegyikének volt mérnök a szülei között, ahogy az általam vizsgált kutatónők esetében is kimutatható volt.

Illetve azok a lányok, akik eredetileg érdeklődtek a műszaki terület iránt, alacsony önbizalmuk és környezetük részéről tapasztalt előítéletek miatt végül mégsem ezt a szakot preferálták.

e) Az önbizalom és annak hiánya, illetve a sztereotíp fenyegetettség mint akadály a korai életpályán

Az önbizalom vagy annak hiánya nemcsak általánosan a származással volt kapcsolatban, de a nemiséghez kötötten is megjelent az egyes szakok kiválasztásánál. Ezekben az esetekben pedig az alapját képezték az elméleti részben említett, példákkal is alátámasztott öndiszkrimináció (Anker et al. 2003; Nagy–Primecz 2011) fogalmának, illetve itt már egyértelműen megjelent a sztereotíp fenyegetettség jelensége is (*stereotype threat* Steele–Aronson 1995, Cadinu–Maass–Rosabianca–Kiesner 2005: 576; Steele–Aronson 1995).

„Egyébként már a középiskolában volt egy érdekes dolog, amit nem is nagyon tudok magamnak megmagyarázni. Én a gimnáziumban matematika–fizika tagozatra jártam és nem is voltam rossz belőle, [...] kémiából is jó voltam, meg matematikából és fizikából is, de valahogy nekem az volt az érzésem, amikor egyetemre került a sor, hogy én inkább vegyésznek megyek, mert a fizika az olyan nagyon nehéz, és azt én nem, és azt én biztos, hogy nem tudnám.” (9. természettudós alany)

Elmondása szerint így voltak még rajta kívül más nőkollégái is.

„Sokkal később pedig, mostanában, amikor egy lányok napján összejöttünk más kolléganőkkel, derült ki, hogy akik ott ültünk a kutatóközpontból és már mind fizikusként voltunk jelen senior pozícióban, az ötünk közül négyen nem fizikusnak mentünk tanulni anno [...] Konkrétan nem mondták nekünk fiatal korunkban azt, hogy a fizika nem lányoknak való, de mégis az volt bennünk, hogy biztos nem nekünk való [...] szóval ezért legtöbben elmentünk inkább vegyész szakra.” (9. természettudós alany)

Az önbizalom és a sztereotíp fenyegetettség komponens a leginkább a férfiasnak számító területeken volt kimutatható (Cadinu–Maass–Rosabianca–Kiesner 2005). Illetve, hogy az önbizalom vagy annak hiánya a szakválasztás mellett a későbbiekben is alapvető akadályt jelentett (a meglévő család és karrier összeegyeztetése mellett) a nők számára. Igaz, hogy ez nem feltétlenül csak a nemekhez kapcsolódott, ugyanis (sokan megemlítették) előfordult a férfiak körében is önbizalomhiány, ugyanakkor ez náluk alkat, karakter, származás, tehetség és nem nemi kérdésként jelent meg. Így a két jelenség a nőknél – önbizalomhiány és a sztereotíp fenyegetettség –, sok esetben nem is választható el élesen.

„Szóval a nők félnek is, magam látom a fiatal kolléganőket, alig lehet rávenni, hogy bármilyen lapnak adjanak cikket, nemzetközi folyóiratnak, mert úgyszem fogadják el [...] Inkább százszor átírják, de nem merik vállalni. A férfiak meg sokkal bátrabbak, és ha esetleg visszakapják, akkor vitatkoznak a szerkesztővel, de akkor sem magukban keresik a hibát. És, hát ugye a nőket, akik mégis olyanok, mint ők, őket arrogánsnak, agresszívnek könyvelik el.” (4. természettudós alany)

„Én azt gondolom, hogy a nők sokat küzdöttek azért, hogy ez a kreativitás kialakuljon. És olyan nagyon fontos lenne, hogy ez bekerüljön a hivatásukba is és a tudományos területekre is, mert rengetegen rendelkeznek ezzel, de nincs elég önbizalmuk, nincs jó önképük. Ezen nagyon kellene változtatni. Ez sok-sok saját tapasztalatra épülő meglátás. Nekem el kellett mennem külföldre, hogy kicserélődjek. Az a sok görcs, és kisebbségi érzés meg minden eltűnjön.” (16. társadalomtudós alany)

„A kora kisgyermekkorai szocializációtól kezdődően egymástól jelentősen eltérő nemi szerepekre készítik fel a fiúkat és a lányokat (Buda 1985). A lányok esetében az empátia, az odafigyelés, altruizmus, önfeláldozás, az alkalmazkodóképesség állandóan és hangsúlyozottan jelen van az elsajátítandó szerepek között. Ezzel szemben a fiúknál sokkal fontosabb például az önérvényesítés, agresszivitás, karriervágy, versenyszellem.” (Nagy 1997: 40)

„Tapasztalatom szerint az a baj a fiú hallgatóimmal, hogy ahelyett, hogy elmennének olyan helyre, ahol tevélegesen is kellene csinálni valamit, ahelyett csak menedzselni akarnak. Mert szerintük az való nekik. Na de egy idő után már csak managerek lesznek, és akkor ki fog dolgozni?” (21. természettudós alany)

Összefoglalva az eddigieket, az értelmiségi múlt bár sok esetben adott önbizalmat, elsősorban abban játszott szerepet az általam vizsgált értelmiségi családból származó kutatóknél, hogy a továbbtanulás és a tudósi pálya egy természetes, magától értetődő választásnak bizonyult már gyerekkorban. Valamint, hogy később sem adták fel a kezdeti lelkesedést. Ellenben maga az önbizalom, pontosabban annak hiánya már nemiséghez is kapcsolható motívumként, sztereotip fenyegetettségként jelent meg a tudósok életútjában. Ez főleg látens módon húzódtott meg, és a férfiasnak mondott szakok választásánál/nem választásánál lépett elő öndiszkriminációvá. Ennek okai (ahogy a fenti idézetekből is kiviláglik) egyértelműen a társadalmi térben meglévő, nemiségre vonatkoztatott eltérő kulturális kódok, bináris oppozíciók voltak. Továbbá az eddigi eredmények alapján, és a történelmi kontextust vizsgálva, az is látható volt, hogy a fizikai származás önmagában még nem jelentette akadályát a pályakezdesnek, az egyetemre jutásnak. Vagyis a munkáscsalád gyermekei is továbbtanulhattak, nagy arányban kerültek be az egyetemekre (pályakezdeknek).

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nagydoktori fokozatot elért tudósokat vizsgáltam, és az derült ki, hogy a felsőbb szintekre már nagyrészt azok kerültek csak, akik értelmiségi háttérrel rendelkeztek. Ennek okairól fentebb tárgyaltam már, de ahhoz, hogy a tendenciának általános szabályait is megértsük, érdemes Bukodi Erzsébet *A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai* (1998) című kutatására hivatkozni. Vizsgálatai kimutatták, hogy a tudóstársadalomban (nők és férfiak egyaránt) a fokozatot szerzők közül 37% fizikai származási háttérrel rendelkezett. Ez az arány azonban jelentős korcsoportonkénti szóródást mutatott. Az 1938 előtt születettek csaknem fele fizikai foglalkozású szülő gyermeke volt, addig az 1958 után születettek körében arányuk már csak 16%-os lett (Bukodi 1998). Hasonló jelenség volt kimutatható a tudósokra vetítve is.

A tanulmány szerint a munkás származásúak arányának ilyen nagy mértékű csökkenése az elmúlt évtizedek strukturális átalakulásának volt köszönhető. Bukodi szerint viszont a strukturális átrétegződés önmagában még nem indukált volna ilyen nagyarányú változást a fizikai származásúak arányában a tudományos fokozattal rendelkezők között. Szerinte ennek okai a tudományos szférára jellemző speciális működési elvekre vezethetők vissza, amelyek eredményeként a tudóstársadalom meritési bázisa jelentősen beszűkült. Valószínűsítette, hogy ezek a szelektációs mechanizmusok összefüggtek a pálya anyagi helyzetével is. Megfigyelései szerint ugyanis a munkás származásúak számára, és akiknél az értelmiségi pálya vállalása amúgy sem magától értetődő (lásd a kutatónők esetére levetítve is fentebb), a „tudományos karrier anynyi egzisztenciális kockázatot rejtett magában, amelyet egyre kevésbé tudtak vállalni az ilyen származási háttérrel rendelkezők” (Bukodi 1998: 210). Az általam vizsgált tudósok esetében ugyanez vált láthatóvá. Általános tendencia tehát az, hogy a tudományos karrier származásfüggő volt. Még az államszocializmus idején bekövetkezett társadalmi változások ellenére is. Bukodi kutatása kimutatta, hogy „amíg pályakezdekőskor a beosztott kutatóként dolgozók aránya ugyanannyi volt a vezető-értelmiségi és a szakképzetlen munkás származásúaknál, addig a kvalifikálatlan munkás apák leszármazottai esetében sokkal jelentősebb a kutatói szféra elhagyása, a lemorzsolódásuk, mint a diplomás szülők gyermekeinél. Ez a tény viszont csak tovább erősíti azt a feltételezést, hogy a pálya egzisztenciális »állapotából« adódóan az előnytelen származásúak – azok, akiket a családi háttér nem lát el erőforrásokkal – nem »engedhetik meg« maguknak a tudományos karrier választását.” (Bukodi 1998: 212)

Összefoglalóan, a tudóspálya kialakulásánál megfigyelhető volt, hogy általában a szülői és/vagy az idősebb testvér példája vezette őket a tudomány felé, illetve sok esetben egyetemi oktató és/vagy professzor is motiválta a kutatókat. De mindenképpen tudatos volt a tudományos pályaválasztás, három esetet kivéve. Utóbbiaknál magánéleti, szerencsés/vagy egy várat-

lan fordulat vezette őket végül a kutatói pályára. Ők mind a hárman első generációs értelmiségiek voltak.

„A végzés után döntöttem el, hogy kutató leszek, részben kényszer alatt, mert nem kaptam klinikai állást, ahol szerettem volna, Budapesten, bár azért valamennyire érdekelt engem a kutatás már az egyetem alatt is.” (5. természettudós alany)

„A kutatói szakma akkor még fel sem merült bennem. Ez akkor még valójában nem érdekelt.” (19. társadalomtudós alany)

Láthattuk, a származásnak milyen szerepe volt a tudósok karrierjének alakulásában, ahogy azt is, hogy a családi viszonyrendszerben nem jelentek meg a nemi különbségeken alapuló hátrányok. Mindezekhez hozzátartozik, hogy az általam vizsgált tudósok két kivétellel mind kiemelték azt is, hogy nemcsak otthon, de később, az egyetemi évek alatt sem tapasztaltak semmiféle direkt nemi alapú megkülönböztetést.

„Az az öt év az maga volt a mennyország. Kicsi évfolyamok voltak, akkor voltunk összesen 16-an, és foglalkoztak velünk, szóval nagyon-nagyon jó volt. Abszolút semmi hátrány nem ért, sőt [...]” (21. természettudós alany)

Mindössze két interjúalany említette, hogy az egyetemen előfordult, hogy találkoztak a nemükre vonatkoztatott negatív megjegyzéssel. Viszont lényegesnek tartották hozzátenni mindkét esetben azt is, hogy egy-egy, már akkor is idős professzor „pikírt” megjegyzései voltak csupán, és hangsúlyozták, sem előtte, sem utána nem tapasztaltak hasonlót. Megjegyzendő, hogy mind a két eset a férfiasnak számító természettudományok területén fordult elő

„A tanárok részéről egy megrázó élményem volt az egyetemen, de csak ez az egy. Legelső analízisvizsga volt az első félévben, előttem pár fiú pikk-pakk levizsgázott 10 perc alatt, negyedóra alatt. Én már 50 perce vizsgáztam, addigra a teljes féléves anyagot kikérdezte, és akkor így 50 perc után azt mondja, hogy hát ahhoz képest, hogy kisasszony, egészen értelmes. De mondom, ez egy öregecske professzor volt.” (22. természettudós alany)

„Leszámítva akkor idősebbnek számító professzort, akiben láthatóan volt egy ilyen fenntartás, hogy egy nő az [...] szóval nehezebben hitték el egy nőről, hogy egyenértékű munkára képes, mint a férfiak [...], de ezt leszámítva mondjuk én soha nem találkoztam azzal, hogy amikor megmérettetés volt, ott hátrány lett volna, hogy nő vagyok.” (5. természettudós alany)

7.1.2. Család-karrier konfliktus, dilemma (*work life balance, spillover effect*), karrierépítési lehetőségek és akadályok

Eddig azt vizsgáltam, hogy a kutatónők származása, illetve a szűkebb családi és tágabb környezetük, mint a középiskola/gimnázium, egyetem, hogyan, illetve milyen módon befolyásolta vagy irányította a karrierjüket. Ellenben az alábbi dimenzióban már azt analizáltam, hogy a magánéletük, a párválasztás és a gyerekvállalás hogyan alakította tovább a korábban elkezdett pályáivet. Illetve ezeken felül milyen lehetőségek és akadályok kerültek a tudósi pályájuk útjába. Mindegyik interjúalany alátámasztotta az elméleti részben tárgyalt tételt, miszerint a nők karrierjében a legnagyobb nehézséget a munka és a család összeegyeztetése jelentette. Éppen ezért játszott elsődleges szerepet a választott partner személye.

„Ami ténylegesen nehézség az az, hogy az ember hogy hozza össze az életében a szakmát és a gyermeket, a családot, a férjet, az otthoni elköteleződéseket, ami nagyon sok idő, energia. Tehát igazán ez a nehézség egy nő számára, ha nincs otthoni partner, és egy otthoni támasz, ami nemcsak a férje az embernek, hanem lehetnek a szülők, a család, akik sok helyzetben helytállnak helyette, pl. a gyerek beteg, lázas lesz reggel, [...] hát akkor ki marad otthon a gyerekekkel, a mama marad otthon.” (5. természettudós alany)

Összesen három típust azonosítottam be e helyen, (a) a családi támogatással bírókat, azokat, (b) akik nem kaptak semmilyen támogatást, illetve az (c) egyedüllétet tudatosan választókat.

a) A családi támogatás megléte

A gyermeket/gyerekeket nevelő tudósok nagy többsége megosztotta a gyereknevelést a férjével, emellett a saját szülei is támogatták őket.

„Volt egy pótnagymamánk, és a gyerekeket nem kellett hurcolni. Tehát még egyszer mondom, igazából nekem ebből soha semmi problémám tudomásom szerint nem volt. Én azt hiszem, hogy ebből a szempontból is hihetetlenül szerencsés vagyok, mert a férjem, [...] olyan apa volt, aki tényleg kevés van. Mondjuk én éjjel csecsemőgyerekhez nem keltem fel, mert mindig ő voltaz, aki kiugrott az ágyból és fölvette a síró babákat. És utána is teljesen egyenlők voltunk abban is, hogy megosztottuk a családi háztartási terheket.” (1. társadalomtudós alany)

„De ez az egyik órási nyereség az életemben a békés családom, a megértő, szeretetteljes férjem. Így a karrieremben semmiféle hátrányát nem éreztem annak, hogy nő vagyok, és ez egy hihetetlen jó szerencsés dolog volt.” (10. műszaki tudományok tudósa)

Tehát mindegyikük kiemelte azt a „szerencsefaktor” (erről alább külön is írtam), mely a családi hátteret, a támogatást és a megértő, minden tekintetben partner férjet jelentette elsősorban.

b) A családi támogatás hiánya

Kivételt képezett ez alól pár tudós, akiknek házastársai a hagyományos elveket követték a családot és a gyereknevelést illetően. Miután férjeik egyáltalán nem vették ki részüket az otthoni feladatokból, minden pluszterher az ő vállukra került (kettős teher). Emiatt, elmondásuk szerint ahhoz, hogy haladni tudjanak a karrierjükben is, háromszor annyit kellett dolgozniuk.

„Nekem két gyereke volt, és a férjem nem igazán segített. Teljesen hagyományos férfi-szerepet töltött be. Azaz a gyerekek, a bevásárlás, a teljes házimunka, a főzés, minden az én feladatom volt. Tehát nem volt semmi munkamegosztás. Akkor, amikor a legnagyobb szükségem lett volna rá, akkor én nem kaptam tőle támogatást. Jó nem ellenezte a tudományos karrieremet, de segítséget nem kaptam. Tipikus akkori férfi magatartás, tehát nagyon-nagyon-nagyon nehéz volt. Nyilván az éjszakáim rovására ment, éjszaka olvastam [...]” (16. társadalomtudós alany)

Magyarországon jellemzően az 1950-es éveket követően sem létezett otthoni munkamegosztás. Így a családi feladatok és a nők fizetett munkavállalása okozta túlterheltség állandó feszültség és veszekedés forrása volt a házastársak között (Zimmerman 2012, lásd még „két kereső-egy családi jövedelem”/, „egy férfi kereső – egy női kereső és meg nem fizetett házvezető-egy családi jövedelem” Zimmermann 2012: 107) (Ferge 1982; Schadt 2003).

„Nekem a konferencia-előadást is el kellett rendeznem, plusz, amíg elutaztam a háztartást is a férjemnek, hogy minden meglegyen, amíg nem vagyok otthon.” (23. természettudós alany)

Vagyis az államszocialista korszak nőpolitikájának az egyik legjelentősebb kudarca az volt, hogy tömegesen bevonta a nőket a munkaerőpiacra, ugyanakkor nem alkotta újra a férfi-nő viszonyt a családi szerepeket illetően (Acsády 2016). Igaz, ahogy láthattuk, az 1952-es családjogi törvény megkönnyítette a válást, miután a nők is kezdeményezhették, de az egyedülálló anyákra ez még több terhet rótt (Zimmerman 2013; Schadt 2003).

„Férjem nem nagyon támogatott. 12 évi házasság után elváltam, két általános iskolás gyereket egyedül neveltem fel. De az, hogy egyedül neveltem két gyereket, ez szakmai berkekben semmi alól nem mentett fel. Úgyhogy nagyon nehéz volt. Egy fiam van és egy lányom. A lányomnak volt egy ilyen mondása is régebben. »Hát ha kérdezik, hogy ki is a

férfi a családban, hát azt mondom, hogy leginkább az édesanyám«.” (27. társadalomtudós alany)

Az ő példájuk megerősítette azt a korábban tett általános megállapítást is, miszerint a külső segítség nélkül szinte lehetetlen volt a családot és a karriert összeegyeztetni.

c) Egyedüllét mint tudatos választás

Az általam vizsgált tudósok közül kis számban előfordultak olyanok is, akiknek nincs családja, férje, gyermekei. Így ők nem tapasztaltak a gyereknevelésből fakadó nehézségeket a karrierjük során. Néhányan közülük tudatos választás eredményeként maradtak egyedül¹¹⁷.

„Azt még hozzá kell tennem, mivel én egyedül éltem, olyan típusú konfliktus, hogy most a férjem főz vagy ki van a gyerekkel, az én életemben nem adódott, de én fölmértem. Nekem ez egy kőkemény választás volt. De én azt ambicionáltam, hogy legalább a közepesnél jobb tudós legyek. Tehát az együttélést, azt nem tudtam volna megoldani. Ha így tetszik, én a könnyebb részt választottam.” (25. társadalomtudós alany)

Az egyedüllét tudatos választásának okai pedig az úgynevezett „anyasági hátrányban” (Kopplányi 2018) és a nőket érintő dilemmában (család vagy karrier) keresendő. Ugyanis többen megemlítették (még a családosok közül is), hogy látták a kolléganőik folyamatos, családi nehézségekből származó túlterheltségét, ami pedig karrierjük lelassulását okozta. Sőt az otthoni feladatok miatt a környezetükben több nő el is hagyta a tudományos pályát (*leaky pipe*, Rees [2001]). Vagyis közvetve az általam vizsgált tudósok is megtapasztalták a lemorzsolódás jelenségét.

„És azok a nők, sok van, akik a nagydoktori megírása előtt vannak, beszéltem velük, megkérdeztem, miért nem fejezik be, miért nem írják meg. De azért nem tudják megírni, mert az otthoni feladataikkal elfoglaltak.” (9. természettudós alany)

Emellett, az egyedüllétet választó nők hozzátették azt is, hogyha lett volna gyerekük, bizonyára jóval később vagy sokkal nehezebben jutottak volna el a karrierjük egy-egy állomására (8. bölcsészettudós és a 25. társadalomtudós alany).

Ez visszaigazolja Paksi Veronika, Nagy Beáta és Király Gábor *A gyermekvállalás időzítése a mérnöki PhD-tanulmányokat folytató nők körében* című tanulmányában is megfogalmazott

¹¹⁷ Egyik esetben egészségügyi akadály volt a gyerekvállalásnak: *„Nem a karrierem miatt nem lett gyerekem, hanem mert örökletes, genetikai betegség jellemző a család férfitagjainál, így nem kockáztattam, így döntöttem.”* (30. alany)

állítás, miszerint a fiatal anyákat a választás olyan dilemmákkal szembesíti, melyben kevés jó választási lehetőség áll rendelkezésre (Paksi–Nagy–Király 2018: 436).

„És az, amit én látok, az konkrétan olyasmi, hogy egy fiatal nő elkezd dolgozni és van egy gyereke, odáig minden rendben van. Akkor van gond, ha 20–30 éves kora között megkap egy ilyen nagyobb programot, és akkor az elé a választás elé van állítva, hogy lesz egy második gyereke, vagy folytatja, és ez az embertelen [...] szóval ez borzasztó.” (9. természettudós alany)

„Akinak segítsége nincsen, de van családjá, az szembesül azzal a választási kihívással, hogy akkor, most mit csinállok. Ki van előbbre? És ha van ilyen, akkor abban már csak veszíteni lehet, mert ott már csak rosszat lehet dönteni. Igazán a család mellett kell dönteni egy nőnek, egy anyának a gyereke mellett kell dönteni. De akkor elhagyta a szakmáját.” (5. természettudós alany)

Az 1. ábrán is látható, hogy a nők számának nagyarányú csökkenése (lemorzsolódásuk, *leaky pipe*) az akadémiai hierarchiában különösen a PhD- és az adjunktus-professzori cím megszerzése közötti szakaszban volt. Ugyanis ez általában egybeesett az életciklus azon időszakával, amikor a nők leggyakrabban vállalnak gyereket (Rees 2001).

„Gyakran egy nőnek, pláne ha vannak gyerekei, családjá, nem olyan könnyű elmenni több hónapra, még ha kap is egy ösztöndíjat [...] egyszerűen nem tud. Na de most könnyebb az internetes világban persze, könnyebb publikálni, online olvasni. Minden megvan, egyszerűbb hozzáférni az anyagokhoz. Ez kedvez a nőknek is. No de ez már nyilván megint más a kísérlet esetében, és a természettudományban. Ott nincs mese, ott kell ülni a laboratóriumban és nézni kell azt az egérkét. Változás van, de főleg a társadalomtudományokban.” (2. társadalomtudós alany)

Éppen ezért gyakori volt az interjúalanyoknál az a jelenség is, hogy a férj karrierje emelkedett egy jó ideig, majd 45. év felett az ő karrierjük kezdett el ívelni (aszinkronitás, Sekaran–Hall, 1989 idézi Koncz 2016).

„Az egyetemi ranglétrán szépen mind a ketten végigmentünk, de mindig úgy volt, hogy a férjem mindenben előttem volt, mert nyilván, én azzal az időszakkal, amit a gyerekekkel otthon töltöttem, lemaradtam. De aztán jóval később végül sikerült behoznom.” (6. természettudós alany)

Az esélyegyenlőtlenség forrása tehát elsősorban a családi feladatokban van, mértéke pedig azok elosztásának függvénye.

Többen azt vallották, hogy óriási szervezés mellett, de a tudós pályán, egy kutatóintézetben és/vagy egyetemi professzorként sokkal könnyebben megoldható a magánélet és a karrier dilemma, mint a *manager*-típusú munkahelyen, a versenyszférában, kötött munkaidőben.

„Ez egy abszolút tökéletes munkahely, mert lehet otthon is dolgozni, tehát csak 2 nap kötelező bent lenni, 10–15-ig. Abszolút ideális a gyerekneveléshez. Tehát a férjem akkor ezt a két napot meg tudta oldani. Később pedig már az egyik nagymama nyugdíjba ment, így ő is tudott segíteni [...]” (4. társadalomtudós alany)

Összességében az interjúk alapján láthatóvá vált, hogy alapvetően a párjuk, családjuk segítő támogatása mellett tudtak csak tudományos karriert csinálni a nőtudósok (még akkor is, ha viszonylag sokkal rugalmasabb volt a munkaidejük, hiszen a tudományos karrierben szinte soha nincs leállás).

„Én amikor vállalati jogügyi előadó voltam, munkaidő után fél 5-kor eljöttem, és utána nekem eszembe nem jutott, hogy létezik a munkahelyem. De ugye most a kutatóintézetben, itt már az van, hogy hétvégeken, ünnepen, hétvégén is ezen agyalok. Majdhogynem lelkiismeret-furdalásom van, hogy ha mást csinállok, ahelyett, hogy írnék és olvasnék vagy csinálnám a cikkemet.” (2. társadalomtudós alany)

„A tudományos szakma az abban ismerszik meg, hogy soha nincs leállás. Még éjjel is jár az agyam. Ez nem olyan, hogy le tudom tenni a lantot, és előveszem a másik ügyiratot, pecsétet nyomok rá és kész.” (24. társadalomtudós alany)

d) Az „anyasági hátrány” jelensége a tudományos pályán

Azok, akik nem kaptak támogatást, azok körében megjelent egy újabb akadály a tudományos pályán. Egy-két kivételtől eltekintve ugyanis jellemzően azok szerezték meg legkorábban a PhD/kandidátusi fokozatot, akiknek az időben nem volt saját családjuk, vagy erős támogató háttérrel bírtak.

„Közben a doktori évek alatt született 3 gyermek, így azért el is húzódott a doktori, egy olyan jó 6 év alatt csináltam meg a PhD-t.” (22. társadalomtudós alany)

Ezek közül az egyik kutatónő csak azután vállalt gyereket, miután megszerezte az összes elérhető tudományos fokozatot („munkaerőpiaci karrier” [Koncz 2016]). Ami elmondása szerint társadalmilag kitűnő időzítés és választás volt, biológiai szempontból viszont már problémásabb (14. társadalomtudós alany). Így abszolút kivételt képezett ezzel az atipikus karrierívvel. Ennek ellenére elmondható, hogy esetében is, ahogy a gyermektelen kutatónőknél, egy

tudatos választás eredménye volt ez az életpálya. Még hozzá az ismert, nőket érintő dilemma a „Család vagy karrier?” (*work-life balance*, [Nagy et al. 2018]) kérdés miatt. Ennek a választásnak a szükségességét a legtöbb esetben a környezet, a társadalmi normák kényszerítő hatása is tovább erősítette.

„Amikor a professzorom megtudta, hogy férjhez megyek, csalódottan felkiáltott: »Azt hittem, magából matematikus lesz!«” (28. természettudós alany)

„Amikor én ide felvételiztem, az egy mostani szemmel teljesen elfogadhatatlan módon, és jogilag problémásan történt. Kettő kérdést tettek fel az állásinterjún. Az egyik kérdés az volt, hogy mit szól a család az állásváltoztatásomhoz, a másik kérdés az volt, hogy akarok-e még gyereket. Szakmai kérdés nem hangzott el ezen az állásinterjún.” (13. bölcsészettudós alany)

Páran pedig hozzátették azt is, hogy a támogatás, mint olyan, alapvetően nem csak nemi kérdés, ugyanis ők azt tapasztalták, hogy ha nincs segítő háttér, akkor a férfiaknak (apáknak) is nehezebb bármilyen pályán.

„Szerencsém van, mert a férjemmel nagyon egyenlően osztjuk el a gyerekkel kapcsolatos dolgokat. Őneki pont ugyanúgy nincs ideje, mióta gyerek van. Mind a kettőnket ugyanúgy érinti.” (14. társadalomtudós alany)

Ezt a jelenséget támasztja alá Koplányi Emese kutatása, aki a már említett *Nesze nekem anyaság! – az anyasági hátrány Magyarországon* című tanulmányban az EBH 2005–2013 közötti határozatai alapján bebizonyította, hogy mind az anyaság, mind pedig az apaság olyan jellemző volt, amely a diszkrimináció alapját képezte az élet különböző területein (Koplányi 2018: 323). De miután a társadalomban a hagyományos felfogás mentén a nők azok, akik a legnagyobb részt vállalják az otthoni szerepekből, így kifejezetten őket érintő problémaként jelenik meg mindmáig.

„Mert ugye azért van a gyerek, hogy vele is foglalkozzunk. Az biztos, hogy mindenkinél így van, hogy a nőket sokkal hátrányosabban érinti ez a dolog. Tapasztalatom szerint nem is az a baj, nem az az év amikor a gyerek nagyon kicsi, mert ezt technikai eszközökkel lehet segíteni [...] hanem az elkövetkező 4-5 év [...] ez azt jelenti, hogy 8–10 évig akkor vesz ez rengeteg időt. Ezt el lehet ugye osztani a nők és férfiak között, de ez nem így van, a tradicionális felfogás miatt ez nincs így.” (14. társadalomtudós alany)

„A nőknek a háztartásban is helyt kell állni, különösen az én időmben volt így. Az összes utazással, konferenciával kapcsolatos előkészület plusz az otthoni feladat is rám hárult.

Volt, hogy már olyan fáradt voltam a repülőre ülve, hogy teljes kép és hangszakadás történt. Elszenderedtem abban a pillanatban, ahogy leültem.” (23. természettudós alany)

Vagyis az „anyasági hátrány” (Koplányi 2018), a család-karrier összeegyeztetésének nehézségei alapján mondható el, hogy az esélyegyenlőtlenség a legfőbb akadályként továbbra is megmaradt, annak ellenére, hogy megvalósult a jogegyenlőség. Tehát a probléma az, hogy az anyaság a karriert választó nők esetében „hátránnyá” válik, ha nem kapnak külső támogatást.

„Közben férjhez mentem, született két gyerekem [...] És amit mindig mondok, mindenkinek elmondtam már; én mindent 6–8 évvel később csináltam meg a szakmában, mert nő vagyok. És nem azért mert gond volt, nem volt, a család fontos. De ez így van. A probléma az, hogy a tudományban minden korhatáros, ez pedig egyértelműen a nők ellen diszkriminál.” (9. természettudós alany)

„Senki nem vitathatja azt, hogy egy nőnek ugyanolyan elismerésért, eredményért sokkal többet kell tenni, mint egy férfinak. Még akkor is, ha megvan a segítség és a támogatás, vagyis minden ideális. Ugyanis azért mindig a nő tölt több időt otthon. Már csak a biológiai dolgok miatt is [...] jó, mondjuk énmondhatom, hogy szerencsés vagyok, mert abszolút az utolsó pillanatig dolgoztam, de ez sem mindenkinek van így, sőt.” (6. természettudós alany)

Összefoglalva, ahogy ezt Csépe Valéria a Magyar Tudományban megjelent írásában is leírta, azok, akik erősek, kitartóak vagy szerencsések voltak a partnerválasztást illetően, beteljesítették céljaikat, de sokszor még az ő pályájuk is lelassult, ezért később lett tudományos fokozatuk (Csépe 2017: 359).¹¹⁸

„És ugye ezt is leírtuk, ahhoz, hogy több női akadémikus legyen, több akadémiai doktor kell. Van 400 valamennyi. Ami első ránézésre nagy szám, de hát az ember úgy elkezd megkaparni, akkor kiderül, hogy egy részük már öreg, ez az igazság.” (2. társadalomtudós alany)

Akik nem voltak szerencsések vagy elég kitartóak, azok lemorzsolódtak. Emiatt sok kutató tudományos karrierje megrekedt, és már eddig is nagy veszteségeket szenvedett a tudósok köre, így nem tudjuk meg, mire lettek volna képesek a tudományban (Csépe 2017: 359).

¹¹⁸ Lásd még Takács Izolda (2017): *Szkiilla és Kharübdisz között – Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő lassú változás a női akadémikusok arányában?* In Debreceni Szemle 2017/3. 349–362.

**e) A támogató háttér mint szerencsemotívum, és „a férfi elfogulatlanság”
mint az esélyegyenlőtlenség csökkentése**

A szerencse mint általános motívum – a tudáson felül – szintén szerepet játszik a sikeres karrier során. Sőt jellemzően minden posztracionalizáló, később strukturált, narratív élettörténetben, visszatekintésben utólag, szabályszerűen előkerül valamilyen formában. Így ez a fenomén (szerencse) alapvetően nem csak az egyik nemre jellemző komponense a tudományos életpálya kedvező alakulásának. A sikeresnek mondott karriert, a férfi- és a nőtudósokét egyaránt, az élethelyzetük, a korszak kontextusa, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke, a szülők származása stb., illetve mindezek együttes, szerencsésen alakuló hatása segítheti (de lehet „akár a vakszerencse terepe is” Weber [1998] kifejezésével élve). Ennek ellenére a nőtudósok esetében körvonalazható egy olyan, a hagyományos szerepeikre visszavezethető szerencseelem is, amely már egyértelműen nemi sajátosságokkal bír.

Mind a 32 interjúalanyánál valamilyen formában előkerült a „szerencse” motívuma (54-szer hangzott el a szó). Legtöbben szerencsének vélték azt, hogy a szüleik annak idején mindenben támogatták őket. Továbbá azt, hogy olyan párt, férjet találtak, aki segítette őket az otthoni feladatokban, ahogy idesorolták a nagyszülők segítségét és az egyéb (közelben lévő bölcsődék, óvodák stb.), kívülről érkező objektív segítő körülményeket is. Kiderült többek között az is, hogy az általam megkérdezett tudósokat pl. a bölcsőde- és az óvodarendszer Magyarországon egyedülálló módon segítette a gyerekevelésben. De ne feledjük, annak ellenére, hogy „az államszocializmus nőket és családokat érintő fontos intézményei (bölcsődék, óvodák, napközi otthonos iskolák) a korábban családanyákra háruló teher egy részét valóban átvállalták, mindez azonban nem volt képes a családi szerepekről alkotott felfogás gyökeres megváltoztatására” (Neményi–Takács 2018: 358–359) (lásd még magyar kontextus, az államszocializmus nőpolitikája, Aczél 2012; Schadt 2003; Zimmermann 2013). A szerencse tehát a fentieket figyelembe véve azon alapult, hogy milyenek voltak a családi körülményeik, milyen volt a családi viszonyrendszerük. Ez pedig 3 összetevőből állt:

1. Volt-e külső segítség?
2. Volt-e párja, férje, segítette-e?
3. A munkakörnyezete milyen volt?

1. A külső segítség a tágabb családi környezetben értelmezhető. Nevezetesen annak függvényében, hogy volt-e pl. egy nagymama, aki elment a gyerekekért, vagy foglalkozott-e velük. Esetleg más, hasonló segítség volt-e a nő számára (közeli óvoda, bébiszitter, bejárónő)?

„Magyarország ilyen szempontból fantasztikus módon támogatja a dolgozó nőket, beleértve a tudósnőket, a bölcsőderendszerrel. De azt látom, ha ez nincs, akkor nagyon nehéz

gyerek mellett tudományos karriert. Összehasonlíthatatlanul kevés az idő akkor.” (14. társadalomtudós alany)

2. A következő komponens már a szűk családi szférát érintette, és annak alapján volt értelmezhető, hogy a tudósoknak volt-e férjük (objektív körülmény), és ha volt férj, partner az életükben, ő hogyan viszonyult hozzájuk és a választott szakmájukhoz (szubjektív körülmény). Az utóbbi már egyéni hozzáállás kérdése volt, és nagyban függött a férj személyiségétől, világnézetétől, munkájától, karrierjétől.

„Tehát, hogy az ne lássa, ne érezze úgy, hogy most a nő karrierje az ő férfiúi babérjait tépdési. És ez utóbbi független az anyagiaktól, független attól, hogy van-e nagymama, meg van-e segítség.” (2. társadalomtudós alany)

„Hát az a titka, hogy van egy jó társa, aki elfogadja természetesnek azt, hogy egy nőnek is van érdeklődése, ambíciója, tehetsége, szorgalma, elbírja azt a terhet, amit egyszerre jelent a család és a szakma, de segítséggel, otthoni segítséggel, mert ha az nincs, akkor ezt nem lehet. A tudományt azt nem lehet egy kicsit csinálni.” (5. természettudós alany)

„Ezt a pároknak maguknak kell eldönteni, hogy mi az, amit meg tudnak oldani stb. [...], a szakmán is múlik, de főleg kettejükön múlik.” (3. természettudós alany)

Ahogy korábban láthattuk az interjúrészletekből is, a 32-ből a legtöbb interjúalanyt támogatta a férje, egy-két alanyak nem volt párja, a többiek pedig – elmondásuk szerint – legalább háromszor annyit dolgoztak, hogy elérjék szakmai karrierjük csúcsát.

Azoknak a tudósoknak az esetében, akiknél a házasságban megjelent a hagyományos férfi-nő viszony, a kapcsolat és a családi mikroszféra azonnal jelentős akadály forrásává vált a tudományos pályájukban.

„Ez a hagyományos férfi-nő szerep megjelent a családi életben otthon is. Ott már nem egyenrangú tudós voltam. Sajnos a második férjem is csak akadályozott. Azt mondta, hogyha vasárnap harangoznak 12-kor, ott kell lennie a levesnek az asztalon. Én az alatt az idő alatt, amíg el nem váltam tőle, csak éjjel tudtam írni a publikációimat. Meg is lehet nézni a CV-ben az akkori közleményeimet, láthatóan sokkal kevesebb volt az időben, amíg ebben a házasságban voltam.” (31. természettudós alany)

Ennek alapja az a jelenség, amit legjobban a Bourdieu által alkotott *libido dominandi* fogalom summázott. Eszerint a „férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított, az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel a férfi »önmagának tartozik«. E készítés – azaz illúzió dominandi – végső soron nem más, mint

a férfiaság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének kötelezettségébe vetett hit.” (Hadas 2009: 42)

„Csak az ő karrierje számított, mert ugye az a legfontosabb, de engem nem támogatott. Én háttérben voltam, nem is kérdezte meg, hogy az én karrierem hogyan halad.” (30. természettudós alany)

Így a negatív példák is alátámasztották azt a tényt, hogy az úgynevezett „kettős teher” lényegében azokat a nőket érintette csak, akiknek a családi életükben megjelentek a tradicionális szerepek.

Mint ismeretes, ez alól csak bizonyos előjogokat élvező nők tudtak mentesülni, akik társadalmi státusukból kifolyólag a gondozási feladatokat ki tudták adni más nőknek (Kende–Neményi 1999, idézi Zimmermann 2013).

3. Ezeken felül még sok múlt a munkakörnyezeten is és azon, hogy ki volt a „főnök” az adott munkahelyen vagy a kutatóintézetben.

„Az is számít, ki a főnök. Az egy szerencse, ha jó helyre kerül az ember ilyen szempontból. Nekem volt egy kellemetlen vezetőm. Mindenkiben versenytársat látott, és mindenkire féltékeny volt. Ahol tudott, ott keresztbe tett, főleg ha látta, hogy veszélyt jelenthet valaki a pozíciójára. Szerencsére nekem nem volt semmiféle ambícióm arra, hogy vezető legyek.” (32. természettudós alany)

A munkakörnyezet negatív hatásai alapvetően nem kizárólag nőket érintő kérdések, de ahogy az elméleti részből kiderült, a munkahelyi szervezetek magasabb pozícióinál, férfias szakmáknál meglévő „token” helyzet, „chiling climate” stb. által mégis egy kifejezetten nőket érintő akadályként jelenhet meg a karrier során. Mindenesetre a megkérdezett tudós nők, akik közül a legtöbben nem tapasztaltak hűvös, diszkriminatív klímát karrierjük során, szerencsésnek értékelték a kedvezően alakult munkahelyi feltételeket is.

„Szerencsém volt. Az az igazság, hogy az intézet, az ottani légkör, a rendszerváltozás előtti magyar viszonyokhoz képest egy sziget volt. Abból a szempontból, hogy egy nagyon jó értelemben vett liberális légkör uralkodott ott.” (2. társadalomtudós alany)

„Ezt meg kell, hogy mondjam őszintén, hogy valószínűleg szerencsés vagyok, hogy ilyen helyre kerültem, mert a legnagyobb békekészenben dolgoztuk.” (10. műszaki tudományok doktora alany)

Vagyis a fent felsorolt három tényező együtt alkotta meg a „szerencsemotívum” definícióját ebben a kontextusban.

„Ez az etikus légkör ez minden szempontból hihetetlenül hasznos és segítő volt. Így én a világon soha nem éreztem az életem során, hogy énnekem bármiféle hátrányom lenne abból, hogy én nő vagyok. Szerencsés vagyok, hogy ilyen helyre kerültem [...] És az, hogy az akadémiáig eljutottam, az nem csak ennek a jó légkörnek köszönhető, hanem az egyéb életkörülményeimnek, másrészt annak, hogy fantasztikusan békés, nyugodt, egyenes, szeretetteljes férjem lett.” (10. műszaki tudományok doktora alany)

Mindezek mellett, az interjúkból valószínűsíthető az is, hogy az értelmiségi családokban és értelmiségi-tudósférj esetén jellemzően sokkal kevesebb arányban léteznek a hagyományos férfi-nő szerepek, mint ahogy az alacsonyabb társadalmi osztályoknál vélhetően jelen voltak, és még ma is jelen vannak. Sőt erre vonatkozó kutatásokból kiderült az is, hogy a fizikaimunkás-családokban, vagy ott, ahol a férj a feleségére támaszkodik anyagilag, a férfiak még kevesebb háztartási munkát végeznek, ugyanis az otthoni feladatokkal szembeni erős ellenállással próbálják a „férfiasságot” és társadalmi férfiszerepüket hangsúlyozni (Brines 1994, idézi Neményi–Takács 2018).

f) A férj végzettsége mint pozitív (segítő) körülmény, a párkapcsolati homogámia

A fentiekből következően érdemes megjegyezni azt is, hogy az általam vizsgált tudósok és férjeik státusa vagy végzettsége a legtöbb esetben hasonló. Sokan még az egyetem alatt találkoztak a későbbi férjükkel.

„A férjemmel, aki akkor még csak hallgatótársam volt, egy csoportba kerültünk. A barátság rögtön ki is alakult. Így kerültünk össze [...], és később úgy alakult, hogy az 5. év felé komolyabb kapcsolat lett belőle, és a diploma megszerzése után rögtön esküvő is lett. Tehát ilyen szempontból mondhatnám szépen párhuzamosan alakult a magánéleti és a szakmai dolog.” (6. természettudós alany)

„A férjemmel az egyetemi gólyatáborban ismerkedtünk meg. Ő egyel felettem járt az egyetemen. Valamikor harmadévben össze is házasodtunk.” (22. természettudós alany)

„Én nem vagyok igazán jó példa, mert én a férjemnek voltam az első doktorandusza, és mi világ életünkben együtt dolgoztunk.” (3. természettudós alany)

Megállapítható, hogy a közös érdeklődés (párkapcsolati homogámia) és a hasonló szakmai karrier fennállása minden esetben segített a tudósoknak karrierjük során. Mindent összevetve,

a megértés és a férfi elfogulatlanság egyik kulcsa a vizsgált esetekben is a hasonló pályában, státusban volt. Ugyanis megértették a tudományos karrierrel járó feladatokat, az ezzel kapcsolatos haladási irányokat, így teljesebb mértékű és magától értetődőbb volt a támogatásuk is.

„Nem könnyű azt egy nem tudósnek, bölcsésznek megérteni, hogy mi ez a hihetetlen öröm, eufória abban, hogy az ember gondolkodik a problémákon és valamiknek utánamegy. Ez a „drive” se nem a karrier miatt, se nem pénz miatt van, hanem önmagáért.” (20. társadalomtudós alany)

A narratívumokból egyértelműsíthető volt az is, hogy ezekben az esetekben lényegesen kevesebb vagy egyáltalán nem volt szerepkonfliktus a családjukban.

„Ezt csak úgy lehet csinálni, ha olyan párja van valakinek, akivel kölcsönösen inspirálják egymást, tehát hosszú távon. Volt, amikor én álltam be a dolgokba teljesen, két lábbal és ő volt a kutatómunkában szabadabb. És volt, hogy énám került a sor. Nevezetesen akkor ő beállt, és akkor én rákapcsolhattam a tudományos kutatásra. Tehát itt két egymást segítő, inspiráló és biztató, szakmailag közel álló ember élt együtt.” (24. társadalomtudós alany)

„Sok mindent lehet itt felsorolni, de nagyrészt a férjem, aki egyrészt ugyanezen a pályán mozog, másrészt mindig maximális megértéssel volt felém, és segített a családi feladatokban. Pl. amikor férjem posztdoktori állást kapott, mi a gyerekekkel kicsit csúsztatva, de mentünk utána az USA-ba. No, de utána még egyszer kijutottunk Amerikába, de akkor már én voltam a fő részvényes, akkor meg ő a gyerekekkel mintegy engem »követtek«.” (9. természettudós alany)

„Volt, hogy meghívtak egy konferenciára külföldre. Akkor még nagyon kicsi volt a gyerek, de a férjem és a kicsi eljöttek velem, mert még nem lehetett anya nélkül, és a konferenciák közötti szünetekben etettem meg. A férjem pedig kint várt vele, foglalkozott vele, amíg én előadtam, de ő is szakmabeli, tudja, hogy ezek a konferenciák szakmailag fontos dolgok.” (22. természettudós alany)

Meg kell jegyezni, hogy az általános tendencia miatt, mely szerint mára a családi szerepek egyre inkább közelednek egymáshoz („normaszegés” [Neményi 2006], „családok mikroszintű átalakulása” [Hadas 2016/b]), azok a problémák, melyek a partner támogatásával/nem támogatásával, gyerekneveléssel kapcsolatos megosztó szerepekkel függenek össze, egyre inkább csökkenhetnek a jövőben.

„A történelem visszafordíthatatlan. A huszon-évesek (fiúk is lányok is) ezt a régi felosztást már kinevetik. Lehet akadályozni, politikai szinten is lehet, de ez akkor se változtat a fő irányon.” (17. társadalomtudós alany)

„Ilyen szempontból azt kell mondanom, hogy sajnós a mi időnkben még ez volt, minden a nőre szakadt a háztartásban. De ma már más, tudom, a fiam az már szépen részt vesz a háztartásban.” (23. természettudós alany)

„Ma gyakorlatilag általános, hogy a férfi is felkel a csecsemőhöz és az újszülötthöz hozzá tud nyúlni. Ugye több évszázadon keresztül az volt a hit, hogy egy férfi nem tudja ellátni a kisgyereket, ez a hit mostanában látszik megdőlni. A családon belül közelednek a szerepek.” (1. társadalomtudós alany)

„Egy holland kutatás eredményei szerint például az egyenlő partnerek kapcsolatai boldogabbak, mint a nem egyenlő partnereké: vagyis a túlzott háztartási specializáció nem járul hozzá a párok jólétéhez” (Keizer–Komter 2015, idézi Neményi–Takács 2018: 360). Illetve láthatuk ennek igazolását a skandináv és egyes nyugati országok (Franciaország) példáján keresztül is, ahol az apák bevonása a korai gyermekgondozásba szintén elősegítette a pozitív társadalmi klíma kialakulását (Pongrácz–S. Molnár 2011).

A gyermekek számát illetően kijelenthető, hogy a nagycsaládos modellek nem voltak jellemzőek a tudósok körében. Átlagosan 2 gyerekről tettek említést, ritka esetben volt ennél több.

g) Karakter, személyiség mint befolyásoló tényező (szubjektív elem) és különböző motívumok a tudósi életpályán

Fentebb azt vizsgáltam, hogy a tudósok családi körülményei, a gyermekek száma, a partnerválasztás milyen módon bírt befolyásoló tényezővel a tudósok karrierjében. Míg a „társadalmi nem” a társadalmi rendszerek mentén körvonalazható, addig a személyes identitás már az individuális lét az egyéni élettörténet, annak folyamatos szubjektív átszerkesztésének a leképeződése, vagyis az egyediségének pszichikus reprezentációja (Pataki 2002: n. a.). Ebből kifolyólag nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy alapvetően mindegyik élettörténet más volt, egyéni, sajátos mintákkal jellemezhető. Ezért a nem nemiséghez kötött, sajátos karakterjegyekről, az egyéniségről és egyéb pszichológiai kategóriákról is említést kell tenni. Főleg azért, hogy kirajzolódjon az is, milyen mértékben voltak hatással, vagy írták felül az egyéni karakterjegyek az általános mintát, tendenciát a szakmai karriert illetően. Minden személyes elemet természetesen nem áll módomban kiemelni, de ezek meglétére, főleg ami a témával függött össze, a teljesebb körű vizsgálat érdekében ki kell térnem. A karaktereket illetően közös

nevező a tudományos karrierhez fűződő kapcsolatuk, a nagy fokú hivatástudat (Weber 1998) és az ezzel járó elmélyülés igénye (Schadt 2011).

„Igazán én a pálya kutató részét szeretem nagyon. Van valami olyan, hogy is mondjam, belső készítés erre. Sőt, még a zsákutcáival egyetemben is szeretem nem beszélve arról a leírhatatlan érzésről, hogyha végre megtalálok valamit, rájövök valami összefüggésre, stb., az leírhatatlan érzés.” (24. bölcsészettudós alany)

Ezekon felül „az emberekbe belenevelt sajátos szellemiség, nevezetesen a szülőföld és a szülői ház vallásos légköre által determinált neveltetési irány meghatározta a pályaválasztást és az életpálya további alakulását” (Weber 1982: 305).

„Apám rengeteget mesélt nekünk Erdélyről. Valami olyasmiről, amit mi addig soha nem láttunk [...]. Elsősorban ezek játszottak közre az egyetemi szakválasztásomhoz.” (24. bölcsészettudós alany)

„Én otthonról hoztam ezt. Azt gondoltam, férjhez kell mielőbb mennem. A családi hagyományok szerint 21 évesen szinte már öreglánynak számítottam. A szülők szakmailag támogattak, azzal nem volt baj. De abban az időben mindig azt ismételték otthon, hogy a vőlegényt a karácsonyfa alatt szeretnék látni jövőre. Azt hiszem, hogy ha ez nem lett volna, én nem mentem volna soha férjhez.” (28. természettudós alany)

Tehát ezek a változók szintén befolyásolták, alakították a tudósok szakmai karrierjét. Ebből kifolyólag például a párválasztás sem feltétlenül szerencse kérdése volt, ahogy elmondták, de sokkal inkább lehetett a saját személyiségükből és nevelésükből fakadó, tudat alatti választás eredménye is. Ez tovább igazolja, hogy a nevelés (Scott 2001), mely „elfeledkezik” a hagyományos szerepekről, a kulcsa az egyenjogúságnak is (lásd még a családi háttér dimenziót és Simon de Beauvoir elhíresült tételét, mely szerint az ember nem nőnek születik, hanem azzá válik [Beauvoir 1971]).

„Én is oka voltam annak, egy általam nem tudott magatartásnak köszönhetően, hogy nálam ezek soha fel sem vetődhetek, hogy ki nő és ki férfi. Mert én azt mondom, hogy minden kétkapus játék az életben. Tehát egy házasság is, egy főnök-beosztott viszony, és volt bennem egy erő, ami kihatott a környezetemre is.” (24. bölcsészettudós alany)

Mindenesetre kimutatható, hogy ezek a személyes karakterjegyek szinte minden esetben árnyalták a tudósi karierről alkotott általános képet.

„Nekem nem volt más választásom, erősnek kellett lennem, kitűnőnek kellett lennem, különben nem tudtam volna finanszírozni semmit, nálam ez létkérdés is volt.” (27. társadalomtudós alany)

Több tudós elmondta, hogy úgy érzik, csakis a személyiségükön múlt, hogy semmilyen nemi alapú diszkriminációval nem találkoztak.

„Nem akart elnyomni a világon senki, de nem is voltam nyuszi. Mindig jó tanuló voltam, erős egyéniség kell. Emellett szakmai alázat. Ezek fontosak, más nem.” (19. társadalomtudós alany)

„Karakter és alkat kérdése az egész. Ez nem azért volt mert valaki nő a másik, meg férfi. A kulcs az egyéniségben van benne.” (29. természettudós alany)

Ezt támasztotta alá az itt is meglévő egyik ellenpélda.

„Igazából az volt a baj a párkapcsolataimmal, azért nem volt támogató egyik sem, mert hagytam, és nem húztam meg a határokat az elején. A húgommal pl. ez biztos nem történhetett volna meg, hogy otthon ennyire a hagyományos szerepek domináljanak. Én nem tudtam megállapítani a jelekből, hogy alkalmas-e az a kapcsolat arra, hogy ne álljon a karrierem útjába. Szerencsére sikerült elválni.” (28. természettudós alany)

A karakterelemek viszont mindegyik esetben, kisebb-nagyobb mértékben visszakapcsolhatóak voltak a családi háttérhez és a neveléshez is. Illetve a karrieresélyek és indítékok különbségeire utaló pszichológiai felfogásokhoz (Gallos 1989. idézi Koncz 2016: 31).

h) A nőiség mint hátrány a tudományban –

az előítéletek megjelenési formái a tudományos pálya kezdeti szakaszaiban

Annak ellenére, hogy a legtöbben nem számoltak be közvetlen nemi alapú megkülönböztetésről a tudományos pályájuk során, mégis kiviláglott az egyes narratívumokból egy-egy jelentős nemi diszkrimináció. A már említett *male gaze* (férfitekintet, Joó 2010) hatványozottan érvényesült azokban az esetekben, amikor a fiatal években még a nőiség is szerepet játszott egy-két előítélet kialakulásában („jóindulatú szexizmus”).

„Későbbi pályaszakaszaimban is tapasztaltam az akkori főnökeimtől érdekes dolgokat, megjegyzéseket. Tehát pl. bejött egy kollégánő a gyesről a kisbabájával. Az akkori intézetigazgató száján pedig az a mondat szaladt ki, hogy: »Hát azért mégiscsak így a legszebbek a nők.« Mindezt egy tanszéki értekezlet kontextusában. Tehát eleve az, hogy a nőnek a legfőbb értéke a szépség és az anyaság. Ez rögtön helyreteszi az embernek az

önértékelését azzal kapcsolatban, hogy hová is tartozik. De azt gondolom, hogy ezek mára viszonylag kiegyensúlyozódtak és mostanra a helyükre kerültek, mégis nagyon-nagyon nehéz leküzdeni az emberek fejében ezt a hozzáállást.” (13. bölcsészettudós alany)

A másik nemi diszkriminációnak tételezhető jelenség pedig az úgynevezett „Matilda-effektusban” (Rossiter 1993; Lincoln–Pincus–Koster–Leboy 2012) volt megragadható.

„Az tény, hogy én mindig is abban a csoportban dolgoztam, aminek a férjem volt a vezetője. De nagyon hamar rájöttem arra, hogy ez mind nagyon szép és nagyon jó, és nagyon élvezzük, de nekem egy teljesen külön, saját kutatási vonalat kell kialakítanom. Tehát, ha mi mindig csak együtt publikálnánk, együtt csinálnánk dolgokat, az életben senki nem hinné el, vagy nem is gondolna arra, hogy az az én gondolatom, vagy az én munkám, mert nő vagyok. Hanem a férjemnek vagyok csak egy asszisztense.” (3. természettudós alany)

Emellett a külső jegyeket érintően is lehetnek negatív módon hátrányosak (Glick–Fiske 1996). Utóbbi több esetben is említésre került a tudósok körében, mind közvetett, mind pedig közvetlen tapasztalatokon alapulva.

„Az egyik nőismerősömet érte több ilyen, női mivolta miatti megkülönböztetés, mert ő nagyon szép volt. És hát a férfiak emiatt másképp kezelték, és neki ilyen szempontból sokkal nehezebb volt. Például sokszor nehezebben hitték el, hogy ő írja a cikkeit, ugyanis egy szép nőről nem tételezték fel.” (25. társadalomtudós alany)

„Egy konferencián vagy szakmai vitán odajöttek, mert magassarkúban voltam. És akkor már nem a tudományom iránt érdeklődtek. Akkor azt éreztem, hogy merte, hogy volt bátorsága ilyen helyzetbe hozni, ilyen viszonyt kialakítani. Persze jól kezeltem, de ilyenkor látható, hogy ez mindig jelen van. Az, hogy mindennapi férfi-nő viszonyban így van, az jó, de, hogy a szakmában, azt nem fogadom el.” (28. természettudós alany)

Vagyis a jelen kutatásban is megerősítést nyert a bevezetőben tett kijelentés. Visszaigazolódott ugyanis, hogy a nők esetében gyakran előtérbe helyezték a nemi vagy a párkapcsolatokhoz fűződő témaköröket, illetve az esetleges hibáikat, tévedéseiket is sokkal inkább kiemelték, mint a férfiak esetében (Wagner–Graells–Garrido–Garcia–Mercer 2016).

„Volt olyan is, amikor a nő ellen olyan érvet hozott fel csak a férfi, ami megengedhetetlen volt, nem a szakmai, hanem a női mivoltával kapcsolatos.” (5. természettudós alany)

**i) Egyéb (nemiségen felüli) akadályok a kezdeti pályaszakaszokban:
kelet-európaiság, politikai ideológiai háttér, végzettség**

A fent említett eseteket kivéve, a legtöbben mégis azt állították, hogy a nemük miatt nem érzékelték közvetlen hátrányos megkülönböztetést. Ellenben sok olyan (nem nemiségből adódó) tényezőt neveztek meg, amelyek tapasztalataik szerint negatívan hatottak a pályájuk alakulására, és jelentősen lassították a nemzetközi karrierjüket is. Így ebben a dimenzióban, a korábban már említett vidék-főváros dichotómia mellett leginkább a kelet európaiságot, a politikai-ideológiai háttérrel és a végzettséget (ezzel összefüggően még külön kategóriát képezett a fizetésekben megmutatkozó különbségek is) említették még akadályként. Bár a kelet-európaiság és a politikai-ideológiai kategória szorosan összefüggnek egymással, mégis indokoltnak tartom különválasztani. Első esetben inkább az objektív körülmények (nyugati kapcsolatok hiánya) és a közvetett hatások (a mai napig is érezhető hatásai) mentén emelem ki a hátrányokat, a második esetben inkább a korszak ideológiájának közvetlen hatásaira térek ki.

– „Kelet-európaiság”

Elmondásuk szerint tehát az egyik legnagyobb akadály abból adódott, hogy a kelet-európai régióban élő kutatók gyakran más megítélés alá estek, mint nyugati társaik. Illetve külföldre, nyugati államokba, konferenciákra alig vagy nagyon nehezen lehetett elutazni.

„Korábban az volt hátrány, ha Kelet-Európából jött valaki, és nem az, hogy nő. Mert ugye az eszközeink, módszereink akkor még mások voltak. De szerencsére nekünk sok külföldi kapcsolatunk volt. Ha egy munkában/tanulmányban külföldi név volt, egy angol, német, holland teszem azt, akkor sokkal könnyebben átment, könnyebb volt publikálni. De aztán ez alapjában megváltozott mára, de azért néha most is érzek ilyet.” (7. természettudós alany)

Az államszocializmus alatt a hozzáférhető idegen (nyugai) szövegeket cenzúrázták, a nyilvánosságot szigorúan kontrollálták, tehát egyszerűen nem lehetett hozzáférni bizonyos művekhez. Sőt ekkor vált a rendszerre jellemzővé az úgynevezett három T, vagyis a tiltás, türés és támogatás is a kultúrpolitikában. A cenzúra alatt a túrt kategóriába sorolt alkotók, művek köre pedig csak nagyon lassan bővült (Valuch 1998: 461).

„Az akkori Magyarországon ha idegen nyelvű szakkönyvet akart elolvasni az ember, az nem ment olyan egyszerűen, nehéz volt hozzájutni. Nem válogathattunk. Ez sokszor akadályt jelentett nekem. Főleg a témám miatt.” (18. társadalomtudós alany)

Látható, hogy Magyarországon (a posztszocialista országokhoz hasonlóan) a korábbi totális állami kontroll, a civil szervezetek, nőmozgalmak hiánya vagyis a civil szféra felszámolása a tudományos életre ugyanúgy hatással voltak. Emiatt a kelet-európaisági lét, az államszocialista örökség még ma is érezteti negatív hatásait (lásd még Acsády 2016; Acsády 2018; Neményi 2013; Valuch 1998; Valuch 2013/b).

„Most az, ami az én esetemben és szakmámban a megkülönböztetés alapja volt, az nem az, hogy nő vagyok, hanem az, hogy kelet-európai vagyok. És, hogy egy posztszocialista országból, egy noname (nemzetközi összehasonlításban) egyetemről van a PhD-m, nem a Princetonról, nem a Harvardról, vagy nem valami ismert egyetemről. Ez szerintem sokkal hátrányosabban érinti az embert, mint az, hogy nő, ebben az összefüggésben. Egy Harvardon végzett nő fényekkel előbbre van egy ELTE-n PhD-zett férfihoz képest ebben a szakmában.” (14. társadalomtudós alany)

– Politikai-ideológiai akadályok a tudós nők körében

Általánosan elmondható az is, hogy a politikai-ideológiai alapokon nyugvó közvetlen akadályok ebben a dimenzióban is előkerültek, csakúgy, ahogy az egyetemre való bekerülésnél volt tapasztalható. Ugyanis a központi hatalom nemcsak az oktatásban, de az értelmiségi pályákon is ellenőrizte az osztályösszetételt és a politikai lojalitást (Asztalos Morell 2018).

„»Párttag-e?« – kérdezték az egyetemen. Mondtam nem, nem vagyok. Kérdik miért nem? Tudja kérem, ide elkötelezett emberek kellene.” (32. természettudós alany)

„Akkoriban ugye csak azok mehettek külföldre konferenciákra, laborokba, akik politikailag jól feküdtek, ez többször volt problémám, akadályozott az előrejutásban. Azért nem mindenki szerette azt, hogy a beosztottja gondolkodik, vagy más véleményen van.” (15. természettudós alany)

„Amikor befejeződött az egyetem, akkor én már szerettem volna idekerülni dolgozni, de ez akkor nem sikerült mert az emlegetett politikai háttérrel, teljesen kizárt volt, hogy én oktatói státusba idekerüljek.” (21. természettudós alany)

„Tehát itt már megint nem volt szó arról, hogy bármit jelentett volna az, hogy én másik nemű vagyok. Na most, még egyszer mondom, nem ilyen akadálya volt, hanem csakis politikai. Vagyis, hogy ennek vagy annak, vagy amannak jelöljenek, avagy ne.” (1. társadalomtudós alany)

„A felettesem férfi volt természetesen, de neki nem volt olyan magas végzettsége, mint nekem, Én akkorra már ledoktoráltam. Kaptam egy levelet az Egyesült Államokból, hogy lehetőségem van egy konferenciára menni. No de én azt a levelet soha nem kaptam meg, és Ő (főnököm) ment ki helyettem végül. Ezt onnan tudom, hogy a következő évben ismét kaptam meghívást az Államokból, és az akkorra már felbontott, nekem címzett levelet a titkárnő egy szelektálásnál véletlenül behozta az irodámba. Így megtudtam, ahogy azt is, hogy már tavaly is engem hívtak. Amikor egyszer a 90-es években erről szó volt, azt mondta a korábbi főnök, hogy hát Juli ne haragudj, de ez akkor így volt elrendelve, ez volt automatikus, és hát ki a fene gondolta volna, hogy annak az egésznek egyszer valaha tényleg vége lesz.” (15. természettudós alany)

„67-ben végeztem és idekerültem az egyetemre, mindjárt diploma után. Amikor is nem sokkal utána az történt, hogy az akkori Csehszlovákiába bevonultunk és a nagyok [...] tiltakoztak ott. Mi itt tiltakoztunk az egyetemi oktatók értekezletén. Megakadályoztuk azt, hogy az ELTE oktatói köszönőlevelet írjanak pártunknak és kormányunknak [...] 66–88-ig én emiatt pl. nem tehettem be a lábamat az ELTE-re, nemcsak, hogy kirúgtak, be sem léphettem.” (25. társadalomtudós alany)

Hasonló retorzió volt az 1973-as, úgynevezett filozófusper is, ahol többeket is elbocsátottak akadémiai állásukból és még szigorúbban jelent meg az állampárt kontrollja. Illetve őrizetbe vettek több filozófust is „rendszerellenes” kézirat birtoklásáért (Ludassy 1998, idézi Acsády 2015: 184–185). De nemcsak a 60-as, 70-es években, hanem egészen a rendszerváltásig számítani lehetett hasonló ideológiai alapú elbocsátásokra.

„Engem kiraktak az ELTE-ről 85-ben, mert zavarta egy kicsit a politika őket, vagy túl sokat jártak be a rendőrök miattam a tanszékvezetőhöz, dékánhoz. Szóval a tanársegédi szerződésemet akkor úgy döntöttek nem hosszabbítják meg.” (20. bölcsészettudós alany)

Látható tehát, hogy Magyarországon az akkori viszonyok között jelentős politikai- ideológiai alapú hátrányokkal is számolniuk kellett a nőknek (és férfiaknak egyaránt).

– A horizontális szegregáció akadályai (a tudományterületek értékhierarchiája)

Ezenfelül megfigyelhető egy hierarchia a végzettségeket illetően is. Például a fizikus szaknak jóval nagyobb volt a presztízse, mint a vegyész szakmának, előbbi viszont mindig is férfi-, míg az utóbbi általában nőtöbbséggel bírt. Vagyis közvetett módon, de itt már megjelentek a horizontális szegregációban megmutatkozó nemi különbségek is.

„Aztán az úgy volt, hogy [...] ott sokszor éreztem a megkülönböztetést, de azt nem tudom, miért, talán azért mert vegyész vagyok. Mert iszonyú hierarchia tud lenni a fizikában. Tehát, aki nem fizikus, hanem vegyész, az valahogy nem elég [...] szóval az, hogy nő vagyok, az nem zavart senkit, de az, hogy vegyész, na azt megkaptam párszor.” (9. természettudós alany)

Ugyanez a helyzet állt fenn a meteorológus szakkal is. Ahová többségében szintén nők jártak. Itt is visszaigazolódott azon elmélet, mely kifejtette, hogy a nőtöbbséggel bíró szakok (szakmák) egyben kisebb presztízsűek is voltak. Ez pedig már egyértelműen a horizontális szegregáció jelenségeként volt értelmezhető. Mely szerint „az eltérő nemi szocializáció és a nemi szerepeknek való megfelelés igénye következtében a férfiak és a nők eleve más-más pályákon indulnak el” (Nagy 1997: 40). Ez a tendencia volt megfigyelhető az államszocializmus idején is, egyrészt a szakmai képzésük továbbra is ugyanúgy különbözött a férfiakétól (lásd még Ferge 1982: 888; Schadt 2003), másrészt a legtöbb esetben nem a nők választásának eredménye volt az egyes képzési formákba való bejutás, hanem a férfiaknak ebből az oktatási formából való kivonulása (Schadt 2003).

„Nekünk fizikusoknak közös volt az analízisóra a meteorológus hallgatókkal. De ott sokkal több lány volt. És akkor azt mondta a professzor órán, hogy hát ezt a meteorológus kisasszonyoktól nem fogom kérdezni a vizsgán, nekik ez nehéz. Persze ott is voltak fiúk, csak nagyon kevesen.” (22. természettudós alany)

A tudományos szférában is megmaradtak az egyetemi szakok által kijelölt hierarchiák. Főleg a természet- és a társadalomtudományok kerültek más megítélés alá a tudományos elitben. Ez a horizontális szegregáció és a társadalomtudomány elnőiesedése miatt vált aztán társadalmi nemi problémává is, továbbá a fizetésekben megmutatkozó különbségekben ugyancsak kézzelfogható lett.

j) A fizetésekben megmutatkozó különbségek (gender pay gap)

A társadalmi megbecsültség egyik jele a fizetésekben is megmutatkozik. A harmadik fejezetben említettem a *gender pay gap* jelenséget, mely a tudományos elitet vizsgálva szintén előkerült. Az Eurostat 2018-as jelentése szerint Magyarországon 2016-ban 14% volt a kereseti rés a nők és a férfiak között.¹¹⁹ Ilyen jellegű különbségekről nem lehet beszélni a tudományos szférában, ugyanis itt nincs különbség a keresetek között, miután az azonos pozícióban lévő

¹¹⁹ Forrás: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics, letöltés ideje: 2018. 09. 22.

férfi ugyanannyit keres, mint az azonos pozícióban lévő nő (ahogy ez elemzésre került a harmadik fejezetben is). Ellenben, ha ránézünk az 1. ábrára, jól látható, hogy a professzorok, akademikusok között (magas fizetés vagy többletforrás esetén) alig van nő (vertikális szegregáció). Vagyis a meglévő fizetési bérkülönbség amiatt van, mert a nők többségükben alacsonyabb pozíciókban vannak. Az alacsonyabb pozíciók miatt így kevesebb bevétellel rendelkeznek (Ferge 1982; Schadt 2003; Acsády 2018).

„Még egy érdekes dolog van, ha megnézi az ember az olyan pozíciókat, hogy oktatási dékánhelyettes, tehát amikor dolgozni kell, ahol nagy a leterhelés meg a munka, akkor azonnal megtalálják a nőket, de amikor vezetésről van szó, vagy arról, hogy mutogatni kell magát, meg elismerésről, magas fizetésről, akkor mindjárt férfiak kerülnek előtérbe [...]” (9. természettudós alany)

Emellett a nők és a férfiak jelentősen eltérő bevétele például a különböző projektek, díjak kiosztása miatt alakul ki. Ezt támasztották alá az „Előzmények”-ben említett ERC-kutatás 2007–2013-as adatai is, melyek kimutatták, hogy a nők a pályázatokban csak egynegyed arányban vesznek részt a férfiakhoz képest, és csak egyötödnyi díjat kapnak meg.

„Az akkori főnököm, aki magát liberálisnak vallotta, és vallja ma is, azt mondta nekem egy baráti beszélgetés keretében, hogy azért nem vont be az egyik projektbe, mert: »[...] a kollégák azt mondták, hogy a férjed jól keres.«” (16. társadalomtudós alany)

A IV. fejezetben kifejtésre került, hogy Magyarországon 1972–1977 között (az interjúalanyok többsége ebben az időszakban dolgozott az adott intézményeknél) az azonos végzettség, beosztás stb. mellett is a nők a férfigeresetek mindössze 80%-át kapták meg (Ferge 1982). Ez is összefügg az államszocializmusban is tovább élő konzervatizmussal, mely a férfi családfenntartó szerepéhez kapcsolódott. Sokszor ezzel indokolták meg a nők és férfiak keresete közötti különbséget (Ferge 1982; Zimmermann 2012). Tehát a nők államszocializmus alatti emancipálásával a gyakorlatban nem tűnt el a hagyományos nemi alapú diszkrimináció a bérkülönbségeket illetően sem.

Továbbá, világosan látható az interjúkból az is, hogy például a vezető szerepeknél minden esetben előkerült a nőkérdés. Ezenfelül a tudományos hierarchiában (társadalomtudományok kontra természet- és műszaki tudományok) is eltértek a bevételi források. Tehát ezen a szinten is megjelent a nemiség kérdése annyiban, hogy a társadalomtudományokban mindig is több nő volt, míg a természettudományokban több férfi (horizontális szegregáció).

„Az, hogy a társadalomtudományok ennyire alulértékelték, nemcsak a presztízsből, de a fizetésekben is megmutatkozik. A nemiség az nem, hanem a választott tudomány, a szakma megítélése az a hátráltató tényező.” (27. társadalomtudós alany)

Tehát a *gender pay gap* a tudományos területen implicit formában mutatkozik meg abban, hogy a nők többségükben alacsonyabb státuszban vannak a férfiakhoz képest, illetve *explicite* a „női foglalkozások” vagy a feminizálódott szakmák alacsonyabb fizetéseiben.

Utóbbinak két elméleti oka lehet, az egyik álláspont szerint a nők nagy számban beáramlanak az egyes foglalkozásokba, leszorítják a kereseteket, a férfiak pedig kivonulnak onnan. A másik vélemény szerint viszont a nők már eleve csak azokba a foglalkozásokba tudnak bejutni, amelyeket a férfiak – éppen az előnytelen jövedelmi lehetőségek, vagy a romló társadalmi presztízsz miatt (akárcsak az oktatásban a szakok esetében lásd fentebb, Schadt 2003) nekik átengednek (England 1992, idézi Nagy 1997: 37).

7.1.3. A tudományos karrier az MTA doktora fokozatig

A vizsgált 32 nő a nagydoktori fokozat megszerzéséig a tudományos pályán *„soha”* nem érzett semmiféle direkt nemi diszkriminációt. Az elméleti részben tett megállapítást, miszerint a nők tudományos erőfeszítései a férfiakhoz képest leértékelődtek, és hogy a nők által végzett munkát és a tudományos eredményeiket kevésbé tartották fontosnak vagy értékesnek, mint a férfiakét e tudományos közegben, a megkérdezett nők körében tehát el kellett vetnem.

*„Én a saját pályámon **soha** nem tapasztaltam, hogy különbséget tennének nő és férfi kutató között, vagy olyat, ahol úgy éreztem volna, itt most mérlegelték, hogy nő vagyok [...]. Tehát, még egyszer mondom igazából nekem ebből, hogy nő vagyok, soha semmi problémám tudomásom szerint nem volt.” (1. társadalomtudós alany)*

*„**Soha** nem volt hátrányom abból, hogy nő vagyok. Nem éreztem az egyetemi karrierem során sem.” (17. társadalomtudós alany)*

*„Én a világon **soha** nem éreztem az életem során, hogy énnekem bármiféle hátrányom lenne abból, hogy én nő vagyok.” (10. műszaki tudományok doktora)*

Nem feledve azt sem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím megszerzéséig vezető úton már közrejátszottak olyan akadályok is, amelyek a társadalmi nemi szerepekhez voltak köthetőek. Ezt támasztotta alá az is, hogy a legtöbb esetben, alapvetően a „szerencse” volt az, amely „tehermentesítette” a tudósnőket a hagyományos férfi-női szerepekből fakadó kötelezettségektől, plusz (egyedül viselt) terhektől, és a lemorzsolódásukat megakadályozta.

Tehát ez a minta, mely a kevés kivételt (418 főt) vizsgálta (azokat, akik egyáltalán nem tapasztaltak diszkriminációt a nemük miatt), paradox módon meg is erősítette és jelezte a társadalmi térben meglévő legjelentősebb problémákat (pl. ami a *token*-jelkép szerepből adódik). Vagyis a sikeres tudományos karrierhez elsősorban a (1) megerősítő otthoni minta, nevelés, vagyis a diszkriminációmentes élettapasztalat és a (2) tehermentesített családi környezet voltak szükségesek. Ezek hiánya ugyanis jelentős hátrányokat, esélyegyenlőtlenséget teremthet. Megállapítható volt továbbá, hogy a társadalmi térben nincs esélyegyenlőség, ezért a nőknek általában nehezebb eljutni az akadémiai pozíciókig, akárcsak a munkaszervezetben belül a felsőbb pozíciókig, ahol az egyenlőtlenségeket vizsgálva már beazonosítottuk azt, hogy pontosan milyen akadályok kerülhetnek a nők elé. Mindent összevetve, ha a kedvező, szerencsés családi körülmények megvoltak – amelyek az általam vizsgált kutatónők esetében a legtöbb esetben fennálltak –, a tudományban már megvalósulhatott egy relatív nemi egyenlőség.

*„A tudományban **soha** nem éreztem, hogy a nőket vagy a férfiakat megkülönböztették volna. Nem éreztem semmi elnyomást, hátrányt.” (24. bölcsészettudós alany)*

a) A tudományos elit kettészakadása, az akadémikusság és a szakmai-tudományos karrier elválasztása, az akadémikusválasztást befolyásoló tényezők

A narratívumokból kiderült az is, hogy azok a nők, akik nem érzékelték, vagy végül át-törték az úgynevezett üvegplafont (*glass ceiling*), illetve sikerült keresztüljutniuk a „labirintus” elnevezésben összegzett akadályok során, az úgynevezett „tisztá” tudományban már nem éreztek semmilyen hátrányos megkülönböztetést a nemük miatt. Az akadémia doktora fokozatot megszerezték, ugyanis ez csakis rajtuk múlott, a tudásukon, tanuláson, a kitartásukon és azon, hogy fel tudtak-e fedezni valami újat.

„Ez idő és szakmai alázat. Ezekre rá kell szólni az időt, de ez csak rajtad múlik. Úgy éreztem, hogy valamit felfedeztem, a nemzetközi szakma elismeri és idézi.” (23. természettudós alany)

Éppen emiatt az akadémiai tagságot és az akadémikusválasztást élesen el kell választani a szakmai tudományos karriertől. Ugyanis, ha a tudomány hivatássá válik, akkor már nemcsak a kutatási eredmények számítanak, de helyt kell állni egyetemi tanárként és a tudomány egyéb fórumain is, ami jórészt az akadémiai munkát jelenti (Weber 1998).

„Az egész habitusát mérlegre teszik. Vagyis hogyan oktat, milyen tantárgyakat fejlesztett, milyen közéleti tevékenységet folytat stb. Vagyis hogy van benne a tudományos körforgásban, a tudományos életben. Tehát ez már nem kizárólag a tudományos teljesítmény

mérése, hanem egy pályáiv összegző, igen sok tényezőből álló dolog összemérése.” (24. bölcsészettudós alany)

„Akadémikusnak lenni egy óriási megtiszteltetés. Az egy másik kérdés, hogy én ezt egyáltalán nem tartom a legfontosabb célnak. A nagydoktori az más. Az, hogy ha eleget és keményen dolgozol, akkor el tudod érni. Ha eljutsz egy szintre, akkor megkapod. Az Akadémia más, ott korlátozott szám van, tradicionális, és ambíció is kell hozzá.” (14. társadalomtudós alany)

Vagyis az akadémikusság egyrészt **(a1.)** ambíció, karakter, de leginkább **(a2.)** a társadalmi berendezkedés és normarendszer kérdése (*social order*), illetve **(a3.)** egyéb befolyásoló tényezők függvénye. Alább sorra vettem ezeket a kritériumokat és megvizsgáltam, milyen a tudósok viszonya ezekhez a kérdésekhez.

a1. Az ambíció alapján létrehozott csoportok

Az ambíció szerint két csoportra lehetett bontani a nőtudósokat. Egyik csoportot azok alkották, akik (1) kisebb-nagyobb mértékben ambicionálták az akadémikusságot, a másikat (2) azok, akik egyáltalán nem. Ezen belül még tovább részleteztem a kapott eredményeket az alapján, hogy nagydoktorról (annak függvényében, hogy volt e már jelölve, avagy nem) vagy akadémikusnőről volt szó.

1. Akadémikusok

Az ambíció a legtöbb esetben egy belső megnyilatkozás, vágy, illetve utólagos véleménynyilvánításban tetet öltött dolog volt. Ugyanis még azok a nők sem lobbiztak és járták végig a jelölésre törekvés útját, akik végül akadémikusok lettek. Éppen ezért, nem is számítottak rá, sőt meglepetésként élték meg az akadémikussá választásukat.

„Én nem mentem végig azon, amin sok akadémikus, hogy én ezért ide meg oda megyek [...] meg ezt csinállok, azt csinállok, lobbizom. Én nem számítottam arra, hogy meg fog-nak választani, szóval nekem tényleg meglepetésszerű volt, de jó volt.” (9. természettudós alany)

„Most az, hogy akadémikusnak megválasztottak, ehhez nem igazán tudok hozzászólni, hogy ez, hogy történt, meg hogy sem [...], hogy is mondjam, az adataim azok jók voltak, vagyis megfelelő volt az idézettségem, megfelelő helyeken publikáltam, ez mind megvolt, de ezzel együtt is [...] nagyon meglepett.” (3. természettudós alany)

„Magam is meglepődtem, nem is értettem, miért engem jelöltek, tényleg nagyon meglepődtem.” (8. bölcsészettudós alany)

2. MTA nagydoktorok, akiket még nem jelöltek

A nagydoktorok között ellenben a legtöbben elutasítóak voltak az akadémikusságot illetően.

„Nem ambicionáltam az akadémikusságot, de ha ambicionáltam volna is, ez nem az egyéni ambíciótól függ elsősorban.” (26. természettudós alany)

„Az Akadémia feudális, ez mindig meggyőz arról, hogy ne lépjek be ebbe a játszmába.” (17. társadalomtudós alany)

„Egyáltalán nem szeretnék akadémikus lenni. Isten ments, még csak az hiányozna! Én kutatni szeretnék, nem bizottságokban ülni.” (22. természettudós alany)

„Drága az én időm, soha nem is voltak ilyen ambícióim. Főleg, mert a külsőségek elveszik az időt, és nem lehet kutatni.” (32. természettudós alany)

3. MTA nagydoktorok, akiket már jelöltek, de nem választottak meg

8 fő volt, aki kimondottan szeretett volna akadémikus lenni, vagyis ambicionálták, de végül nem választották be őket.

„Engem eddig kétszer jelöltek akadémikusnak. Mind a kettő alkalommal egy férfi lett akadémikus helyettem. De nem az eltérő tudományos teljesítményünk miatt, azt hozzáteszem.” (18. természettudós alany)

„Jó lett volna. De én még egyszer ezt az egész felhajtást nem akarom. Elég volt!” (30. természettudós alany)

„Tehát az egész szakmában nincs nő akadémikus. Jelölés volt [...] mindenkit jelöltek, de senki nem került be. Az egyiknek magyar nyelven olyan életműve van, ami igazán indokolta volna, hogy megkapja, de nem kapta meg.” (16. társadalomtudós alany)

Összességében megállapítható, hogy az akadémikusok nagy része ambicionálta, míg a nagydoktorok körében megosztó volt az akadémikussággal kapcsolatos attitűd. Mindenesetre tény, hogy az akadémikusnak jelölhetőek halmaza a nők körében kicsi (418 fő), közülük pedig eleve keveset jelölnek, ezért, ahogy Csépe Valéria is leírta, és a vizsgálatomból is kimutatható volt, „az akadémikusi jelölést váratlan eseményként, a bejutást egyfajta csodaként, a kiemelkedő teljesítmény ellenére sikertelen megválasztást vagy csendes beletörődéssel, vagy visszavonulással élték meg” (Csépe 2017: n. a.).

a2. A társadalmi berendezkedés és normarendszer befolyásoló hatásai az akadémikusválasztásra – a szociális dominanciaelmélet

A további vizsgálataim a szekunder adatokból kirajzolódott eredményeket igazolták vissza, vagyis azt, hogy a meritumon felül nemcsak az ambíció számított az akadémiai pozíció megszerzéséhez, hanem a társadalmi berendezkedés és normarendszer is befolyásolta azt. Így kijelenthető, hogy az akadémikusválasztás alapvetően már a szélesebb tudománypolitika területét érinti leginkább, és nem a „tiszta tudományét”.

Az interjúkból kiderült, hogy a tudósok körében is nagy arányban voltak azok, akik úgy gondolták, hogy miután az Akadémia választási rendszere tradicionális, és férfiak alkották meg férfiak megválasztására, („*law is male*”, „*male standard*”, Sebestyén 2014; „Máté-hatás”, szociális dominanciaelmélet, Pratto–Sidanius–Levin 2006; Pratto–Stewart 2012) emiatt legtöbbjüknek eddig soha nem volt érdeke ennek megreformálása.

„És ez azért van, mert a férfiaknak csak a férfiak jutnak eszükbe, bármilyen választásról is legyen szó.” (7. természettudós alany)

Láthattuk, hogy a szociális dominanciaelmélet szerint a különböző társadalmi folyamatok, mint pl. az önkiválasztás, az intézményi diszkrimináció a munkaerő kiválasztásnál és a munkahelyi szocializáció együttesen erősítik a fennálló hierarchiát (Pratto–Stewart 2012).

„Azt is szokták mondani, azért nem választanak nőt, mert nincs is annyi alkalmas nő. Na most ez nem igaz, csak nem nézik meg. Nem azt nézik, nem azt keresik.” (7. természettudós alany)

„Az Akadémia az olyan, mint egy angol klub, és csak a klubtagok szavazhatnak. Ha ők úgy gondolják, hogy az illető alkalmas arra, hogy bevegyék a klubba, akkor megszavazzák, ha nem, nem.” (21. természettudós alany)

„Sok osztályon iszonyú lobbierdekek vannak tényleg, nem mondják meg előre, mindenféle furcsa szempontok dominálnak, és ezt egy osztályelnök nem tudja befolyásolni, ez régóta így van, mindig is így volt.” (9. természettudós alany)

Fontos megjegyezni azt is, hogy ez a jelenség nem új keletű dolog, minden akadémián létezett, minden történelmi korszakban, és egy általános, nem kizárólag a nemeket érintő fenomén volt, hanem – Weber kifejezésével – az úgynevezett „szellemi arisztokrácia” játéka, és a „hagyománykövetés örködött” az akadémikusválasztás mögött (Weber 1998). „Galilei ellenében Roberto Bellarminónak, Lavoisier-val szemben Marat-nak feltehetően többségi támogatása is volt a Föld mozgása, illetve az oxigén-elmélet elvetése terén. A tudós testületeknek még a nemzetállamok keretein túllépő függetlensége sem zárhatja ki klikkek, érdekcsoportok

stb. elvtelen szövetségét a tudományos igazság érvényesülése, a tiszta tudomány szempontjai ellenében. Kiváltképp a tagfelvételek és a tudományos kutatások finanszírozása kérdésében.” (Ludassy 2016: n. a.) Mindez tehát alapjaiban ma sem változott meg.

„Az egész akadémikus választást nagyon sok minden befolyásolja. Ugye ilyen klikkek, érdekcsoportok vannak. Különösen erős érdekcsoportok. [...] Tehát egyáltalán nem csak az érdekek mérlegelése történik. Tehát nekem akkor az volt a meggyőződésem, és tulajdonképpen ezt most is észben tartom, hogy azt kellene elérni, hogy csak az érdekek alapján történjen a választás is.” (4. társadalomtudós alany)

Ugyanakkor megfigyelhető volt, hogy az olyan társadalmi folyamatoknál, mint a munkahelyi visszacsatolások/dicséret/elismerések már ismét megjelentek a nemi alapú megkülönböztetések is, tovább erősítve a domináns csoport pozícióját (Pratto– Stewart 2012).

„Még ehhez visszatérve ez valahogy annyira feltűnő, annyira égbekiáltó volt, hogy a női teljesítményeket az Akadémián nem ismerik el, hogy csináltunk egy honlapot (még mielőtt lett volna az MTMT) Nagydoktornők címmel, ahol a női nagydoktorok publikációs listája, hivatkozási listája volt megtalálható, hogy tessék itt van, hasonlítsák össze azokat, akiket megválasztanak. De ez egyáltalán senkit sem érdekelt.” (4. társadalomtudós alany)

Ehhez szorosan kapcsolódik a „Tudománymetria és a biometria” alfejezetben említett mérési probléma is. Hiszen a teljesítmények az egyes tudományterületeket illetően nehezen összevethetőek, illetve az adott időszakban elismert publikációs fórumok is nagyban meghatározzák, alakítják a tudományos eredmények elismert mértékét. Illetve ahogy olvashattuk korábban, vannak olyan álláspontok is, miszerint ezek a rendszerek nagymértékben kiszolgáltatottak a hatalomkoncentrációnak (Frühwald 2008, idézi Tüskés 2013).

„Én pl. a [...] egymagam 20 kötetet publikáltam, és az most nincs elszámolva, mert, ebben az új számítási rendszerben ezek nem léteznek. Tehát percekben belül ki lehet hozni, hogy három kis cikkel itt-ott, többet csináltál, mint 20 kötetel, mert, hogy úgy számolják, azt számolják be. Minden attól függ, milyen folyóiratot fogadnak el tudományosként.” (25. társadalomtudós alany)

„Akadémiai körökben is mindig egyetlen dolog számított, az úgynevezett nemzetközi beágyazottság. Szerintem ez el van túlozva erőteljesen, már úgy, mint kritérium. Pl. én, amikor kész voltam a könyvemmel, hiába próbáltam Amerikában megjelentetni. Ezzel kapcsolatban közölték, hogy Amerikáról amerikaiak írnak. Tehát egyáltalán nem könnyű olyasmit, vagyis ez abszolút témafüggő, van tudományterület, ahol könnyebb, van ahol nehezebb.” (19. társadalomtudós alany)

Összességében látható volt, hogy az akadémikusság alapvetően az Akadémia választási rendszerén, az érdekcsoportok lobbiján stb. múlt. A nőkre vonatkozó vizsgálatból pedig kikristályosodott és tisztán láthatóvá vált, hogy a hagyományos társadalmi rend statikus „[...] a férfi természettől fogva inkább vezetésre hivatott, mint a nő, hacsak nem természetellenesen fejlődött [...]”¹²⁰. Ez pedig leginkább a vezető szerepekben figyelhető meg, még a nőiesnek mondott tudományterületeken is (*glass elevator/escalator*; Williams 1992; Harvey 2009, *TMTM*-kutatások).

„Ha itt körülnéz, itt csak szinte nőket lát, alig van egy-két férfitudós. A vezetők viszont még nálunk is férfiak. Jó, én ezt soha nem rovom fel, mert én például soha nem vállaltam el vezetői pozíciót, tehát se itt az intézetben, se máshol, de attól ez még itt is így van.” (4. társadalomtudós alany)

Vagyis a társadalom különböző intézményrendszerei részéről itt is visszatükröződött a magyar társadalom tradicionális nemi viszonyrendszere (*gender order*; Nagy 2013: 52), és az Akadémia részéről is további megerősítést nyert.

„Jobban kellett volna ismernem a magyar társadalmat, amelynek nyilván a leképeződése a Magyar Tudományos Akadémia.” (16. társadalomtudós alany)

*„Én amiatt, hogy nő vagyok **soha** nem tapasztaltam hátrányt, egyedül talán az akadémiai választásnál. Akkor éreztem, hogy csak azért nem választottak be, mert nő vagyok, hiszen szakmailag bárkivel felvettem volna a versenyt, de ebben sem tudom biztosra, itt mennyi volt a nőekkel szembeni megkülönböztetésből, és mennyi abból, hogy a különféle érdekcsoportok lobbija számít igazán. Volt mind a kettőből úgy hiszem.” (4. társadalomtudós alany)*

a3. Az akadémikusválasztást befolyásoló egyéb tényezők: a nyelvbe kódolt diszkrimináció mint az Akadémia és a vezető pozíciók férfiközpontúságának megjelenési formája

Az interjúalanyok többször is hangsúlyozták, hogy a tudományos pályán soha nem éreztek nemi diszkriminációt, ugyanakkor az akadémiai és a vezetői pozíciókat illetően már kiemelték azokat ez eseteket, amikor hátrányos megkülönböztetést tapasztaltak, és az elméleti részben kifejtett, narratívumokban megragadt társadalmi kódokat említették.

¹²⁰ *Arisztotelész: Politika*: <http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>, utolsó letöltés: 2017. 12. 12.

„A mindennapi kommunikációban Magyarországon érezhető. Tehát, ha felhívok valakit, és egy női hangot hall, majd azt, hogy rektorhelyettes egyszerre, nem tudja elképzelni, hogy a nő maga a rektorhelyettes. Hanem azt gondolja, hogy nyilván a titkárnője telefonál a rektorhelyettes úr részére. Ez ilyen mindennapos. Engem senki nem szólított rektorhelyettes asszonynak, csak »Évikének«.” (14. társadalomtudós alany)

„Ez a keresztnéven szólítás, tehát a »Hallja kend János nagyságos Úr!«, ez férfi-női viszonylatban van. A keresztnév a nőnek, és cím, rang vagy teljes név a férfinak. Ez természetesen nemcsak az Akadémián van így, hanem az egész közéletben mindenhol. És nem most, hanem mindig. Volt, akit erre figyelmeztettem, és visszaszólítottam a keresztnévén [...] ami roppantul meglepte az illető urat.” (1. társadalomtudós alany)

A hagyományos, hierarchikus rendszer meglétét azok a kifejezések is visszatükrözték, melyek, ha nem is mindig direkt, de indirekt módon jelölték ki a nők pozícióját. Akadályá pedig azért válhattak, mert átszótták a megítélésüket, ezáltal önkéntelenül is árnyalták a róluk alkotott képet (Glick–Fiske 1991).

„De később elmondták nekem, hogy a személyemmel kapcsolatban felmerült az is az Akadémián, hogy hát ő nő létére mennyit nyüzög.” (25. társadalomtudós alany)

Tehát amikor az akadémikusválasztásra, kinevezésekre került sor, akkor közvetlen módon ez is szerepet játszhatott. Ugyanis a „nyelv maga sem más, mint egy előítélet, melyet előzetes vizsgálat nélkül sajátítunk el, sőt előbb, mintsem a vizsgálódás képessége kialakult volna” (De Bonald, idézi Ludassy 2004: n. a.). Gondolok itt a disszertáció első részében kifejtett „jóindulatú szexizmusra”, amely annak ellenére, hogy pozitív érzelmeket közöl, „aranyos”, „Erzsike”, „a nők így a legszebbek” (13. bölcsészettudós alany), stb., de mégsem lesz pozitív ebben a kontextusban, hiszen a nő számára úgy tűnhet, hogy nem veszik komolyan, vagy nem tartják profinak (Glick–Fiske 1996), sőt mások (a választók) szemében is úgy tűnhet mindez.

„Azt mondjuk láttam és tapasztaltam sokszor rektori professzori körökben is, a titkárnővel hogy beszél a főnöke, édesem, angyalom, drágám, tehát olyan kifejezésekkel illetik a nőket, ami egy intim viszonyban nagyon kedves, de egy főnök-beosztott helyzetben kimon-dottan lekezelő.” (5. természettudós alany)

„A megszólítás a legalapvetőbb, a viszonynak az első lépése. És ebből már nagyon sok minden adódhat. Úgy, mint jelzése annak, ami nagyon mélyen megvan. Vagy felfoghatjuk úgy, mint egy alapvető szimbolikus rendszert. De nem hiszem, hogy másutt van ilyen, ami azt jelenti, hogy itt elég reménytelen a helyzet.” (1. társadalomtudós alany)

Ezekre magyarázatot ugyancsak a rendszerigazolás- és a szociális dominancielmélet adhat. Tehát a hatalmon lévők abban érdekeltek, hogy minden tekintetben megvédjék, megerősítsék és igazolják az uralkodó társadalmi, gazdasági és politikai rendszert (*status quó*t). A rendszer igazolásának motivációját ebben az esetben főleg a különböző formában megnyilvánuló sztereotípiák, attribútumok, szimbólumok jelenítik meg, melyek mind implicit módon, mind explicite vannak jelen az akadémiai és a vezető pozíciókban, vagy azokhoz jutásban közvetetten akadályozzák a nőket (Jost 2003; Jost-van de Toorn 2012).

„A kutatói területen én ezt soha nem éreztem, a vezetői tevékenységemben viszont nagyon sokszor. Az már egy súlyosabb ügy. [...] Ülök egy ilyen kari tanácson, mint tanszékvezető, és akkor a többiek, nem úgy néztek rám, mint egy kollégára az biztos. Akkor nagyon sokszor tapasztaltam a nőellenességet. Ilyen vezetői hatalmi körökben és az Akadémián is.”
(18. társadalomtudós alany)

„Emlékszem rá, hogy nem is tudom, talán amikor még levelező tagsági előadásom volt az Akadémián. Akkor ott előtte beszélgettünk, és odajött hozzám (már meghalt rég) egy öreg és akkor azt mondja nekem, hogy »Ilike« most már ne izguljon, most már így is, úgy is akadémikus lesz. És akkor mondtam neki, hogy eszem ágában sincs izgulni, ez az én szakmám, nagyon jól tudom, hogy mit csináltam.” (3. természettudós alany)

„Én fel is szólaltam nem egyszer. Azt mondja, hogy x professzor úr, nekem parancsoljon »Évike«. Én próbáltam megfejtetni, hogy ezt ők kedvességből, vagy udvariasságból tesszik-e. No de, ahogy ezt kiejtik, a keresztnévünket, ebben mindig éreztem egy kis lealacsonyító aspektust. Vagyis ez még ebben a közegben is létezik, nemcsak a mindennapokban.”
(24. bölcsészettudós alany)

Sokuk szerint tehát azért lenne fontos, hogy több nő legyen az Akadémián, a vezető szerepekben, hogy megváltozzon a belső kommunikáció és természetessé váljon a női jelenlétük („modellszerep-alkotás”).

„Még az elején volt, amikor elkezdtem mindenféle bizottságokban dolgozni, meg én voltam az egyetlen nő. Akkor úgy volt, hogy bejöttek az urak egymást üdvözölték: szervusz kérlek, szervusz kérlek, szervusz kérlek, szervusz kérlek, [...] felettem meg csak úgy átnézett mind. Igaz, ha már egy ilyen bizottságban kettőnél több nő van, akkor már más, akkor mindjárt megváltozik a helyzet. Annyi fölött már nem lehet keresztülnézni. De ez egyértelműen indirekt, nem szándékos, de jelzésértékű.” (9. természettudós alany)

7.2. A nőtudós ideáltípusai az azonosulás jellemzői

7.2.1. A női kvótához való viszony

A nőtudósok önartikulációja, illetve a női csoporttal való azonosulásuk mind olyan komponensek, melyek segíthetnek megalkotni a nőtudósok ideáltípusait. A női csoporttal való azonosulás legkifejezőbbben a női akadémikusok számának emelkedésére alkalmazható, vagy alkalmazandó eszközökhöz, a női kvótához való viszonyban figyelhetőek meg. Bár ez nem jelenti azt, hogy akik nem támogatják a pozitív diszkriminációt, azok egyáltalán nem azonosulnak a női csoporttal, hanem csupán annyit, hogy a női kvóta mellett érvelőknél sokkal explicitebb formában jelenik meg a csoportazonosulás. Éppen ezért legelőször két nagyobb osztályra bontottam az interjúalanyokat. Azokra, akik nem támogatnak semmiféle pozitív diszkriminációt, illetve a nőikvóta-pártiakra.

1. A fentiek mentén megállapítható, hogy a legtöbb tudós kiindulópontja az egyenlő feltételek megteremtésének szükségessége volt, a tisztességes eljárások mentén, melyekbe azonban a pozitív diszkrimináció (női kvóta) nem tartozott bele. Ahogy a szekunder elemzésnél is látható volt a véleményformáló cikkeket analizálva, úgy a vizsgálatomban szereplő nők nagy része is határozottan ellenezte a pozitív diszkriminációt.

„Akkor csak azért... mert nő vagyok, [...] nekem ez inkább nem [...] szóval a gyengéket kell segíteni, a nők meg nem gyengébbek a tudományban. Nem kérek a pozitív diszkriminációból.” (22. természettudós alany)

„Én őszintén szólva nagyon nem szeretnék a női kvóta részeként bekerülni. Van annyi könyvem és egyéb, ami az akadémikusok többségével azt hiszem, hogy összemérhető nagyságrendben, hogy én nem igényelném a női kvótát.” (25. társadalomtudós alany)

„Ne legyen az, hogy egy kontingens miatt vesznek fel valakit, tessék megnézni a teljesítményét, ha jó, akkor jó, ha nem, nem. De nehogy már az legyen, hogy azért vesznek fel, mert én nő vagyok. Ez senkinek nem kell. Ettől sokkal inkább rátartiak vagyunk. A kvóta egy butaság.” (21. természettudós alany)

Mindössze páran voltak, akik szintén a tisztességes eredményeket tartották szem előtt, de felismerték a hátrányos helyzetet, amelyet a nők a foglalkoztatásban tapasztaltak (lásd még esélyegyenlőség két különböző felfogása, Nagy 2005), emiatt pedig pozitív diszkriminációt mint eszközt is elfogadtak volna az esélyegyenlőség elérése érdekében (lásd még 5. csoport alább).

„A kvóták arra jók, hogy eszükbe jusson, hogy nők is vannak a világon. Adott esetben olyanok, akik erre a pozícióra alkalmasak, vagyis, hogy emlékeztesse az ilyen helyzetben

lévő túlnyomórészt férfi társadalmat arra, hogy egyáltalán nézzenek körül. Igaz a kvótának megvan az a veszélye, hogy bizonyos esetekben kontraszelektívvé válik. De azt hiszem, hogy az előnyei nagyobbak, mint a hátrányai.” (1. társadalomtudós alany)

„Teljesen mindegy, hogy minek nevezzük, de egyértelmű számomra, hogy egyrészt sokkal nehezebb egy nőnek az elejétől kezdve végig felfelé eljutni egy bizonyos pontra, mint a férfiaknak. Ezen valami módon segíteni kell, lehet akár pozitív diszkrimináció is, nekem tényleg mindegy minek nevezzük.” (3. természettudós alany)

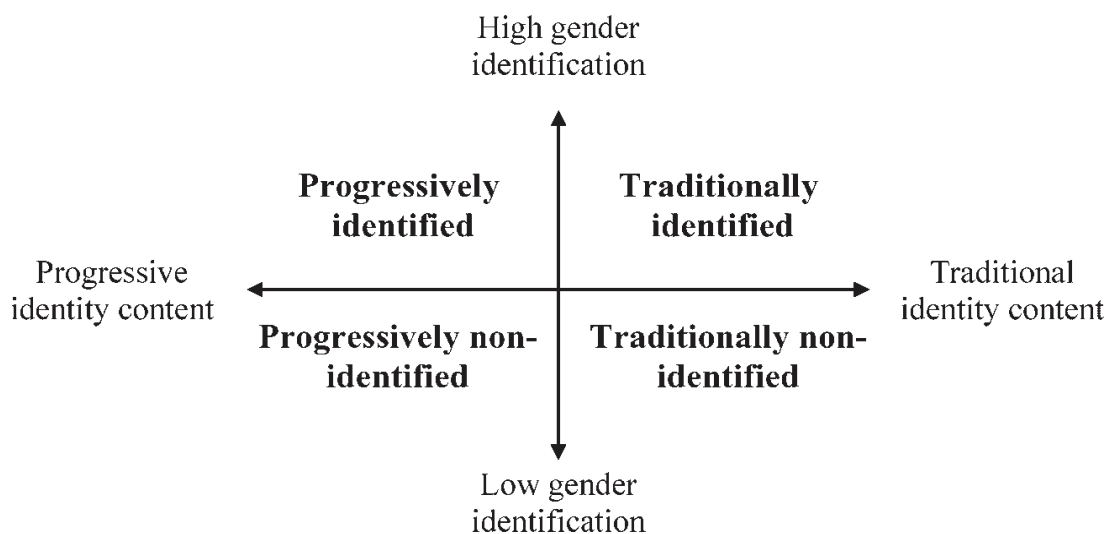
Miután a női csoporttal való azonosulást nem lehetett csak a pozitív diszkriminációhoz való viszonyban értelmezni és beazonosítani, így egy cizelláltabb módszerre volt szükségem. A női csoporttal való azonosulás alacsony vagy magas volta mentén létrehozott további dimenziók alapvetően a *GIM* modellnél ismertetett női identitás mint mérőszám alapján körvonalazódtak.

A doktori disszertáció első részében leírtam, hogy a feminizmus különböző hullámainak említése azért volt indokolt, hogy utaljon arra a sokszínűsége, mely a nőket (mint biológiai nemet) mindig is különböző csoportokra bontotta. Így láthatóvá vált, hogy a nő soha nem létezett egységes kategóriaként, hanem a különböző osztály, faj, filozófia, történelmi tapasztalatok mentén tagolódott. Az interjúkat elemezve már eddig is láthatóvá vált, annak ellenére is, hogy a vizsgált tudósok hasonló családi háttérrel (diplomás szülők/támogató szülők), végzettséggel, azonos tudományos fokozattal (MTA doktora) rendelkeztek, ahogy a történelmi kontextus, sőt karrierívük is hasonló volt, sok kérdésben mégis teljesen másképp értékelték a női identitás szerepét, vagy annak fontosságát a társadalmi szerepeiket illetően.

7.2.2. A *Gender Identity Model* alapján kialakított csoportok

Korábbi kérdésem mentén, miszerint fellépnek-e közösen a „nőiségükre” alapozva az Akadémia szabályainak megváltoztatása érdekében (lásd fentebb kvóta, akadémiai választási rendszer megváltoztatása), és hogy a nőtudósok mely csoportja az, aki a nőiségben (is) látja az akadémiai karrierben történő előrelépés akadályát, és kik azok, akik teljesen indifferensnek látják e „változót”, ebből adódóan csak a meritumra és a tudomány objektivitására hivatkoztak, először 4 fő csoportot (*GIM [Gender Identity Model]* segítségével) alkottam. Ellenben egyértelmű, hogy erre a mintára a hagyományos kategória elnevezés kizárólag a családi szerepeiket, és nem a karriert illetően volt jellemző. Ennek értelmében a „kettős kötődésű” karriermodell mentén értelmezhető azoknak a tudósnőknek az életpályája, akik a hagyományos szerepeket preferálják a családi életükben.

A női csoporttal való azonosulás (*gender identification*) erőssége lehet alacsony vagy magas (*high-low*), míg tartalma szerint hagyományos vagy progresszív (*traditional-progressive*) (Becker–Wagner 2009).

5. ábra

Gender Identity Model (Becker–Wagner 2009: 489)

(1. típus) Az első kategóriába azokat soroltam, akik a nőiséget egységes csoportnak vélték, de a tudományban nem tekintették fontosnak a nemek kérdését. Eszerint a női csoporttal való azonosulás erőssége náluk magas volt, míg tartalma szerint hagyományos és progresszív egyszerre. Ez az általam vizsgált tudós nők esetében azt jelentette, hogy amíg az anyaszerepet illetően teljesen a hagyományos női szereppel azonosultak, addig a tudományos területet érintően progresszívek voltak (alább az 1. csoport tagjai).

(2. típus) A következő csoportba tartozók fellépnének a nőiségre alapozva egységes csoportként. Eszerint a női csoporttal való azonosulás erőssége itt is magas volt, de tartalmuk szerint hagyományos. Igaz csak abban az értelemben, ahogy a természetes különbségek más érdeklődést hoztak magukkal. Náluk minden szerepben (otthoni és karrier) elkülönültek a férfias és a nőies attitűdök. Vagyis a horizontális szegregáció jelenségét (főként a vezető pozíciókat és a munkához való viszonyt illetően) természetesnek és szükségesnek vették (Koncz 1993) annyiban, hogy semmiképpen ne váljanak társadalmi hátrányokká (lásd még alább a 2. csoport tagjait).

(3. típus) A harmadik csoportba tartozók szintén fellépnének a nőiségre alapozva egységes csoportként, és adott esetben követelnék a változásokat. A női csoporttal való azonosulás erőssége itt is magas volt, de tartalma szerint már kizárólag progresszív (alább a 3. csoport tagjai).

(4. típus) Az utolsó csoport tagjai teljesen indifferensnek tartották a nemi változót. Eszerint a női csoporttal való azonosulás erőssége alacsony volt náluk, míg tartalma szerint progresszív. A klasszikus egyenjogúság (feminizmus első hullámának) hívei (alább a 4. csoport tagjai).

Ezen kategóriákat egyéb szempontok alapján tovább részleteztem, így végül nemcsak a fenti 4 típusba, de 5 jól elhatárolható csoportba lehetett besorolni a vizsgált tudósokat, melyek kirajzolták a tudósok ideáltípusait. Az alább felsorolt 5 új kategória közösnek mondható motívuma, hogy egyikük sem érezte soha, hogy nőként bármiféle hátrány érte volna őket a „tisztá” tudományos pályán. Ezenfelül mindegyik interjúalany, ahogy fentebb is jól látható volt, egyetértett abban, hogy a tudománypolitikát, mely az akadémiai választás háttérében húzódik, el kell választani a tényleges tudósi teljesítménytől, vagyis a tudománytól és a kutatómunkától.

7.2.3. A női identitás alapján létrehozott típusok

Az interjúalanyok eltérő személyes élettapasztalata, egyedi szemléletet, motivációt, belső világot is eredményezett. Ahogy a fő dimenziók mentén is megállapítást nyert az egyéni karaktereket értelmezve, az egyes élettörténetek alapvetően mások, soha nem teljesen azonos a tapasztalati minta két ember esetében. Ugyanakkor az előforduló hasonlóságok (invariánsok) mentén, ami az azonos történelmi-társadalmi térben és a tudományos hivatás mentén váltak csoportjellemzővé, megalkothattam a női tudósok 5 legfontosabb „ideáltípusát” is.

1. csoport: A „tradicionalisan progresszív modell” típusa

Azok a tudósok tartoztak ebbe a csoportba, akik alapvetően tradicionális felfogásúak a nők családon belüli szerepeiket illetően. Vagyis egyrészt igaz rájuk a *GIM* modell által leírt tradicionális női szerepeket preferáló csoportjellemzője, tehát sok szempontból támogatják a nemi *status quót* (Becker–Wagner 2009: 490). Ugyanakkor a karriert illetően és a tudományban már nem tesznek különbséget nő és férfi között. Utóbbiban tehát progresszívek, az egyenlőség hívei, ebből kifolyólag az akadémikusi szerepet mindig is fontosnak vélték.

Ezen típusba tartozó interjúalanyok elfogadják azt a tény is, hogy a nőknek sokkal többet kell dolgozniuk akkor, ha ugyanolyan elismerést szeretnének maguknak, miután a családban elsősorban nekik kell elvégezni a munka nagy részét. Ez utóbbi viszont számukra teljesen természetes.

„A nőknek kell ugye a ház körül a legtöbbet dolgozni. Az én életemben is úgy adódott, hogy 10 férfit szolgállok pillanatnyilag, ahogy szoktam néha mondani, a férjemet, a három fiamat és a 6 fiúunokámat. Ha nem tanultam volna meg szorgalmasan dolgozni gyerek-

koromban, akkor bizony most elég nehéz helyzetben lennék.” (10. műszaki tudományok doktora)

„Tehát gyakorlatilag én azt tartom, hogy egy normál női munkához hozzátartozik, hogy a gyereket én viszem a bölcsődébe.” (23. természettudós alany)

„Teljesen mindegy az életmű szempontjából, hogy egy vagy másfél évet otthon vagy. Én ezt így akkor megpróbáltam kiélni. Én pl. ezt az anyaszerepet nagyon nagyra és fontosnak is tartottam. A tudományos karrier [...] persze fontos az is, de az ember életében nem ez az első legfontosabb.” (27. társadalomtudós alany)

Emellett ők is kihangsúlyozták a segítség és a családi támogatás szükségességét. Miután elmondásuk szerint a női szerep több feladattal jár, így alapvetően azon az állásponton vannak, hogyha ez problémát is jelent, azt semmiképpen nem az Akadémián kell megoldani, hanem jóval előbb (10. műszaki tudományok doktora alany), hiszen ott már senkit nem érdekel, hogy ki hogy jutott el odáig (27. társadalomtudós alany). Ebből egyértelműen kirajzolódott az is, hogy semmiféle pozitív diszkriminációt nem támogatnak.

„Természetesen közben nevelgettem a fiaimat, akiknek a véleménye szerint nekik nem sok hátrányuk volt abból, hogy én közben ennyi minden mást csináltam, de az éjszakák hosszúak, és én viszonylag keveset alszom. Úgyhogy én akkor nyugodtan tudtam bármit is csinálni. Tehát nekem a gyerekeim nem szenvedtek hátrányt. A magam részéről a női szerepet nagy örömmel töltöttem be, és nem tudok negatívumokról beszámolni.” (10. műszaki tudományok doktora)

Mindez visszatükrözi azt a magyar társadalmat még a mai napig is jellemző kettős elvárást, miszerint a nő dolgozzon, ugyanakkor egymaga töltse be a családjának és feleségének tradicionális szerepét is (Haraszty 1993, idézi Faragó 2000: 27). Így ezen típusra jellemző leginkább a „kettős kötődésű karrier” modellje (Koncz 2016). A legtöbben ebben a csoportba a természettudósok közül kerültek ki.

2. csoport: A „posztmodern modell” típusa

A második csoportba sorolható kutatók úgy tartják, hogy jelentős és alapvető különbség van a nők és férfiak között abban, ahogy a feladataikat ellátják, és ahogy a preferenciáik és értékítéleteik kialakulnak az életben. Sok szempontból leginkább a harmadik hullámú feminizmus (posztfeminizmus) alaptételeivel fedhető le a véleményük. Nevezetesen azzal, hogy pozitívan meg kell erősíteni a két nem különbözőségét, és el kell ismerni a nők individuális másságát is (Kristeva, idézi Kádár 1994). Eszerint nemcsak a családi életükben, de a közéletben ugyanúgy

megvan ez a másság a nők és a férfiak között. Ezen csoport tagjai azt vallják, hogy a vezetés alapvetően nem női feladat, álláspontjuk szerint a nők természetük alapján eleve nem is akarnak vezetők lenni. Az akadémiasság kérdését bár eltérően ítélik meg, de általában soha nem tartották sem célnak, sem olyan lényeges dolognak.

„Nekem az az érzésem, hogy a kolléganők nem olyan törtetőek. Mi nők jobban elvagyunk a saját kis kényelmes laborunkban, és az ilyen pluszkihívások, ami egy vezető pozícióval járnak, bennünket nem boldogítanak, hanem pluszfeladatot jelentenek, amit nem biztos, hogy olyan nagy lelkesedéssel akarunk.” (23. természettudós alany)

Kérdés, hogy a vezetői posztokra való kiválasztás jelensége azért ilyen, mert a társadalom nem hagyta őket, nem fogadta be őket egyenlőként, vagy azért is, mert a nők maguk nem törekedtek különösen magas pozíciókra, pontosan emiatt a sajátos férfi-nő viszony miatt. Ezt nehéz vizsgálni. Valószínűsíthető, hogy valamennyire mind a kettőnek lehet ebben szerepe.

„Ez két irányból fogja vissza a nőket, persze a társadalom nem kéri fel őket vezető szerepekre, de másrészt ők sem akarnak vezetők lenni, mert még mindig stigma van rajtuk akkor, hogy karrierista, kemény vezető nő, és jaj csak női főnököm ne legyen. De nyilván egy nőnek egy kicsit asszertívebbnek kell lennie, ha el akar vinni pl. egy kórházi osztályt. És ha asszertív, az már a nőiességén ejt csorbát.” (20. bölcsészettudós alany)

Megfigyeléseim szerint a vezető szerephez való hozzáállás nem a férfi-nő biológiailag determinált, velük született ellentétein alapul elsősorban, hanem az előző részben már említett személyiségből fakadó karakterjegyeken, egyéniségen és a szocializáción.

„Én saját példám, hogy soha nem akartam vezető lenni, van nekem elég bajom, nem hiányzik, hogy még másét is nekem kelljen megoldani. Tehát én soha nem vágytam vezető pozícióra. És, hogy ülésekre járjak, meg döntsek emberek sorsáról, hogy alkalmazom, nem alkalmazom, beteg nem beteg stb. ez tőlem rendesen távol áll.” (21. természettudós alany)

„A másik indítékom, hogy nem fogadtam el a tanszékvezetői állást, az az volt, hogy akkoriban leépítések voltak, és el kellett volna küldeni kollégákat, szóval ezt így nem tudtam volna emberileg vállalni.” (16. társadalomtudós alany)

Korábban láthattuk a szakirodalmakban azt is, hogy a nőekkel párosított megértő, intuitív, empatikus, figyel mások érzelmeire, szentimentális és konfliktuskerülő attribútumokat a sikertelen vezetéshez kapcsolták (Ryan–Haslam–Hersby–Bongiorno 2011).

Vagyis ezen típus tagjai mind egyetértettek abban, hogy a nők kiválóak kutatóknak, de vezetőnek nem. Alátámasztva mindezzel a fent említett affirmációt és az úgynevezett *TMTM* „*think manager-think male*” jelenséget (pl. Agars 2004; Eagly–Karau 2002; Heilman–Block–Martell–Simon 1989; Schein 1973, 1975, idézi Ryan S.–Haslam–Hersby 2011). Ugyanakkor, miután szerintük eleve nem is akarnak a nők vezetők lenni, így tagadták, hogy ezen a téren valódi konfliktus lenne a két nem között.

„*Én pl. egy nagyon jó második ember vagyok, ötleteket adok stb., de nem biztos, hogyha eggyel feljebb lépnék, azt a fajta vezetői attitűdöt az én kapacitásom ki tudná magából termelni.*” (24. bölcsészettudós alany)

Az egyik akadémikus interjúalany, aki ennek a kategóriának „ideáltípusa”, Deborah Tannen különbözőségteóriáját tartja elfogadhatónak. Kitért többek között arra – pszichológiai és pszicholingvisztikai kísérletekre hivatkozva –, hogy a férfiak és a nők más stratégiával gondolkodnak és kommunikálnak. Véleménye szerint a nők velük született tulajdonsága az, hogy számukra a legfontosabbak a kapcsolatok és a barátságok kiépítése. Állítása szerint ez már az óvodában is megfigyelhető, ahol a lányok titkokat, játékokat osztanak meg egymással, stb. [...]. Viszont a fiúk már akkor is veszekednek, így korán kialakul köztük egy hierarchia. Nemcsak hogy van egy alfahím, hanem azon alul is van egy alá-fölé rendeltségi viszonyrendszer. A fiúk esetében tehát minden kommunikáció mögöttes célja, hogy kiderüljön, ki az, aki a domináns szerephez juthat. És így van ez a nőkkel való viszonyukban is. Interjúalanyom szerint – tovább idézve Tannen téziseit –, ha például egy házaspár eltéved, akkor mindig a nő az, aki megkérdezi, merre kell menni, a férfi soha nem kérdez ilyet, mert akkor már alárendelt szerepben lenne (4. társadalomtudós alany).

A hivatkozott kutató Tannen alapvető különbség elméletét – és amely mindegyik, ebbe a csoportba tartozó interjúalanyomnál kimutatható volt –, a *You Just Don't Understand* című munkájában foglalta össze. Szerinte életünket beszélgetések sorozataként éljük meg. Éppen ezért szociállingvisztikai elemzésének középpontjában a mindennapi beszélgetések és azoknak a kapcsolatokra gyakorolt hatásai álltak. A nők és férfiak beszélgetéseit hallgatva arra jutott, hogy kapcsolataikat értelmetlen félreértések kísérik. Ami pedig arra utal, hogy egy férfi és egy nő ugyanazt a beszélgetést másképp értelmezheti, még akkor is, ha látszólag nem mutatható ki nyilvánvaló félreértés (Tannen 1991: 5). Hasonló koncepción alapult az elméleti részben már kifejtett Daniela Wawra *Männer und Frauen im Job Interview* (2004) című könyve is.

Tannen, a férfiak és a nők közötti különbségeket 6 csoportba osztotta. Az általa alkotott kategóriákkal a két nem alapvető másságát állította egymással szembe. Így olyan ellentétpárokat sorolt fel mint (1) függetlenség (férfiak)-intimitás (nők), a (2) megértés (férfiak)-tanács

(nők), (3) információk (férfiak)-érzelmekek (nők), (4) versengés (férfiak)-támogatás (nők), (5) parancs (férfiak)-javaslat (nők), végül a (6) konfliktus (férfiak)-kompromisszum (nők). Tannen álláspontja szerint például a férfiak függetlenebbek, egymással versengenek, míg a nők az intimitást és az érzelmekeket részesítik előnyben. Emellett a férfiak gyakran alkalmazzák a konfrontációt megoldási eszköznek egy vitában vagy élethelyzetben, ezzel is közvetítve és kialakítva társadalmi státusukat (Tannen 1991).

Ezek a fent felsorolt ellentétpárok tovább bővítik a nemekkel kapcsolatosan megrögzült bináris oppozíciók sorát (lásd még Joó 2010; Cixous 1975). Ha pedig abból indulunk ki, hogy a férfi sztereotípiához tartozó tulajdonságok sokkal inkább lefedik a vezetőről alkotott képet (Schein 2001; Heilman 2001), akkor ez megmagyarázza, miért is gondolja úgy a nők (és férfiak) nagy része, hogy a vezető szerep alapvetően nem nőknek való (4. társadalomtudós alany).

„Az nem ment volna nekem, hogy ilyen tanszéki konfliktusokat kezeljek. Az mindig inkább az autoriter férfiak területe.” (8. bölcsészettudós alany)

„Én úgy érzem, hogy ha ambicionáltam volna bármiféle vezető pozíciót, azt el tudtam volna érni. De nekem meggyőződésem, hogy a nők jó része ezt nem szeretné. Nem is tud elég hatékony lenni. Tehát ez más, mint amikor egyszerűen csak a tudományos teljesítményt kell elismerni. Ott elvárom, hogy elismerjék a nőket is. De a vezető pozíció az más, nem tudom, hány nő akarja ezt. Szerintem nem sokan.” (4. társadalomtudós alany)

A legtöbben abban is egyetértettek, hogy az alapvető különbségeket tovább hatványozza, ha egy nőnek kisgyereke van. Amely eleve kizárja, hogy jó vezető is legyen.

„Egyébként nem vagyok benne olyan biztos, hogy a lányok, olyan nagyon akarnának vezetők lenni. Mert, ha főnök vagy, akkor neked minden egyes olyan ülésen, összejövetelen, ahol a főnökökkel kell viaskodni ott kell lenned. Én ezt számtalanszor kitapasztaltam. Mindig ott kell lenni, mert ha nem vagy ott, akkor nincs, aki megvédje az embereidet. És ezt nem minden nő tudja megoldani. Gyerekekkel nagyon sok munka van és annak mindig prioritása van náluk.” (21. természettudós alany)

Ezt alátámasztotta az a kutató is, aki saját tapasztalatain alapulva kijelentette, hogy 100%-os munkát tudott végezni egészen addig, ameddig nem jött a telefon, hogy lázas a gyereke. Ezen alkalmakkor hiába is küldött volna el valakit érte, mert anyaként a gondolatai már nem a munka körül forogtak, és a vezetésben ez hátrányt jelentett (29. természettudós alany).

Mindannyian egyetértettek abban is, hogy a nők és a férfiak velük született, eltérő személyiségjegyeik a feladatokhoz, munkához való viszonyukban is megmutatkoznak.

„A férfiak hamarabb a falra másznak attól, hogyha pl. az irodai terhek rájuk zuhannak. A nők inkább elvállalják, mint a férfiak. Talán azért is, mert a nők eleve tudják, úgy nőnek fel, hogy a kijelölt kapuk között kell átmenniük, megtalálni a kiskapukat, mert különben nem jutnak előre. Hát a családban is ezt gyakorolják. A nők a családban élik ki a hatalmat. Ez egy tipikus női tulajdonság.” (21. természettudós alany)

Ebből is kitűnik, hogy bár a nők velük született, „tipikus” tulajdonságára hivatkoztak, mégis elismerték, hacsak indirekt módon is, hogy ezek inkább „tanult” tulajdonságok: („megtanulták”, „kapuk között kell átmenniük” (21. természettudós alany); „a nőiességén ejt csorbát” (20. társadalomtudós alany); de lásd még „male gaze” (Joó 2010). Ahogy a már említett filozófiai megközelítésekben is szó volt róla, ezek a kategorizációk a társadalom ismert és tanult kódjait, filozófiáját, meggyökeresedett előítéleteit tükrözik vissza. Ahogy Rousseau, aki bár tagadta a hagyományos alá-fölé rendeltségi viszonyt a férfi-nő között, az *Emil*¹²¹-ben mégis kifejtette, hogy a nőknek értelmük alapján inkább gyakorlati tanulmányokat kell folytatniuk (Rousseau 1978).

Legtöbben ebben a csoportban azt is elmondták, hogy legfőbb céljuk a karrierjük során mindig is az volt, hogy ne szakadjanak el a kutatástól. Sőt, voltak köztük olyan tudósok is, akik azzal érveltek, hogy szerintük a férfiaknál az érvényesülés szorosabban összefügg az önbecsüléssel. Ugyanis tapasztalatuk szerint a férfiak még akkor is örömmel ülnek egy-egy bizottságban, amikor azt ők már elpazarolt időnek érzik. Ráadásul minden esetben kihangsúlyozták azt is, hogy ők nem vezető típusok, ellenben sok férfi már attól nagyon boldog, ha „főnök” lehet.

„Úgy érzik akkor végre a helyükön vannak. A nőknek sokszor ez inkább terhet jelent.” (8. bölcsészettudós alany)

Alapvetően közös ponton voltak abban is, hogy ez a másság teljesen jól megfér egymás mellett, hiszen a nők és a férfiak alapvetően különböznek egymástól, de ez nem jelenti azt, hogy amit ők képviselnek az rosszabb, csak egyszerűen más. A nőknek egyedül a tudományban és nem a vezetői szerepekben kell bizonyítaniuk (4. társadalomtudós alany).

„Nos szerintem a tudományos kommunikációban pontosan azt kell bemutatni, hogy mi vagyunk a jobbak. Tehát a mi elméletünk a jó elmélet, és ennyi, a határokat így kell legyőzni.” (4. társadalomtudós alany)

¹²¹ *Emil, avagy a nevelésről.*

Ezek a vélemények egyértelműen azokon a bináris oppozíciókon alapulnak, melyek kultúránk szerves részévé váltak. Így ebben a formában mindig nehéz megállapítani, mi az, ami természetes és a biológia által determinált jellemző, és mi az, ami társadalmi.

Összefoglalóan kijelenthető az ezen csoportba tartozó tudósokról, hogy nagyon nagy fokú különbséget tapasztaltak a nők és a férfiak munkához, vezetéshez való viszonyulásában. Ezért amellet érvelnek, hogy a vezetői szinten mindenképpen figyelembe kell venni ezeket a különbségeket, és ennek mentén kibontakoztatni a tudást, de semmiképpen nem a férfias tulajdonságok elsajátításával. Vagyis nem az azonos kód és norma mentén, hanem a szakmák árnyalásával. Ebből kifolyólag nem hierarchikus, de mégiscsak különböző szerepeket kell vállalniuk a nőknek és a férfiaknak a társadalomban. Ezek az álláspontok összhangban vannak Koncz Katalin már idézett állításával is. Aki szerint, miután a nőknek és férfiaknak biológiai és társadalmi okokból eltérő kompetenciáik vannak, az ebből következő hatékonysági követelmények miatt a nemek szerinti elkülönülés a foglalkoztatás természetes következménye lett. Így szerinte a társadalmi egyenlőtlenségeket csak azok a munkaerőpiaci mechanizmusok okozzák, amelyek ezeket a különbségeket társadalmi hátránnyá formálják (Koncz 2011: 74), és leértékelik.

A női kultúra/perspektíva szükségességének hangsúlyozása

Ezen a csoporton belül voltak olyanok is, akik azt tartották, hogy a nőknek nem olyan értelemben kell tudósnak lenniük, mint a férfiak. Ami viszont nem az eredményességet, a tiszta tudást, a meritumot érinti, csak a viselkedésmintát.

„Ha belegondolok, hogy az igazán sikeres nőkről hányan mondják, hogy ejj, ez a nő mi-csoda arrogáns, ezt a nőt nem venném soha feleségül. És mi nők lehet, hogy ezt sem szeretnénk magunkra ráhúzni.” (4. társadalomtudós alany)

„Szerintem azon múlik a nőknek egyenrangúsága, hogy tudnak-e egy önálló kultúrát létrehozni, és ez nem következett be mindmáig én úgy gondolom.” (16. társadalomtudós alany)

Utóbbiak jól tükrözik a már idézett Georg Simmel tételét, aki *A kacérság lélektanában*, *A női kultúra* fejezetben írt erről a „kulturális problémáról” (Simmel 1996). Szerinte ugyanis, és amely az egyes kutatóknél is felmerült (a többi típussal szögesen ellentétben), hogy a probléma valójában az, hogy a nők egyenjogúsága nem teremtett új kulturális minőségeket, hanem a férfiak által létrehozott játékszabályokkal játszanak (lásd még korábban „*law is male*”, „*male-standard*”, Sebestyén 2014, *token [jelkép] szerep, asszimiláció*).

„A nagyon erőszakos nő, az kétségtelen, hogy nagyobb ellenszenvet vált ki, mint a nagyon erőszakos férfi. Mert a nőiséggel, legalábbis, amire ezalatt asszociálnak, azzal mondjuk nehezen jön össze, hogy valaki nagyon erőszakos. De szerintem egy jó vezetőnek nem kell erőszakosnak lenni. Nem kell kopognia a keménységtől. Az nem feltétel. De az biztos, ha egy nő olyan, akkor kevésbé tekintik nőnek. Míg egy férfi attól még férfi marad, sőt, ha nagyon erőszakos még akkor is.” (5. természettudós alany)

Simmel szerint ez akkor változna meg, ha a szerepvállalásuk „a szakmák új megosztása vagy pedig árnyalása alapján következne be. [...] csakis úgy, hogy olyasmit nyújtsanak, amire a férfiak nem képesek. [...] Ezzel nemcsak az egész tevékenységi terület rendkívüli finomodása és gazdagodása érhető el, hanem a férfiakkal való versengés is más irányt venne.” (Simmel 1996: 27) Hozzá kell tenni azt is, hogy Simmel általánosan, a szakmákra vonatkozóan írja le téziseit, ugyanakkor az ebbe a típusba tartozó tudósok a férfi-nő különbségeket a tudományos pályára egyáltalán nem, hanem kizárólag a női attitűdökre, magatartásmintákra és vezető szerepekre vonatkoztatják.

„Mi marad, ha nincs olyan magatartási minta, amit követhetnek a nők. Akkor az egy nagyon egyéni életút. Akkor vagy az van, hogy a férfi magatartásmintát veszem át, és mindenkin átgázolok. Vagy az, hogy a női pályákon próbálok érvényesülni, ami az én ambícióimmal végképp nem volt összeegyeztethető. És van még egy absztrakt alternatíva, [...] egy önálló női kultúra.” (16. társadalomtudós alany)

Mindez összhangban van Sandra Harding (1991) nézetével és a nőtudományokkal is, mely szintén a női értékekre és perspektívára helyezi a hangsúlyt (továbbá az objektív-szubjektív elválasztásának feloldására). Ebben az alcsoportban leginkább akadémiai doktorok szerepeltek, de egy-két akadémikus is előfordult.

3. csoport: Az „eszközorientált modell” típusa

Ezen típusba tartozó kutatók véleménye szöges ellentétben állt az előző csoportéval. Kifejezetten tagadták azt a pszichológiai elméletet, miszerint a fiúk és lányok érdeklődése más lenne. Álláspontjuk szerint ez kizárólag csak nevelés és nem biológia kérdése. Éppen ezért tagadják azt is, hogy a nő nem alkalmas vezetőnek. Esetükben a női csoporttal való azonosulás magas, az akadémikus nők arányának emelkedését pedig fontos célnak határozták meg.

„Az a fura, hogy olyanokat is mondanak, azért nem ajánlanak nőket ilyen-olyan pozícióba, meg, hogy miért fogynak el a piramis tetejéről, mert azt a nők nem is akarják igazán. Hát ezt én nem gondolom így. Nyilván van, aki azt mondja, hogyha egy 5 gyerekes családot akar inkább [...], de igazából még ez sem kizáró, van, aki 4 gyerekkel is jó tudós,

jó vezető, megoldja, [...] én nem tudom ezt elfogadni, hogy a nők nem is akarják, ez nem igaz.” (7. természettudós alany)

Szerintük tehát a nő ugyanúgy alkalmas, nemcsak a vezetésre, de bármilyen, eddig férfiak által kisajátított szakmákra, vagy azok ugyanolyan elvégzésére is. Az idesorolt interjúalanyok véleménye szerint a társadalom szemlélete az, mely kialakította és fenntartotta az eltérő kategorizációt a két nemre vonatkozóan. Tehát elsősorban a kulturális kódokat, a hagyományos szemléletet említették az esélyegyenlőtlenség elsődleges forrásának. Ennek hangsúlyozásra példákat is hoztak.

„Még régen, egy pszichológust mutattak a tv-ben, aki azt mondta, hogy matematikából és fizikából a lányok kb. 12 éves korukig ugyanolyan jók, mint a fiúk, és csak serdülőkorban kezd el a dolog változni. És ezt ő [a nyilatkozó pszichológus T. I.] azzal a képtelenséggel magyarázta, hogy olyankor indulnak el a párkapcsolatok. Akkor kezdenek el a lányok érdeklődni a fiúk iránt. És a lányok nem akarják azt mutatni, hogy ők okosabbak, mint a fiúk, és közölte, hogy ez így van jól. Mert akkor nem találnak maguknak párt. A pszichológus azt nyilatkozta, hogy ez így van rendben, mert így előkészül a társadalmi szerepére, hogy ő majd anya lesz, és akkor nem kell neki semmi egyébvel foglalkozni. Hát ez milyen képtelenség, nevetséges. És akkor mondtam: Nem! És, ha nekem valaha lányom lesz, de nem lett [...] na de mi van azokkal akik ezt a képtelenséget elhitték?” (9. természettudós alany)

Ezen csoportba tartozó nők is a gyors változást sürgetnék, vagyis a nők arányának mielőbbi emelkedését a vezetői és az akadémiai tagságot illetően. Ezt a célt elérni a legtöbben ebben a csoportban sem a női kvótával, hanem egyéb eszközök igénybevételével tartanák csak elképzelhetőnek.

„Az nem mondom, hogy pozitív diszkrimináció kell, hogy bejussanak az Akadémiára, de legalább negatív ne legyen.” (6. természettudós alany)

„Mert jó, alapvetően én azt elfogadom, hogy gondolni kell a karriere, tehát, hogy lehet a karrierhez jutáshoz közben segíteni, programokkal, korhatárokkal. De ennek majd talán 20 év múlva lesz az Akadémián eredménye. Na de addig is valamit meg kellene oldani. Én tudom, hogy van sok olyan nő, aki bőven megüti a mércét és van olyan mint sok akadémikus férfi. Úgyhogy én meg is fogadtam, hogy csak nőket jelölök most is. Ugyanis nagyon egyszerű ez, a férfi kollégáknak is mondom, nőket javasoljatok, csak ez a megoldás, csak ez van.” (7. természettudós alany)

Mind elismerték azt is, hogy a nőket úgy támogatni, hogy ne legyen pozitív diszkrimináció sem, viszont a gyerekvállalás miatt ne veszítsenek éveket, és megmaradjanak a tudomá-

nyos pályán, nagyon nehéz. Meglátásuk szerint a nemeket illető aránytalanság az Akadémián elsősorban azért maradhatott fenn, és termelődhetett újra a meglévő egyenlőtlenség, mert a férfiak általában nagyobb önbizalommal rendelkeztek, és a legtöbb pozícióban (főleg a vezető szerepeket illetően) újraválasztották, és emellett sokkal jobban tolerálták egymást (5. természettudós alany).

Ebben a típusban volt az a mindössze néhány kutatónő is, akik szerint még a meritumon alapuló női kvóta is megoldás lehetne. (Szemben a többivel, lásd még a kettős felosztást.) Álláspontjuk szerint ez az eszköz azért lenne szükséges, hogy ne morzsolódjon le az akadémikusnak alkalmas tudós, csak mert biológiailag nő, és még mindig a hagyományos férfi-női különbségekre alapulnak a szervezetek, és a tudományos akadémia kiválasztó rendszere (3. természettudós alany). Legfontosabb érve az eszközorientált modell típusához kapcsolódó tudós nőknek azt volt, hogy miután a női-férfi családi szerepek egyenlőtlenek, a nők eleve hátránnyal indulnak. Tehát ezt a hátrányt kellene szerintük segíteni valamely jogi, felülről szervezett lépéssel is.

„A férfiak és a nők nem egyenlők, és azáltal, hogy a gyerekszülés a nő feladata, ami ugye magában foglalja azt az időszakot, amíg terhes, aztán utána a pici baba ellátását. Ez anyyira igazságtalanná teszi – már én a tudósokról beszélek általában –, tehát ez abszolút igazságtalan helyzet, és itt nem is lehet elképzelni azt, hogy ha nem csinálunk semmit, akkor valamiféle igazságosság legyen. Valami módon segíteni kell ezeken a fiatal nőkön, akik úgy gondolják, hogy nagyon érdeklőket a tudományos pálya, de ugyanúgy nagyon szeretnének családot is. És ez igazán normális, ugye?” (3. természettudós alany)

Az említett 3 esetben sem a női kvóta kritikátlan előterbe helyezése jellemző, hanem egyfajta szükséges, pragmatikus megoldásként került csak elő. Hozzá kell még tenni, hogy ebben a csoportban kizárólag akadémikusnők szerepeltek. Így kimutatható, hogy az akadémikusnők nagy része felelősséget érez a női akadémikusi arány emelkedésének elősegítésében.

4. csoport: A „klasszikus egyenjogúsági modell” típusa

Külön kategóriát alkotott az a néhány interjúalany, akik szerint a tudományban nem kell azzal foglalkozni, hogy ki nő és ki férfi. Mindannyian kiemelték, hogy ők nem a nők, hanem csakis a saját maguk és a tudományuk képviselőiként vannak jelen a szakmában. A női identitással való azonosulás náluk a legalacsonyabb.

Leginkább a XVII. századi filozófus, **Nicolas de Condorcet** klasszikus egyenjogúság-gondolkörével tudnak azonosulni, aki szerint a nők értelmi és morális képességei is hasonlóak. Az említett Condorcet az Esquisse-ben leírta pl. az emberi jogok „felfedezésének” és a többségi

döntés törvényhozói felhatalmazásának viszonyát is. Ugyanakkor szólt a női egyenjogúságról, mely számára morális evidencia volt (Ludassy 2012: 9–13). „Az emberi szellemnek az általános boldogulás szempontjából legfontosabb eredményei közé kell számítanunk amaz előítéletek teljes lerombolását, amelyek a két nem közötti és még az előnyben részesített fél számára is gyászos következményekkel járó jogi egyenlőtlenséget szülték” (Condorcet 1986: 260, idézi Ludassy 2012: 14).

Vagyis alapvetően a jogi egyenlőséget hangsúlyozták és tartják mindmáig elegendőnek a nők számára is. Ők inkább a szakmában dolgozó férfjükkal/férfiakkal éreztek hasonlóságot, vagy egyáltalán nem foglalkoztak a nem kérdésével (Becker–Wagner 2009). Ebben az modellben tehát egyértelműen tetten érhető a „férfiasnak” számító foglalkozási identitással való azonosulás (Becker–Wagner 2009; Vida–Kovács 2017) jelensége.

Mindegyikük – arra alapozva, hogy a tudományban a teljesítményen kívül más nem számít – kifejezetten ellenezte, hogy a genderkérdés egyáltalán előkerüljön ezen a területen. Hátrózzottan kiálltak amellett, hogy a nemiség alapvetően olyan szempont, mely a tudományban nem releváns. Nekik az is teljesen indifferens, hogy hány női akadémikus van.

„Nekem ez a »Legyenek nők is akadémikusok!« kezdeményezés nem tetszik. Mert én azt gondolom, hogy nem táncolni akarnak, hát teljesen mindegy, hogy ki férfi és ki nő az Akadémián. Ha igazán gender-semlegesek lennének, akkor kérdésnek sem szabadna lennie annak, hogy hány férfi és hány nő van. Hát az legyen akadémikus, aki egyrészt ambiciós, másrészt, aki méltó erre, és teljesen mindegy, hogy férfi vagy nő.” (22. természettudós alany)

Szerintük tehát a számok félrevezetőek, miután csak a minőség mérvadó. Ebből kifolyólag azt sem tartják problémának, hogy kevés nő van az Akadémián. Sőt, azt is kihangsúlyozták, hogy ha a nők igazán tehetségesek a szakmájukban, akkor a kevés szám éppúgy elegendő a modellszerep-alkotáshoz is. Egyöntetű véleményük szerint degradáló, ha csak amiatt kerül valaki bármilyen előnyhöz, mert biológiailag nőnek született. Következtetéseik szerint a genderkérdés leginkább hátrányosan érinti azokat a nőket, akik csak kutatóként akarnak számottevőt és jelentőset alkotni.

„Én például megnéztem egy női témájú konferenciát, és kizárólag női előadók voltak. Én nem szorulok ebbe az önmagunkba zárult gettóba. Mert akkor magunk csináljuk az üvegplafont. Tehát én a klasszikus egyenjogúság gondolkörében maradtam. Lehet ez retró dolog, de nem vagyok híve a pozitív diszkriminációnak, a nőiséget kidomborító vagy hangsúlyozó külön feminista filozófiának. De persze az is egy megközelítési mód. De en-

gem ne tessenek, mint nőt sem akadémikusként, sem konferencia-előadóként előrevenni.”
(25. társadalomtudós alany)

Szerintük tehát éppen elég az, hogy a tudományban nem különböztetik meg a nő- és a férfitudóst. Páran elmondták azt is, hogy tapasztalataik szerint kizárólag a publikációk és az eredmények alapján ítélik meg a tudósokat. Ugyanis, ha egy magyar név szerepel külföldön valamely tanulmányon, az nekik (a külföldi olvasóknak) sokszor semmit nem mond a szerző neméről (30., 31. természettudós alany), ennél fogva egyáltalán nem is számít.

„Mert, ha nem ismert az ember, gyakorlatilag teljesen mindegy mi a neve, ennél fogva a neve is az. Ez pedig azt bizonyítja, hogy egyedül az számít csak, hogy mit ír le a tudós, és milyen egyenletekre, absztrakciókra, eredményekre jutott.” (31. természettudós alany)

Ez utóbbi kijelentéssel többnyire egyetértett a vizsgálat alá vont összes kutató is, miután **„soha”** nem tapasztaltak nemükből adódó hátrányt a tudományos teljesítményüket illetően.

Ahogy már korábban is utaltam rá Foucault-val és a szerzőséggel kapcsolatban, a tizenhetedik és tizennyolcadik századtól a tudományos diskurzusokat kezdték önmagukban is elfogadni, a már megállapított igazságokat és a verifikációs eljárásokat egy személytelen, koherens rendszerébe illesztették. Tehát a hitelesítéshez többé már nem volt szükség arra, hogy megmondják, ki találta ki őket. Vagyis csak ettől kezdve tűnhetett el igazán a szerző-funkció, a feltaláló neve pedig már csupán arra szolgált, hogy elkereszteljenek róla egy teoremat vagy tételt, egy nevezetes hatást vagy egy szindrómát (Foucault 1999/b: 139).

„A mi tudományterületünkön kellőképpen meritokrácia van. Tehát, ha valaki megfelelő teljesítményt felmutat, akkor nehéz, vagyis nem szoktak, nem tudnak ellene érvelni.” (22. természettudós alany)

Ez a természettudományokra hatványozottan igaz volt, míg az irodalmi, filozófiai szerzőségben, ahogy említettem az elméleti részben is, sokkal nagyobb szerepet kapott a szerzőség, ezáltal pedig a szubjektum is jobban előtérbe kerülhetett. Tehát utóbbi értéke sokszor attól vált függővé, hogy ki írta, milyen körülmények között írta, hol stb. Ezt igazolja vissza az is, hogy ebbe a csoportba tartozó kutatók többsége a férfiasnak számító természettudományokból került ki.

A különbség abban is megmutatkozott a többi modellel szemben, hogy amíg legtöbbször a korábbi csoportokban az akadémikusságot és a női akadémikusok arányának emelkedését is (kisebb, nagyobb vagy teljes mértékben) fontosnak tartották, addig ebbe a típusba tartozók egyáltalán nem foglalkoztak az akadémikusság kérdéskörével, karrierjük során és soha nem is ambicionálták az akadémikusságot.

5. csoport: Az „alternatív modell” típusa

Az alternatív modellhez tartozók (mindössze néhány tudósnot soroltam ide) a „maszkulinaként” sztereotipizált tulajdonságokat elfogadták, ahogy a nőies sztereotípiákat is. Jellemzően nem a nemekhez kapcsolódóan különítették el a nőies és férfias attitűdöket.

„Én kifejezetten férfias vezető voltam. Eleve ránézésre is anyaképzetet keltek. De egy anya azt is megengedheti magának, hogy férfias legyen.” (17. társadalomtudós alany)

Vagyis szerintük egy nő is lehet nőies és férfias, és egy férfi is ugyanúgy lehet nőies, avagy férfias. Tehát, ha valaki a női nemhez tartozik, nem jelenti azt, hogy femininné is válik (Moi 1995) és fordítva. Ez csak személyiség, karakter, alkat kérdése és nem a biológiai nemé. Derridánál olvasható pl. az a heideggeri értelmezés – és amely a Vidám tudomány 72. fragmentumára vonatkozott –, miszerint maga a létrehozás is, mint a hagyomány egésze, Nietzsche szemében férfias. De ha minden, ami alkot és létrehoz férfias, akkor ezek szerint még a létrehozó anya is maszkulin anya (vö. Derrida 1992). És mint ilyen, elválnak a nő általános, társadalmi kategóriájától.¹²²

„Volt egy férfi kollégám pl., aki csak akkor fogadott el vezetőnek, ha férfiasan vezettem, akár egy autót is. Pedig ilyen nincs, hogy a férfi csak férfias, a nő meg csak nőies. Tele vannak előítélettel. Gyerekkori élmények miatt, minták miatt pl. milyen apja volt stb.” (17. társadalomtudós alany)

Ezen csoportra jellemző attitűdök mentén megjelent egy probléma is. Miután a nő neme a legláthatóbb különbözőség, így ki kell térnem arra is e helyen, miért is vezethet félre minket a testet a női identitás kutatásának középpontjába (Showalter 1994) állítani.

Az ehhez a modellhez tartozó interjúalanyok elmondása szerint ugyanis, ha mindenáron meg kellene különböztetni a nemeket, akkor mindent összevetve a nők vannak fontosabb szerepben, és éppen az anyaszerepük (biológia) miatt. Szerintük a nők pozitívan különböznek a férfiaktól (lásd még a *GIM* modell Becker–Wagner 2009 és *power feminism*, Lorber 2001, idézi Magyar-Vincze 2006). A kérdezettek érve az volt, hogy miután a nő a teremtő, a létezés maga is elsősorban a női folytonosságban adott.

„Egy nőnek nem kell bizonyítania, ahogy egy anyának nem kell megkérdeznie soha, hogy mi az élet, a létének értelme, egy férfinak igen.” (17. társadalomtudós alany)

¹²² Lásd még Takács Izolda (2017): *Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”*. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3. 129–157.

„Egy férfi festő műtermében ültünk. A feleség, aki szintén festőművész, hozta nekünk a sütitet, körülugrált mindenkit, kiszolgált jó feleséghez illően. A nő kategóriákkal jobb festőművész volt, mint a férfi. Mellesleg a nő szült még két gyereket is.” (17. társadalomtudós alany)

A csoportközi viselkedéseket illetően többek között Henri Tajfel fejtette ki például, hogy „az egyén abban az esetben hajlandó a csoport tagja maradni [...], ha ezek a csoportok bizonyos tekintetben hozzásegítik őt ahhoz, hogy társadalmi azonosságérzete pozitív vonatkozásokkal gyarapodjon, vagyis olyan vonatkozásokkal, amelyek bizonyos kielégüléshez juttathatják” (Tajfel 1997: n. a.). Ez utóbbi viszont torzításokhoz is vezethet. Érdekes módon ebben a típusban megfigyelhető Tajfel csoportközi viselkedésekkel kapcsolatban kifejtett jelenséghez hasonló attitűd, függetlenül attól, hogy a nők csoportjához való tartozás alapvetően különbözik az általa vizsgált csoportoktól. De meglepően, ebben a modellben is ugyanúgy jellemző a nők pozitív különbözőségének (többi típussal szembeni) sokkal erőteljesebb kihangsúlyozása.

„Nincs egyenlőség, mert a férfiak nem hoznak világra gyereket [...]. Tehát ez a megkülönböztetés mindig a nők javára dől el.” (29. természettudós alany)

Az a jelenség figyelhető meg a GIM modell „hagyományos női csoportjánál” is (Becker–Wagner 2009).

Látható tehát, hogy a nemekhez párosított jelzők a társadalomban betöltött szerepek indikátorai is lehetnek, ezáltal kijelölik az egyén helyét is. A beszélgetéseket elemezve, feltehető a kérdés a nőies–férfias attitűdök mentén, hogy a társadalmi nem mesterséges jelzői és a biológiai nemből fakadó tulajdonságok hogyan és minek alapján is képeződtek le jelzőkké. Vagyis, miért is „férfias” a teremtés, ha a biológia szerint az anya a teremtő, és miért nem a férfi lesz „nőies”, ha megteremt valamit (alkotás)? „És itt olyan típusú – mondjuk még történeti – kérdésről van szó, melynek fogalmiságát, kialakulását, vajúdását és munkáját ma még csak sejteni tudjuk. Kimondom e szavakat, s tekintetemet a szülés műveletei felé fordítom [...]” (Derrida 1994: 34)

Ez ismét a narratívumok és a nyelvi diszkrimináció területét érinti. „Kétségtelen, hogy az irodalmi anyaság metaforái a tizennyolcadik és a tizenkilencedik században meghatározóak voltak; [...] Douglas Jerrold például, amikor beszámolt Thackeray Henry Esmond című regényének a tervéről, kedélyesen jegyezte meg: »Bizonyára hallotta, hogy Thackeray húsz résszel viselős, s ha csak nem téved az idejét illetően, az első részt karácsonyra várja.«” (Jerrold–Tillotson 1959, idézi Showalter 1994)

Ha a nemekre vonatkoztatott jelzők elváltak a természet és a társadalmi értelmezés köreiben, akkor bizonyíthatóan elvált a társadalmi és a biológiai nem is egymástól. Vagyis a természetben, így a családban a nő a teremtő, a társadalomban a férfi az alkotó. Így a családban a

nő a hatalom igazi birtokosa, míg a társadalomban az alkotás révén a férfi. Ebből adódóan, és ahogy egyik interjúalanyom is utalt rá (17. társadalomtudós alany), ha nemcsak a biológiában, a természetben, de a társadalomban is előlép a nő alkotóként, akkor a férfiak terepe leszűkülhet, főleg akkor, ha a gyereknevelésben és az otthoni feladatokban nem vállalnak ugyanúgy szerepet. Itt is megjelent tehát az úgynevezett „*normaszegés*” (Neményi 2016) kérdése.

A fenti analógiákkal viszont óvatosan kell bánni, egyrészt mert nem egyszerűsíthetők le ennyire, másrészt azért veszélyes Showalter szerint „a női testet a női identitás kutatásának középpontjába állítani, mert [...] a női írások biológiai képalkotásának tanulmányozása mindaddig hasznos és fontos, amíg nem felejtjük el, hogy az anatómián kívül eső tényezőknek is szerepe van benne” (Showalter 1994: 427). Emellett, ha erre alapoznánk érveinket, és most a nők biológiai különbségére hivatkozva, a társadalomban betöltött főszerepét (első szerepét, privilégiumát) hangsúlyoznánk, akkor lényegében tovább erősítenénk a *status quo* metódusát, mely éppen a biológiai különbségekre alapozva alkotta meg a nemek determinisztikusnak vélt, hierarchikus felosztását. Vagyis fordított módon, de ugyanazt tennénk a másik oldalon.

A típusokkal kapcsolatos fragmentumot összefoglalva megállapítható, hogy az akadémikusság kérdését illetően jelentősen változó a tudós nők hozzáállása, de elsősorban mégis a női identitással korrelál. Amíg az 1. és a 3. csoport tagjai mind kulcsfontosságúnak gondolják az Akadémia nőtagjainak arányára vonatkozó kérdést, addig a 2. csoport tagjai már kevésbé. Az 5. csoportban semlegesen állnak hozzá, míg a 4. csoport tagjai egyáltalán nem tartják lényegesnek az akadémikusságot, és a nők nagyobb arányának kérdésével soha nem foglalkoztak. Míg a támogatók közül legtöbben egyetértenek azzal, hogy valamilyen módon segíteni kell a nőket, konkrétan a női kvótával, pozitív diszkriminációval, ahogy fentebb a szekunder elemzésből is kitűnt, a 3. csoportba tartozó egy-két fő kivételével a nőakadémikusok/MTA doktorai egyáltalán nem értenek egyet.

Legtöbben az „*eszközorientált modell*” típusába kerültek, ezt követte a „*posztmodern modell*” és a „*tradicionálisan progresszív modell*” típusa, ahová ugyanannyi tudósnőt soroltam be, míg a legkisebb arányban az „*alternatív modell*” típusában voltak. Az egyes kategóriákban az interjúalanyok nem voltak elkülöníthetőek az életkoruk szerint, ugyanakkor a „*klasszikus egyenjogúsági modell*” típusában szinte mindegyik interjúalany a természettudomány képviselői, míg a „*posztmodern modell*” típusában a társadalom- és bölcsészettudományok közül kerültek ki.

2. táblázat
A tudósok ideáltípusai

Tudósok ideáltípusai	A „tradicionalisan progresszív modell” típusa	A „posztmodern modell” típusa	Az „eszközorientált modell” típusa	A „klasszikus egyenjogúsági modell” típusa	Az „alternatív modell” típusa
Főbb jellemzők	Nők otthoni szerepét hangsúlyozzák, a tudományos területen az egyenlőséget	A nők és férfiak biológiai különbözősége miatt különböző szerepekre hivatott a két nem a társadalmi szerepeket illetően	A nők és férfiak társadalmi különbözősége csak nevelés kérdése	A két nem teljesen egyenlő, semmiféle megkülönböztetés nem kell a tudományban	A nők pozitívan különbözőek
Akadémikusok vagy akadémiai doktorok	Mindkettő	Jellemzően akadémiai doktorok	Mind akadémikusok	Akadémiai doktorok	Akadémiai doktorok
Női csoporttal való azonosulás mértéke (különösen jelentős/jelentős/csekély)	Különösen jelentős	Különösen jelentős	Jelentős	Csekély	Különösen jelentős
Akadémikusság kérdéséhez való viszony	Fontosnak tartják	Nem tartják elsődleges célnak, egy-két kivételtől eltekintve általában nem voltak akadémikusnak jelölve	Nagyon fontosnak tartják	Nem tartják célnak	Semlegesen állnak hozzá
Tudományterület	Bölcsészet–Műszaki tudományterületről (vegyes)	Nagyrészt bölcsészet/társadalomtudósok	Társadalom-tudomány, természet-tudomány (vegyes)	Természet-tudomány	Főleg társadalom-tudomány

Forrás: Saját táblázat, 2019

Ebből a felosztásból az is kiderült, hogy a női tudós identitását, tudományos önartikulációját problematikussá tette a tudományos élet területén meglévő gyökértelenségük, a megerősítő minta hiánya, annak töredezettsége. Illetve a hivatásszerű öndefiniálás e tudományos közegben, mely az Akadémia férfifuralmának erős bástyái miatt eddig ismeretlenek voltak előttük. Így lényegében csakis a férfi tudóstársadalom mérőszámainak relatív viszonyrendszerében voltak dekódolhatóak. A különbözőségek pedig a nőkhöz mint általánosan értelmezhető társadalmi csoporthoz való azonosulásuk eltérő mértékében ragadhatóak meg. Ami a hasonló végzettség, háttér ellenére is különböző módon jelent meg.

7.3. A magyarországi társadalomtörténeti kontextus hatásai a női identitásra az államszocialista időszakban megjelenő nőeszmény és a tudósok egyes ideáltípusainak keresztmetszetében

A tudósok eltérő szemléletváltozásai visszatükrözik az egyes korszakokra jellemző értékváltozások sajátos jegyeit is Ferge Zsuzsa (1982) által meghatározott szakaszok mentén. Attól függetlenül, hogy ezek nem feltétlenül a születési éveikhez párosulnak, de jelzik, hogy

az egyes típusok a női eszmények államszocializmusban kialakult gyakorlataiból valók. Ferge ezeket az állandó értékváltásokat sok szempontból veszélyesnek véli, mert szerinte „a női eszményre vonatkozó értékbizonytalanság, vagy a ma terjedő értékváltás helyett el kellene jutni a tisztább és egyértelműbb értékrendig” (Ferge 1982: 906). „*A nőknek kell ugye a ház körül a legtöbbet dolgozni*” (10. műszaki tudományok doktora), „*egy normál női munkához hozzátartozik, hogy a gyereket én viszem a bölcsődébe*” (23. természettudós alany).

A probléma az állandóan változó eszményekkel tehát alapvetően az, hogy társadalmi problémák (pl. munkanélküliség) esetén a megoldás egyik eszközeként mindig egyértelműen, sőt reflexszerűen a „nők feláldozása”, vagyis, mint munkaerő háttérbe szorítása és a családi szerepekre való visszahelyezése szolgál (lásd 70-es évek). Ferge Zsuzsa rámutatott arra, hogyha koronként egyetlen nőeszményhez igazodunk, és ez az eszménykép mindig annak mentén változik, hogy milyen fokú a társadalmi probléma, akkor ez a kényszerigazodás emberileg árt azoknak, akik ezzel önmagukat tagadják meg, s társadalmi kárt okoz azoknak is, akik mégsem tudnak igazodni ehhez a képhez (Ferge 1982: 906). Tehát, ha egy korszakban a társadalom a nők családi szerepét hangsúlyozza és tekinti ideálisnak, ugyanakkor ha a nő a karrierben azonosítja önmagát, de gyermeket is szeretne, emiatt belső konfliktus léphet fel benne. Amennyiben otthon marad, önmagának mond ellent. Ha a tudományos karriert választja, esetleg rossz anyának érzi magát, ha pedig mindkettőt (családot és karriert), akkor aránytalanul nagyobb terhe lesz, sőt még le is morzsolódik, amíg nincs olyan társadalmi norma, mely a férfiakat is bevonja a gyereknevelésbe. Ez a pszichológiai dilemma előkerült az interjúkban is. Lásd még fentebb is: „...*csak rosszat lehet dönteni... a család mellett kell dönteni egy nőnek... egy anyának a gyereke mellett kell dönteni. De akkor elhagyta a szakmáját*” (5. természettudós alany). „*Nekem ez egy kőkemény döntés volt*” (25. társadalomtudós alany). „...*választás elé van állítva, hogy lesz egy második gyereke, vagy folytatja, és ez azért embertelen [...] szóval ez borzasztó*” (9. természettudós alany). Ez a konfliktus mind pszichológiai, mind pedig társadalmi feszültséget is okozhat. Például az 1980-as évek utáni 4. szakasz a „jó feleség”, a „jó anya” és a „jó gondozó” hármasságában tételeződött, sőt a korábbinál hangsúlyosabban jelent meg az önfeláldozás is (Ferge 1982). „...*ha nem tanultam volna meg szorgalmasan dolgozni gyerekkoromban, akkor bizony most elég nehéz helyzetben lennék*” (10. műszaki tudományok doktora).

„*Egy nőnek többféle szerepben kell jónak lenni. Jó anyának kell lennie, jó partnernek, nőiesnek, jónak a munkahelyén is. Egy férfi, aki pl. nagy és híres festő teszem azt, megengedheti magának, hogy rossz férj és rossz apa legyen, nem ítélik el ezért, nem úgy, ahogy egy nőt. A nőknek ez aránytalanul több terhet jelent.*” (17. társadalomtudós alany)

Másrészről Ferge szerint, amiatt, hogy eleve sokfélék az emberek, ezért a társadalmilag elfogadott és elfogadandó értékek, szemléletek skálája sem vezethet mindig egyetlen leszűkített, egyoldalú nőeszményekhez (Ferge 1982: 906), hanem szükséges egy választáson sokféleségen alapuló, de állandó modell.

3. táblázat
A női eszmény változásai az államszocializmusban

Női eszményképek változásai az államszocializmusban	1. szakasz: 1945–1965 közötti időszak	2. szakasz: 1965 után	3. szakasz: 1975–1980	4. szakasz: 1980 után
Jellemzők	– az eszmény a kereső, dolgozó nő volt és a gyermek érdekeit nem tartották elsődlegesnek	a nőt foglalkoztatása vagy annak túlhasználása nem akadályozhatja anyai szerepében – az eszményi nő a jó anya , ezzel együtt a kisgyerek érdekei is primátust élveztek (gyes bevezetése)	– alapvetően a munka és család összeegyeztetése jellemezte – nem alakult ki egy definiálható női eszmény	– társadalom ismerje el: a család, a gyermekek, a betegek és az öregek ellátása fontos társadalmi érdek – a „jó anya” mellé az „irgalmas szamaritánus” került – az új eszmény a jó feleség, jó anya, jó gondozó lett
Tudós nők ideáltípusai	– tudatosan az egyedüllétet választó nők a 2. és a 4. típusból	főleg a 2. típusba tartozó tudós nők	1. és 3. típusba tartozó tudós nők	5. és az 1. típusba tartozó nők egy része

Forrás: Saját táblázat, 2019

Ami ebből még kiolvasható, hogy a női emancipáció államszocialista modelljei nem változtattak a nők hagyományos szerepkonfliktusain, és ebben az időszakban ugyanúgy jellemzőek maradtak a tradicionális nőkérdés körül gravitáló, előző fejezetekben ismertetett általános problémák. Illetve az éra már említett cenzúrája miatt (lásd Zimmermann 2013; Valuch 1998, 2013/a, 2013/b) ennek az időszaknak máig egyik legkárosabb következménye a nőkérdéssel kapcsolatban, hogy a demokratizálódó magyar társadalomban is zavart és félreértelmezést okozott a feminizmus és annak történetével kapcsolatban. Ezért a máig nem tisztázott „férfiellenesség vádjá” (Czibere 2014) itthon még erőteljesebben van jelen a témával és az eköré épülő tudománnyal (nőtudományok, gender studies, feminista tudományok) szemben. A másik oldalról viszont problémát jelent annak figyelmen kívül hagyása is, hogy a nyugati társadalmakban nevelkedett és megérett feminizmus, illetve annak különböző hullámainak magyar kontextusba való reflektálatlan áthelyezése ugyanúgy társadalmi konfliktust okozhat.

7.4. A különböző tudományterületek befolyásoló hatása az akadémiai karrierre

Már korábban is kiderült, hogy az egyes tudományok esetében a kutatók személye különböző módon viszonyult az egyes kutatási területekhez. Utaltam Foucault által a *Mi a szerző?*-ben megfogalmazott dilemmára, a tudósra mint szubjektumra, ezenfelül a nőtudományok által megjelenített női perspektívára is.

Kiderült az is, hogy a „klasszikus egyenlőségi modell” típusába sorolt (nagyreszt természettudós) alanyok nem tekintették a nemek kérdését relevánsnak a tudományban, abból kifolyólag, hogy a fizika, matematika, kémia területén szerintük egyáltalán nem számít a kutató személye, így annak neme sem lényegi szempont.

A bölcsészettudományok területén ellenben más módon történik a teljesítmény mérése is (lásd még tudománymetria rész, Tüskés 2013). Ezekből kifolyólag az is megállapítható volt, hogy fő szabályként a természettudományos pályák egyenesebb ívűek, kiszámíthatóbbak, az eredmények könnyebben mérhetőek (lásd *more mathematico*). Emiatt, és amit az interjúk is visszaigazoltak, ezeken a tudományterületeken viszonylag gyorsabb karrierút írható le.

„Én azt mondom, hogy a fizikus pl. az egy ilyen szempontból tisztább, egyértelműbb hely. Mert ha tudsz valamit, akkor mérsz előre, ha nem tudsz semmit, akkor nem mérsz előre. Egyértelműek az eredmények, kiszámíthatóak.” (9. természettudós alany)

A 1. számú táblázatból kiolvasható, hogy az interjúalanyok között 17 társadalom- és bölcsészettudós, illetve 15 természet- és műszaki tudós szerepel. Ezek körében a fiatalon (33 év és az alatt) fokozatot szerzők aránya az első csoportban 17/5, míg a természettudósok körében 15/5 volt. Bár ez az általam vizsgált populációban nem jelent szignifikáns eltérést a tudományterületek között, főleg, mert egyéb szempontok is szerepet játszottak (mint pl. a magyar viszonyokra jellemző politikai-ideológia tényezők), ugyanakkor az interjúkból kiderült, hogy a természettudósok körében jellemzően többen vannak azok, akik előbb szerzik (szerezhetik) meg első tudományos fokozataikat, így számukra a következő karrierállomások is korábban teljesíthetőek. A természettudósok tapasztalatai szerint ugyanis, ha már bejutottak (az, hogy ez a nőknek mennyivel nehezebb, láthattuk a különböző elemzési szempontok mentén) és elvégezték az adott képzést, a nemi szempont már kevésbé volt befolyásoló tényező, mint, ahogy tudomásuk szerint, ez más tudományterületeknél szempont lehet.

„Az egyáltalán nem számít, hogy kitől való az adott tétel, vagy a matematikai bizonyítási tétel. Bebizonyítottam egy adott problémát, levezettem, megjelent külföldön, és hivatkoztak rá, nem nézték meg, kitől van, működött. Nyilván egy filozófiai elmélettel más lehet a helyzet, ott sok minden más is közrejátszik.” (28. természettudós alany)

Emiatt azt is hozzá kell tennem, hogy miután a természettudományos szakmák alapvetően férfitöbbségűek, míg a bölcsészet- és társadalomtudományok körében ahhoz képest magasabb a nők aránya, így a különbség alapvetően csak a szakmában elvárt és teljesített tudományos teljesítmények mérésében mutatható ki, illetve abban, hogy mennyi idősen szerzik meg a fokozatot. Ellenben az, hogy a természettudományos területen viszonylag gyorsabb és tisztább karrierút járható be, nem játszik szerepet abban, hogy az adott férfiasnak számító szakmában vagy az Akadémián hogyan alakul a számbeli arányuk.

VIII. KÖVETKEZTETÉSEK

A KUTATÓI KÉRDÉSEK ALAPJÁN

1. Az első kutatói kérdéssor több elméleti dilemmára kérdezett rá, jelesül, hogy a környezet mennyire játszott szerepet a nők tudóssá válásában? Mik jelentenek/jelentettek akadályt? A biológiai vagy a kulturális determináltságnak, a természetnek vagy a nevelésnek, vallásnak, kultúrának, szocializációnak volt-e nagyobb befolyása a szakmaválasztást illetően?

Az interjúkat elemezve láthatóvá vált, hogy leginkább a családi háttér befolyásolta a tudóssá válást. Nevezetesen, elsősorban annak viszonyrendszere játszott szerepet abban, hogy végül nem morzsolódtak le a tudományos pályáról. Továbbá a szak kiválasztásában szintén a származásnak és a nevelésnek volt a legnagyobb jelentősége az életpályájuk során.

Kimutatható volt az is, hogy a férfitöbbségű szakmákat (fizika, műszaki szak, analitikus filozófia) azok választották, akik többgenerációs értelmiségi családból származtak, és legalább egyik felmenőjük hasonló pályán tevékenykedett.

Egyértelműen kiderült az is, hogy elsősorban nem a biológiai determináltság, hanem a szocializáció bírt nagyobb befolyásoló erővel a tudósnők esetében. A korai életszakaszban a vizsgált alanyok **soha** nem éreztek hátrányt abból kifolyólag, hogy nők. Így kiderült az is, hogy az „észszerű” neveléssel (Scott 2001), diszkriminációtól mentes környezettel, ki lehetett küszöbölni a legnagyobb akadályokat, mint az önbizalom nemi alapú hiányát és a sztereotíp fenyegetettséget, mely az ideálisnak/sikereseznek mondott tudományos életút elsődleges feltételének bizonyult.

2/1. A következő kérdéseim a karrierút objektív körülményeire vonatkoztak. Jelesül, hogy a kutatás-fejlesztés területén dolgozók esetében problémát jelent-e a családalapítás és/vagy gyermekvállalás, miután ez az időszak a legtöbb esetben éppen egybeesett a tudományos fokozat megszerzésével, vagy egy önálló kutatólabor felállításával? Illetve, hogy a nőknek képességeik, eredményeik ellenére is egyértelműen többletkihívásokkal kell-e megküzdeniük a tudományos pályán?

Ahogy a filozófiai megközelítésből és a munkaszervezetekben is jelen lévő akadályoknál kifejtettem, a nők kevés száma az akadémiai doktorok körében azzal magyarázható, hogy a családi szerepeik, a kettős teher, vagyis a hagyományos szerepkonfliktusok miatt lemorzsolódtak. Így annak ellenére, hogy sokkal több nő végez (60%) az egyetemeken, mindössze – ahogy az 1. diagramon is látható – az adjunktusi, docensi pozícióig jutnak, és ott megragadnak. Végül az akadémia doktora fokozatot már csak a 15,5%-uk szerezte meg.

Az interjúkból nyilvánvalóvá vált, ahhoz, hogy az általam vizsgált tudósok végül eljutottak a MTA doktora fokozatig (amely feltétele volt a tudományos elithez tartozásnak és az akadémiai tagságnak), nagyrészt a magánéletükben meglévő szerencse segítette őket. A szerencse alatt az erős családi támogatás, az „ideálisnak” mondott párválasztás és munkakörnyezet volt értendő. Ebből következett az is, hogy ha az általam vizsgált tudósok karrierje olyan „szerencsén” múlt, amely a női szerepekkel függött össze, akkor lényegében eredményeim alátámasztották, sőt tovább erősítették Schadt Mária és Pótó Zsuzsanna kutatásában tett megállapítását, miszerint a tudományos kutatás követelményrendszerét a nők legtöbbször a magánéleti feladatok, vagyis a család és a karrier összeegyeztetése miatt nem tudták teljesíteni, mert az jóval nagyobb terhet rótt rájuk, mint a férfiakra (Schadt 2011).

Vizsgálataim igazolták azokat a korábbi kutatásokat is, miszerint az értelmiségi nőknél a gyerekszám tradicionálisan alacsony (1-2), ez a megállapítás a tudósoknál szinte minden esetben érvényes volt (Fragó 2000).

In summa, a tudós nők élet- és karrierútjának vizsgálata alátámasztotta, hogy a diszkriminációtól mentes környezet mellett, a hagyományos családi feladatoktól, pontosabban azok egyedül vállalt terheitől való mentesítés a másik feltétele a tudományos karriernek.

2/2. A következő kérdés, hogy vajon a tudomány területén mennyire számít az, hogy ki nő és férfi, szintén megválaszolásra került.

Mindent összevetve a tudósok tapasztalatai alapján kiderült, hogy közvetlenül a nemi hovatartozás a tudományos életben nem jelentett sem akadályt, sem hátrányt. Karrierjük során nem tapasztaltak diszkriminációt. Az MTA doktora cím megszerzése tanulás, kitartás, tudás eredménye volt, ahogy az eleméleti részben utaltam rá a mertoni tudásszociológiára alapozva, univerzális, személytelen, ellenőrizhető volta érvényesült. Vagyis a tudomány felső szintjén – az elbeszéléseik alapján – már nem volt jellemző az, a tudományos karrierre vonatkoztatott általános tendencia, miszerint a még ugyanolyan feltételek megléténél is hátrányos helyzetben lennének a nők.

Tehát önmagában annak, hogy a biológiai női mivoltát emeljük ki a sok szempont közül, kizárólag a karrierút alatt volt/lehetett volna jelentősége. Az általam vizsgált tudományos szinten és esetekben a nemiség viszont már nem jelentett akadályt. Illetve a munkahelyi szervezetknél megismert *chilling climate* (hűvös klíma), a kutatólaborokban vagy az egyetemi-tudományos közegben szintén nem volt tetten érhető.

Ugyanakkor kiderült az is, hogy az akadémikusság kérdése már más kritériumok alapján dőlt el, vagyis a meritumon kívül további feltételek is szükségesek hozzá. Így pl. nagy fokú támogatottság, szervezés, ismertség, lobbizás, ambíció stb., melyek a tradicionális választási rendszerek függvényében lényeges hátrányt jelentettek a tudós nőknek. Ennélfogva az aka-

démikusválasztás esetében is megerősíthetjük azon állítást, hogy a férfiaknak saját nemükre vonatkoztatott, megelőlegezett bizalma, a férfiaknak további előnyököt jelent (*lásd old men's club* Schadt 2011).

Az akadémiai poszt kérdése tehát alapvetően a tudománypolitika területét érintette, és hasonló jelenségek, előítéletek voltak megfigyelhetőek, mint amiket a munkahelyi szervezetekben, a vezető (*manager*) szerepeknél láthattunk. Ennélfogva megerősítést nyert, hogy a bevezetőben tárgyalt *gender order* az akadémiai szinten visszatért. Bizonyítva, hogy a mélyen meglévő nő-férfi hierarchia a hatalmi és a vezető szerepeket illetően ugyanúgy megvan, akár csak 100 évvel ezelőtt.

Ezért is kellett az akadémikusi szerepet erősen elválasztani a tiszta tudományos karriertől.

3. Utolsó kutatói kérdésem az volt, hogy a nők számára a jelenlegi értékelési szempontok alapján elvárt tudományos teljesítmények nehezebben teljesíthetők-e? A nőknek képességeik, eredményeik ellenére is többletkihívásokkal kell-e megküzdeniük a tudományos pályán?

Láthatóvá vált, hogy a nőtudósoknak a hagyományos családi szerepeitől való tehermentesítésre volt szükségük ahhoz, hogy a tudományos pályára léphessenek. Vagyis összességében a nevelés és az a családi viszonyrendszer, melyben a női és férfi szerepek már közelednek egymáshoz, voltak a legfontosabb feltételei annak, hogy a nők egyenlő eséllyel indulhassanak. Kiderült az is, hogy ennek hiányában jelentős többletkihívással szembesültek.

Továbbá kimutatható volt, hogy a tudományban megvalósult a nemek egyenlősége, ugyanakkor a tudományos egyenlőség az akadémia szerkezetében, összetételében mégsem hozott változást.

Kijelenthető továbbá, azzal együtt, hogy a nőknek nem volt soha egységes csoportja, mégis volt (és még jelenleg is van) egy férfi által konstruált egységes Nő fogalom, mely akadályt jelentett/jelent a társadalmi szerepeiket illetően, annak egy (*gender-blind*) semleges megítélésében. Ez utóbbi explicit formában leginkább az Akadémián és a professzori, vezetői szerepekben alkalmazott narratívumokban, megszólításokban volt tetten érhető. És annak ellenére, hogy a női kutatók aránya a hazai kutatás-fejlesztés területén is növekvő arányokat mutat, továbbá a jogi akadályok is eltűntek, mégis a fent nevezett tényezőknek (esélyegyenlőtlenség, választási rendszer, az amögött lévő tradíció stb.) köszönhetően mégsem juthatnak el nagy arányban az Akadémia közelébe.

Befejezés, további kutatási lehetőségek

A kvalitatív kutatásom az akadémikusnőkkel és az MTA doktornőivel készített félig strukturált interjúkra épült. Ezeken a narratívumokon keresztül vizsgáltam a tudósok életútját, a korai éveiket, a családi hátterüket, a tudományos érdeklődésük gyökerét, a családon belüli sze-

repeiket. Mindezekon felül kitértem a tudósi attitűdjeik jellemzőire is, vizsgálva a nők szerepfelfogásáról és a tudósi pályáról, hivatásról, illetve a női vezetőkről akadémikusokról, vezető pozíciókról alkotott véleményüket is.

Kutatásomban igyekeztem kimerítően körbejárni a választott témám elméleti alapjait, és a legcélravezetőbb módszertant kiválasztani a kutatói kérdéseim megválaszolására. A nőket érintő kutatások általában a nemek közötti hatalmi kapcsolatokkal összefüggésben teszik fel a kérdéseiket, és ezeket mindig a gyakorlatból, a vizsgált csoport szemszögéből (Czibere 2014), helyhez kötöten, alapvetően egy egyenlőtlen, igazságtalan helyzetet vizsgálva. Ugyanakkor, ezt szem előtt tartva, leginkább elméleti megközelítéssel, a helyzet miérettjeiből kiindulva próbáltam jól kérdezni és egy általános tendenciát kimutatni.

A gyakorlati részt illetően megállapítottam, hogy a fő dimenziókban kapott vizsgálati eredmények egybehangoztak a szakirodalmakban kifejtett elméletekkel. Ugyanakkor újszerűnek tekinthető a kutatás abból a szempontból, hogy a kivételeket vizsgálva vált világossá, hogy a meritumon kívül milyen feltételei voltak a nők sikeres tudományos karrierjének és annak, hogy az Akadémia közelébe kerülhettek.

Láthattuk az interjúkból, hogy a tudomány szorosán vett területén már nem volt tapasztalható különbség férfi- és nőtudós között. Ebben a dimenzióban egyértelműen bebizonyosodott, hogy azok a nők, akik nem észlelték életükben a hagyományos kódokra épülő bináris oppozíciók dictumát, eljuthattak a tudomány magasabb szféráiba, ahol már nem számított a nemiség. Ellenben, ha a társadalmi teret nézzük, a legtöbb nőnek a mesterséges csoportjellemzők, melyek főleg a család vagy karrier dilemmában manifesztálódtak, jelentős akadályként léptek elő. Főleg amiatt, mert a biológiai különbségekre épültek a társadalmi értékkülönbözőségeik is.

Ennélfogva, ahogy látható volt a történelem során is, a különbség mindig abban volt alapvetően, hogy a társadalom mennyire hagyta a női képességeket és tehetségeket kibontakozni. A teljesítményeken felül a családi szerepeik miatt a tudóssá válás pluszkihívást jelentett a nőknek, éppen ezért nagy szerepet játszott benne a magánéletükben meglévő „szerencse motívuma” is. Ezeket szem előtt tartva megállapítható volt, hogy ezektől a nehézségektől megszabadulni csak jogszabályokkal, észszerű, előítélettől mentes neveléssel lehetett. Ebből a szempontból volt fontos e minden tekintetben kiemelkedő nők korai éveinek, karrierjének vizsgálata, akikből aztán tudósok, akadémikusok lettek, és bebizonyították, hogy a tudományban, tehetségben nem számít a nem kérdése.

A kutatás tovább bővíthető, mind az időben előrehaladva a család szerkezetében, a társadalomban bekövetkező további változások mentén, azok hatásait vizsgálva, mind a következő tudós generáció életútjának vizsgálatával és összehasonlító elemzésével, továbbá a férfikutatókkal, akadémikusokkal készített interjúkkal is.

IX. ÖSSZEGRZÉS

A disszertációmiban a tudományos elitben is jelen lévő nemi egyenlőtlenségek okainak vizsgálatát tűztem ki célul. Ehhez az MTA doktornőivel és az akadémikusnőkkel készített, félig strukturált interjúk kvalitatív módszerének segítségével jutottam el. A kutatás abból a szempontból volt újszerű, hogy a kivételek vizsgálatával, vagyis a sikeres karrierutakon keresztül kívánt rámutatni az általános nemi, társadalmi problémákra is, a tudományos karrier legfontosabb komponenseinek bemutatása mellett. Feltételezésem az volt, hogyha láthatóvá válnak a sikeres tudósi karrier feltételei a nők esetében, láthatóvá válnak a lemorzsolódás jelenségének lehetséges okai is.

A tudományos elit általam vizsgált populációja kicsi, az MTA doktorai közül összesen 418 nő van, amiből 24 akadémikus (rendes és levelező tag). Ezek közül 32-vel készítettem interjút, mely elegendő mintának bizonyult, tekintve, hogy mindannyian (418) azonos (az akadémia doktora) végzettségűek. Így az elemszám (32 fő) alkalmasnak bizonyult az általános következtetések levonására is. Emellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy miután a tudományos elit tagjai, így olyan többletinformáció is elérhető róluk (CV, MTMT, korábbi interjúk, szakmai és egyéb publikált vélemények, korábban róluk írt könyvek stb.), melyek kibővítették és megerősítették, sőt visszaigazolták az olyan általános következtetéseimet, melyek a karrierúttal, a teljesítménnyel, a családi-származási háttérrel, a gyerekek számával kapcsolatosan kerültek megállapításra.

A disszertáció elméleti keretét a nőkérdés és a tudományszociológia adta. Ezen belül olyan filozófiai és kultúrtörténeti fragmentumok gazdagították a visszatekintést, melyek a nőkérdéssel kapcsolatos dilemmákat a kezdetektől napjainkig rendre besorolták, annak korban változó, megoldott és máig megoldatlan problémáinak taglalásával együtt. Az elméleti keret sarokkövei a bináris oppozíciók és a nyelvi kódok voltak, melyek segítségével betekintheztünk abba a kulturális örökségbe, amely a nemekkel kapcsolatos hagyományos szerepfelfogások mögött húzódtak meg. Nemcsak a biológiai és a társadalmi nem fogalmának kettéválasztásával, de főleg azokkal a gondolkodási és újraolvasási technikáknak a megkérdőjelezésével, melyek a diverzitás útját állták. Mindezekkel együtt megérthettük, hogy mik mozgatják valójában a munkaerőpiaci mechanizmusokat és szervezeti hierarchiákat, illetve mik azok az akadályok, amelyek máig a nők érvényesülésének útját állhatják.

A kutatás történelmi kontextusát az államszocializmus adta, miután a nők születési éveit, és fokozataik megszerzésének ideje is erre a korszakra esett. Így az utolsó fejezet rávilágított

azokra a folyamatokra is, melyek a korszak nőpolitikájára és társadalmi szerepvállalásaikra, illetve a társadalmi szerepek struktúrájára hatottak.

A kutatói kérdések megválaszolásához alapvetően egyfajta empirikus módszert, a félig strukturált interjútechnikát alkalmaztam, de úgy, hogy a kvantitatív, statisztikai adatokat és a szekunder elemzést is segítségül hívtam. Így a különböző dimenziók mentén teljes körűen értelmezni tudtam nemcsak a nők életútjának közös jellemzőit, de a női identitás teljesen eltérő komponenseit is.

A kutatási kérdések felvázolását a vizsgált csoport és az alkalmazott módszer bemutatása követte. Ezután tértem rá az interjúk elemzésére. Első körben az interjú kérdéssorában kialakított fő dimenziók mentén haladva elemeztem a narratívumokat. Miután hasonló történelmi kontextusban voltak értelmezhetőek a korai évek és a családi háttér jellemző jegyei, így megállapítást nyert, hogy ezen éra negatív hatásai, főleg a származásból és a politikai ideológiai alapon növelték az akadályok sorát a jellemzően értelmiségi származású interjúalanyoknál. Ennek a dimenzióknak érdekessége, hogy a politikai-ideológiai rendszer jelentős változása ellenére is kimutatható volt az az általános tendencia, miszerint a tudományos karrier, akadémiasság alapvetően származásfüggő, és a kulturális tőke, a szülők társadalmi státusa befolyásolta szignifikánsan. Ugyanakkor a pályakezdetésnek, az egyetemre jutásnak már nem volt feltétele a szellemi származás.

Ebben a dimenzióban a vizsgált kutatónőknél nem volt kimutatható nemükből kifolyólag semmiféle hátrány. Ahogy a következő dimenziónál, vagyis az iskolás- egyetemi évek alatt sem. Emellett mindegyik dimenzióban kiviláglott az is, hogy nem a nemük, hanem leginkább politikai-ideológiai alapon éreztek hátrányokat a tudós nők. Egyedül a szakválasztást illetően jöttek elő a horizontális szegregációra utaló tapasztalatok.

Ezt követte a család-karrier konfliktus, dilemma (*work-life balance*), mely azt az elméleti fejezetben is kifejtett megállapítást tükrözte vissza, miszerint csak megfelelő támogatással lehetett összeegyeztetni a karriert és a családot. Megállapítást nyert az is, hogy a kettős teher alatt lévő nőknek különösen jelentős hátrányokat kellett leküzdeniük. Ehhez a megállapításhoz a támogatást élvezők, a támogatás hiányában szenvedők és az egyedüllétet választó nőket külön csoportban vizsgáltam meg, és hasonlítottam össze válaszaikat, véleményüket. Itt már láthatóan megjelentek a hagyományos női szerepekből adódó pluszkihívások, és az ebből fakadó nehézségek, akadályok is. Ami bizonyította, hogy ezen a ponton minden esetben előállt egy kizárólag nőket érintő dilemma.

Mindebből megállapítást nyert az is, hogy annak ellenére, hogy a II. világháborút követő női emancipáció során Magyarországon drasztikusan megemelkedett a nők oktatásba és

a munkaerőpiacra áramlása, ez mégsem oldotta meg a család és karrier összeegyeztetésének problémáját.

Mindezekon felül az eredményeim visszaigazolták azt az általános tendenciát is, hogy a kutatóknál nem jellemző a nagycsaládmodell.

A kutatás kimutatta, hogy a „szerencse motívuma” mellett, mely 3 komponensből állt (szülői és egyéb támogatás, férj [ha volt] támogatása és személyisége, valamint a munkakörnyezet), a tudományos karrierjükben jelentős szerepet játszottak az egyéni karakterjegyeik is.

Érdekes módon, a korai tudományos évek dimenziójában sem tapasztaltak a tudományban nemükből kifolyólag semmiféle negatív megkülönböztetést. Itt csak olyan hátrányokról számoltak be, melyeknek alapvetően földrajzi (főváros-vidék), geopolitikai (kelet-európai) és politikai-ideológiai (szocialista, majd posztoszocialista ország) okai voltak.

A kvalitatív kutatásból az is kiderült, hogy az MTA doktora fokozat elérése során és általában a tudományban nem érte őket semmilyen diszkrimináció a nemük miatt, csak a tudás, a tanulás (a már említett támogató családi háttér mellett), az elért eredmények, vagyis a meritum volt mérvadó.

Ellenben a következő fődimenzióban, az akadémikussá választás kritériumait és lehetőségeit vizsgálva már megfigyelhető volt az a hagyományos, archaikus társadalmi berendezkedés, mely egyértelműen kizáró a nőkkel szemben. De nem a tudományos pályára való alkalmatlanságuk, hanem a munkahelyi szervezeteknél megismert, vezetőkhöz párosított attribútumok, nemi sztereotípiák miatt. Az interjúkat elemezve az is egyértelműen kiderült, hogy ezt élesen el kellett választani a „tisztá” tudósi pályától.

Másrészt megállapíthattuk, hogy az akadémiai választásnál tapasztalt jelenségek továbbra is támogatják a *status quót*. Vagyis a rendszer igazolása olyan formában történik, hogy a nőket bár beengedik az egyes tudományos területekre, de a vezető pozíciókat továbbra is a domináns csoportnak tartják fenn. Láthattuk, hogy ezt az igyekezetet több folyamat összekapcsolódása is segítette, ugyanis az akadémiai önkiválasztás és az újraválasztás összefonódott az olyan társadalmi jelenségekkel is, mint az intézményi diszkrimináció, a munkahelyek ideológiai alapú szocializációja és a megkülönböztetések egyéb közvetett és közvetlen formái. Így ebben a részben magyarázatot kaptunk arra, hogy a jogegyenlőség eddig miért nem eredményezhetett a két nem között egyenlőséget a vezető posztokat illetően.

A kvalitatív elemzés következő egységében a női identitással való azonosulás mentén vizsgáltam a tudósnőket, majd öt további csoportra (ideáltípusokat alkotva) soroltam be őket. Ennek alapján kiderült, hogy a pozitív diszkriminációt általában elutasították. Legtöbbjük nem a nők, hanem a tudományuk és saját maguk képviselőjeként vannak jelen a fórumokon. Másik részük, akiknél a női csoporttal való azonosulás erősebb volt, már valamilyen formában (ők

sem pozitív diszkriminációval) szeretnék előmozdítani a nők számának emelkedését, mind az MTA doktorai, mind pedig az akadémikusok körében. Mindössze páran voltak azok, akik a női kvótát nem jó, de alapvetően szükséges megoldásnak gondolták ehhez. Ugyanígy megosztó volt az azzal kapcsolatos tudás is, hogy a nők mennyire akarnak vezetők lenni, vagy mennyire alkalmasak ezekre a szerepekre.

A kutatási eredmények érdekessége volt, hogy nőként „soha” semmiféle hátrányt nem tapasztaltak karrierjük során, diszkrimináció egyik általam vizsgált tudósnőt sem érte a tudományban. Ellenben az akadémiai berkekben, vezetői/tanszékvezetői szerepekben igen. Akár a nyelvbe kódolva, akár a választási rendszereket, azok metódusait behatóan vizsgálva maguk is megállapítottak, és több esetben is tapasztaltak egy-egy nemiséget kidomborító és/vagy azt hátrányosan érintő megnyilatkozást férfi kollégáik részéről.

A kutatás alapján az is megerősítést nyert, hogy az akadémián kívüli világot illetően az esélyegyenlőtlenségek a családi és a hagyományos női szerepekből fakadtak elsősorban. Vagyis a különbségek létezése sok esetben befolyásolta hátrányosan a nők életkörülményeit, és vezettek végül közvetlen vagy közvetett diszkriminációhoz.

Összefoglalva pedig elmondható, hogy a tudományos karrierhez kellő feltételek, melyek a meritumon kívül szükségesek, általában szerencsés módon voltak jelen a vizsgált tudósnők életútja során. Másodsorban, az akadémikusság a nők esetében nem volt mindig kimondottan ambicionált pozíció. Utóbbit egyöntetűen a tudománypolitika szférájába sorolták. Megállapíthatjuk tehát, hogy a „tisztá” tudományos teljesítmény esetében nem számított a nemiség, míg az akadémiai választás esetében megerősödött és újratermelődött a magyar társadalom tradicionális viszonyrendszere.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acker, Joan (1990): Hierarchies, Hierarchies, Jobs, Bodies: A theory of gendered organizations
In *Gender and Society* Vol. 4. No. 2 (Jun., 1990) 139–158.
- Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. In *Iskolakultúra* 2012/5.
- Acsády Judit (2005): A hazai feminizmus fénykora – A mozgalom előzményei és kibontakozása a századelőn. In Csapó Ida – Török Mónika (szerk.): *Feminista Almanach* (Budapest: MINŐK – Nőtárs Alapítvány)
- Acsády Judit (2016): „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. In *socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 6. évf. 2. sz., 2016. 173–197.
https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139994 utolsó letöltés 2018.05.07.
- Acsády Judit (2018): Államszocializmus – nők – ellenzékiesség, forrás: http://epa.oszk.hu/03400/03462/00016/pdf/EPA03462_tarsadalmi_2018_01_001-015.pdf, utolsó letöltés: 2019. 07. 05.
- Dr. Adamik Mária (2012): A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban. A gyes-diskurzus – avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására. In Dr. Adamik Mária (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe – „Gendering Social Policy”* 150–175. https://tatk.elte.hu/file/bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf utolsó letöltés 2019.06.15.
- Akadémikusválasztás: nyilvánosak az akadémiai tagajánlások, http://mta.hu/mta_hirei/akademikusvalasztas-nyilvanosak-az-akademiai-tagajanlasok-105782, utolsó letöltés: 2018. 05. 20.
- Allport, Gordon (1999): *Az előítélet*, Osiris, Budapest.
- A Magyar Tudományos Akadémia története: http://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/MTA_Tortenete_net.pdf, letöltés ideje: 2017. 12. 12.
- Arisztotelész: *Politika*, <http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>, utolsó letöltés: 2017. 12. 12.
- Asztalos Morell Ildikó (2018): A mérnöknő: Felszabadított nő vagy pártretorikai fegyvermezőeszköz a személyi kultusz Magyarországon, forrás: <http://tntefjournal.hu/vol8/iss2/asztalos-morell.pdf>, utolsó letöltés: 2019. 06. 07.
- A Tanács 2000/43/EK irányelve, forrás: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:hu:HTML>, utolsó letöltés: 2019. 03. 04.

- A Tanács 2000/78/EK irányelve, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ac10823>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Az Európai Parlament és A Tanács 2002/73/EK irányelve, forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0073&from=LV>, utolsó letöltés: 2019. 01. 01.
- A 2016. évi tagválasztás irányelvei, http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 12.
- Az első magyar tudós nő, <http://www.ng.hu/Tudomany/2015/08/17/Az-első-magyar-tudosno>, utolsó letöltés: 2018. 05. 11.
- Áttörni az üvegplafont, kijutni az útvesztőből – Nők a tudományban kerekasztal az Akadémián, http://mta.hu/mta_hirei/attorni-az-uevegplafont-kijutni-az-utvesztobol-elsokent-ult-ossze-a-nok-a-tudomanyban-kerekasztal-az-akademian-107103, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.
- Balázs Zsuzsanna (2018): A tudományos élet csúcsán nyoma sincs a férfiak és nők közötti esélyegyenlőségnek, <https://qubit.hu/2018/02/06/a-tudomanyos-elet-csucs-an-nyoma-sincs-a-ferfiak-es-nok-kozotti-eselyegyenlosegnek>, utolsó letöltés: 2018. 05. 09.
- Balogh Zsolt–Hajas Barnabás–Schanda Balázs (2014): Alapjogok és alapvető kötelezettségek fogalma, értelmezése, NKE, Budapest.
- Barthes, Roland (1996): A szerző halála. In: Barthes, Roland: A szöveg öröme, Osiris, Budapest, 50–55.
- Beauvoir, de Simone (1971): A második nem, Gondolat, Budapest.
- Becker, Julia C.–Wagner, Ulrich (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women’s endorsement of sexist beliefs. In *European Journal of Social Psychology Eur. J. Soc. Psychol.* 39, 487–508.
- Benkő Krisztián (2009): Szinekdoché és önkívület – Apokalipszis értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében. In Benkő Krisztián: Önkívület Olvasónapló a magyar romantikáról. Kalligram, Pozsony, 192–240.
- Berkovits Balázs (2009): Bourdieu és a „tudományos igazságok szociológiája”. In *Replika* 67, 65–78.
- Block, Caryn. J.–Koch, Sandy. M.–Lieberman, Benjamin. E.–Merriweather, Tarani. J.–Roberson, Loriann (2011): Contending With Stereotype Threat at Work: A Model of Long-Term

- Responses 1Ψ7. *The Counseling Psychologist*, 39(4), 570–600. forrás: <https://www.apa.org/education/ce/stereotype-threat.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Borgos Anna (2013): *Nemek között – Nőtörténet, szexualitástörténet*, Noran Libro, Budapest.
- Borgos Anna (2017): Pszichanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig, 21–37, forrás: http://real.mtak.hu/73167/1/Pszichoanalitikus_elmeletek_noisegkepe_F.pdf, utolsó letöltés: 2019. 02. 02.
- Bourdieu, Pierre (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Boyle, Paul–Smith, Lucy–Nicola J. Cooper–Williams, Kate–Henriette, O’Connor (2015): Gender balance: Women are funded more fairly in social science. In *Nature*, 2015 Sep 10; 525 (7568): 181–3. doi: 10.1038/525181a. https://www.nature.com/polopoly_fs/1.18310!/menu/main/topColumns/topLeftColumn/pdf/525181a-1.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.
- Brooke-Rose, Christine (1994): A nő, mint a szemiotika tárgya. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 478–491.
- Brooks, Beborah Jordan (2013): *He Runs, She Runs: Why Gender Stereotypes Do Not Harm Women Candidates*, Princeton University Press.
- Bruckmüller, Susanne–Ryan, Michelle K.–Rink, Floor–Haslam, S. Alexander (2010): Beyond the Glass Ceiling: The Glass Cliff and Its Lessons for Organizational Policy. In *Social Issues and Policy Review*, Vol. 8, No. 1, 2014, 202–232.
- Bukodi Erzsébet (1998): „A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai”. In *Társadalmi riport 1998*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest, Tárki, 200–215.
- Burgess, Diana–Borgida, Eugene (1999): Who Women are, who women should: Descriptive and Prescriptive Gender Stereotyping in Sex Discrimination Psychology, *Public Policy*, 999, Vol. 5, No. 3, 665–692, <https://experts.umn.edu/en/publications/who-women-are-who-women-should-be-descriptive-and-prescriptive-ge>, utolsó letöltés: 2018. 04. 05.
- Bürger, Christa (1994): „A nők dilettantizmusa”. In: *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4: 510–518.
- Cadinu, M.–Maass, A.–Rosabianca, A.–Kiesner, J. (2005): Why do women underperform under stereotype threat? Evidence for the role of negative thinking. In *Psychological Science*, Volume 16, nr. 7. 572–578, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.564.2599&rep=rep1&type=pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 06.

- Clarke, Edward H. M. D. (1884): *Sex In Education – A fair chance for girls*, Houghton Mifflin and Company, Boston, <https://archive.org/details/sexineducationor00clariala>, utolsó letöltés: 2017. 11. 11.
- Crasnow, Sharon–Wylie, Alison–Bauchspies, Wenda K.–Potter, Elizabeth (2018): „Feminist Perspectives on Science. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forrás: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/feminist-science/>, utolsó letöltés: 2019. 02. 02.
- Crenshaw, Kimberlé (1991): *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color*. In *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6, 1241–1299.
- Czakó Ágnes (2011): *Szervezetek és szerveződések a társadalomban*. Szervezetszociológiai jegyzetek, Budapest, forrás: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_01_Czako_Agnes_Szervezetek_szervezodesek_a_tarsadalomban-Szervezetszociologiai_jegyzetek/index.html, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Czibere Ibolya (2014): „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is” – A nőtudomány útja az intézményesülésig. In *Metszetek* 2014/3., http://metszetek.unideb.hu/files/201403_02_czibere_ibolya_0.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Czibere Ibolya–Takács Izolda (2016): A determinizmus zsarnoksága. In *socio.hu*. Társadalomtudományi Szemle 6. évf. 2. sz. / 2016, http://socio.hu/uploads/files/2016_2/czibere.pdf, letöltés ideje: 2018. 02. 03.
- Czibere Ibolya–Takács Izolda (2016): *Háttérben – Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására*. In *Debreceni Szemle* 2016/3.
- Csermely Péter (2017): A nők tudományos előmenetele, mint felülről korlátozó hálózatos jelenség. *Magyar Tudomány*, 624, <http://www.matud.iif.hu/2017/05/16.htm>,
- Csépe Valéria (2017): Túl az üvegplafonon. In *Magyar Tudomány*, 178. 359, <http://www.matud.iif.hu/2017/03/12.htm>,
- Dallos Andrea–Bernáth Ágnes (2015): A sztereotípiatartalom-kutatás módszertana. In Balázs Katalin–Kovács Judit–Münnich Ákos (szerk.): *Pszichológiai Módszertani Tanulmányok*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 29–45.
- De Man, Paul (1994): „A trópusok retorikája (Nietzsche)”. In *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, 1–2: 36–47.
- Derrida, Jacques (1992): *Éperons*. Nietzsche stílusai. In *Athenaeum*, 3. http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/Komparatisztika/DERRIDA_eperons.pdf, utolsó letöltés: 2017. 11. 12.

- Derrida, Jacques (1994): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. In Helikon – Irodalomtudományi Szemle, 1–2: 21–36.
- De Vorkin, David (1995): Excerpt from an Interview with Vera Rubin September 21, 1995 at the Carnegie Institution of Washington, https://www.aip.org/sites/default/files/history/teaching-guides/oral-histories-women-astronomers/Oral%20Histories%20of%20Women%20Astronomers_Vera%20Rubin.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 15.
- Dietz, Thoralf (2005): Frauen und Männer verhalten sich im Bewerbungsgespräch unterschiedlich, forrás: <http://www.uni-passau.de/bereiche/presse/pressemeldungen/meldung/detail/frauen-und-maenner-verhalten-sich-im-bewerbungsgespraech-unterschiedlich/>, utolsó letöltés: 2018. 05. 01.
- Dreher, George F. (2003): Breaking the glass ceiling: The effects of sex ratios and work-life programs on female leadership at the top. In Human Relations, volume 56, no. 5, 2003 May, 541.
- Durkheim, Émile (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Eagly, Alice H.–Mladinic, Antonio (1989): Gender stereotypes and attitudes toward women and men. Personality and Social Psychology Bulletin, 15(4), 543–558, forrás: <http://dx.doi.org/10.1177/0146167289154008>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Eagly, Alice–Carli, Linda L. (2007): Women and the Labyrinth of Leadership. Harvard Business Review, <https://hbr.org/2007/09/women-and-the-labyrinth-of-leadership>, utolsó letöltés: 2018. 04. 05.
- Elekes Irén Borbála (2002): A nő és a társadalom – Huszadik századi körkép (elhangzott a Széchényi Könyvtár 2002. február 1-én tartott, A nő és a társadalom című konferenciáján), <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/00400.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Faragó Péter (2000): Nők a tudományban. A tudós nők helyzete Magyarországon a 20. században. In Balogh M.–S. Nagy K. (szerk.): *Asszonyorsok a 20. században*, Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 25–33.
- Frivaldszky János (2008): Az emberi jogok természetjogi megalapozásának kortárs problémáiról a legújabb olasz jogfilozófiai irodalom tükrében, http://epa.oszk.hu/02400/02445/00010/pdf/EPA02445_ias_2008_3_005-029.pdf, utolsó letöltés: 2018. 01. 01.
- Frivaldszky János (2015): A házasság és a család: elnyomó hatalmi viszonyok, avagy a jog relacionális jellegének prototípusai? – Az olasz relationalista jogfilozófiai eredmények

- tükrében, <https://frivaldszkyjanos.hu/wp-content/uploads/2015/12/Az-emberi-jogok-termesztjogi-megalapozasanak-kortars-problemairoi.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 10. 12.
- Frivaldszky János (2016): A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest.
- Feder, Toni (2017): Salaries for female physics faculty trail those for male colleagues, <https://physicstoday.scitation.org/doi/10.1063/PT.3.3760>.
- Feminist Perspectives on Science (2009): In Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/feminist-science/> First published Wed Dec 23, 2009; substantive revision Tue Mar 31, 2015, utolsó letöltés: 2018. 04. 03.
- Ferge Zsuzsa (1982): Változik-e manapság a nők helyzete Magyarországon?, http://adattar.vmmi.org/cikkek/2559/letunk_1982.5_19_ferge_zsuzsa.pdf, utolsó letöltés: 2017. 11. 11.
- Fiske, Susan T.–Amy J. C. Cuddy–Peter Glick–Jun Xu (2012): „A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition.” *Journal of Personality and Social Psychology* 82:6, 878–902, https://cos.gatech.edu/facultyres/Diversity_Studies/Fiske_StereotypeContent.pdf, utolsó letöltés: 2018. 12. 16.
- Foucault, Michel (1999/a): A szexualitás története I. – A tudás akarása, Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel (1999/b): Mi a szerző? In *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 1999, 119–146.
- Geambaşu Réka (2014): Részidős: félmunkás? A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában. In *Erdélyi Társadalom*, 12(1), 73–101, <https://erdelyitarsadalom.ro/files/et23/et-bbu-23-04.pdf>, letöltés ideje: 2018. 08. 08.
- Gender statistics: go.nature.com/nqfvc3, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Glick, Peter–Fiske, Susan T. (1996): The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491–512.
- Hadas Miklós (2016/a): Az MTA és a férfiuralom. *Magyar Tudomány* 177. 1391, <http://www.matud.iif.hu/2016/11/15.htm>.
- Hadas Miklós (2016/b): A demaszkulinizáció folyamata. Adalékok az európai dzsender rend hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. In *Educatio* 25(4): 527–537.
- Hamza Gábor (2007): Áttekintés a külföldi nemzeti (tudományos) akadémiák struktúrájáról, különös tekintettel a természettudományok és a társadalomtudományok arányára. In *Magyar Tudomány* 2007/9 1189.

- Harding, Nancy–Ford, Jackie–Fotaki, Marianna (2012): Is the ‘F’-word still dirty? A past, present and future of/for feminist and gender studies in Organization, forrás: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1350508412460993>, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.
- Harding, Sandra (1991): *Whose Science? Whose Knowledge?* Cornell University Press.
- Hargittai Magdolna (2015): *Nők a tudományban – határok nélkül.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hargittai Magdolna (2016): Korlátozott pozitív diszkrimináció. *Magyar Tudomány* 177. 865, <http://www.matud.iif.hu/2016/07/12.htm>, utolsó letöltés: 2018. 04. 03.
- Herczeghy Mór (1883): *A nő fizikai és szellemi természete – Különös tekintettel a keresztény vallásra, az erkölcsiségre és a tudományra.* Grill Károly Királyi udvari könyvkereskedése, Budapest, 121.
- Hogyan választják az akadémikusokat, <http://mta.hu/kozgyules2016/hogyan-valasztjak-az-akademikusokat-106395>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Hymowitz, Carol–Schellhardt, Timothy D. (1986): The glass ceiling: Why women can’t seem to break the invisible barrier that blocks them from the top jobs. *The Wall Street Journal*, pp. D1, D4-D5.
- Johnson, Barbara (1994): A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac. In *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, 1–2: 140–148.
- Joó Mária (2010): A feminista elmélet és a (női) test. In *Szemle*, 2: 64–80.
- Joó Mária (2004): A Nő mint Igazság Nietzschénél. *Racionalizmuskritika és a nemek szimbolikus reprezentációja*, <http://www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html>, utolsó letöltés: 2017. 12. 12.
- Jost, John T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*, Osiris Kiadó, Budapest.
- Jost, John T.–van der Toorn, Jojanneke (2012): System justification theory. In P. A. M. Van Lange–A. W. Kruglanski–E. T. Higgins (Eds.): *Handbook of theories of social psychology*, Thousand Oaks, CA, : Sage Publications Ltd., 313–343, forrás: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446249222.n42>, utolsó letöltés: 2019. 02. 02.
- Kalmár György (2011): *A női test igazsága*, Kalligram, Pozsony.
- Kamarás Katalin (2016): Nők az Akadémián, *Magyar Tudomány* 177. 866, <http://www.matud.iif.hu/2016/07/13.htm>.
- Kádár Judit (1994): Feminista nézőpont az irodalomtudományban. In *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, *Helikon*, 1994, 4: 407–416.

- Kiss Barnabás (2003): Az egyenlő bánásmód elvének és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának jogi szabályozása, *Acta Jur. et Pol.*, Szeged.
- Koncz Katalin (2010): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jelensége és mérése, *Statisztikai Szemle*, 88. évfolyam 10–11 szám, 1082–1105.
- Koncz Katalin (2011): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mechanizmusa és következményei. In *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 2011. január, 74–94.
- Koncz Katalin (2016): A mainstream nőpolitika zsákutca?! *Magyar Tudomány* 2016/4., 461–477., <http://www.matud.iif.hu/2016/04/10.htm>, utolsó letöltés: 2018. 02. 02.
- Koplányi Emese (2018): Nesze nekem anyaság! – Az anyasági hátrány Magyarországon. In Nagy Beáta–Géring Zsuzsanna–Király Gábor (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*, 304–329.
- Kovács Mónika–Szabó Mónika (2017): Társadalmi nem és szexizmusok: a nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek elfogadása és elutasítása. In Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017, 39–57.
- Kovács Sándor S. K. (1994): Mi a dekonstrukció és miért mondanak olyan szörnyű dolgokat róla – mesebeszéd. In *Helikon* 1–2: 5–16.
- Kürtösi Zsófia (2008): A nők és férfiak társadalmi kapcsolathálózatának eltérései a munkaszervezetben, PhD-értekezés, forrás: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/352/1/kurtosi_zsofia.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 09.
- Lacan, Jacques (1998): A fallosz jelentése. In *Thalassa* 9. évfolyam, 1998, 2–3. szám, 23–33.
- Lamm Vanda (2016): Nők az Akadémián, *Magyar Tudomány*, 177. 867, <http://www.matud.iif.hu/2016/07/14.htm>.
- Lányok útja a műszaki diplomáig – Középiskolai felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén (2012), http://nokatud.hu/letoltes/Lanyok_utja_a_muszaki_diplomaig.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.
- Les femmes à l'Académie, http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/les-quarante-aujourd'hui?genre=2&trier_par=election_asc, utolsó letöltés: 2018. 05. 14.
- Lightman, Alan (1989): Oral History Interviews-Interviews that offer unique insights into the lives, works, and personalities of modern scientists: Vera Rubin, <https://www.aip.org/history-programs/niels-bohr-library/oral-histories/33963>, utolsó letöltés: 2017. 11. 11.
- Lincoln, Anne E.–Pincus, Stephanie–Koster, Janet Bandows–Leboy, Phoebe S. (2012): The Matilda Effect in science: Awards and prizes in the US, 1990s and 2000s. In *Social Studies of Science*, <http://www.cunyawards.org/wp-content/uploads/2015/07/Lincoln-Pincus-Koster-Leboy-2012.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 11. 10., 307–320.

- Ludassy Mária (2004): *Nyelv és rend*, <http://www.holmi.org/2004/04/ludassy-maria-nyelv-es-rend-de-bonald-nyelvelmelete---a-traditionalista-politikai-filozofia-paradigmaja>, utolsó letöltés: 2018. 11. 10.
- Ludassy Mária (2012): A jövő nemzedékek iránti felelősség Condorcet koncepciója. In *Tanulmányok, Magyar Filozófiai Szemle*, 56. évf. 3. sz., 9–14.
- Ludassy Mária (2016): A középkorban Ancilla Tehologiae, az Újkorban a Politika Szolgálója. In *Magyar Tudomány 2016/2.*, <http://www.matud.iif.hu/2016/02/10.htm>, letöltés ideje: 2018. 09. 10.
- Mádi Sarolta (2013): Egy amerikai radikális feminista gondolatai a nemek közötti egyenlőtlenségről – Catharine A. MacKinnon: A feminizmus változásai – Előadások életről és jogról. In *Debreceni Jogi Műhely*, X. évfolyam 2. szám, 2013. április 2., 98–103.
- Magyari-Vincze Enikő (2006): *Feminista antropológia elvek és gyakorlat között*, Kolozsvár, <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf5103.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.
- Magyarország Alaptörvénye, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425.ATV>, utolsó letöltés: 2018. 03. 04.
- Makay Zsuzsanna (2017): 50 éve vezették be a gyermekgondozási segélyt (GYES). In *Korfa*, 2017. május XVII. évfolyam 3. szám, 2–4.
- Maritain, Jacques (2006): A személy jogai, a politikai humanizmus. In Frivaldszky János (szerk.): *Természetjog, szöveggyűjtemény*, Budapest, 90–92.
- Megalakult a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság, http://mta.hu/mta_hirei/megalakult-a-nok-a-kutato-i-eletpalyan-elnoki-bizottsag-107348, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.
- Meitner, Lise (1960): The status of Women in the Professions. In *Physics Today*, 8 (13), 7–21.
- Mitchell, Juliet (1996): Jacques Lacan és a női szexualitás. In: *Thalassa*, 1, 53–76.
- Moi, Toril (1995): *Feminista irodalomkritika*. In: Anna Jefferson–David Robey (szerk.): *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, Osiris, Budapest, 233–253.
- Monori Gábor (2011): *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése*. Doktori értekezés, <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/monori-gabor/monori-gabor-vedes-ertekezes.pdf>, utolsó letöltés: 2017. 10. 04.
- Nagy Beáta (2005): „Nők a vezetésben”. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 2005, Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.), Budapest, Tárki, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44–56.
- Nagy Beáta–Primecz Henriett (2010): *Nők és férfiak a szervezetekben – Kísérlet a mítoszok eloszlatására*. In *Vezetés Tudomány* XLI. évf. 2010, 2–17.

- Nagy Beáta (1997): „Karrier női módra”. In Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997, Lévai Katalin–Tóth István György (szerk.), Budapest, Társasági, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 35–51.
- Nagy Beáta (2013): Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon, <http://www.tntefjournal.hu/vol3/iss2/nagy.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 04. 22.
- Nagy Beáta (2014): Háttérben: Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására – Újratervezés – a nők és a műszaki tudományok 2.0. L’Harmattan, Budapest.
- Nagy Beáta (2016): Ki áll a sikeres nő mögött? In socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2016/2, forrás: http://socio.hu/uploads/files/2016_2/nagy_beata.pdf, utolsó letöltés ideje: 2018. 05. 01.
- Nagy Beáta (2017): Szervezet és nemek. In Kovács Mónika (szerk.): Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017.
- Nancy R. Lockwood, SPHR, GPHR (2004): The Glass Ceiling: Domestic and International Perspectives, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.470.6766&rep=rep1&type=pdf>, utolsó letöltés: 2018. 05. 01.
- Neményi Mária–Kende Anna (1999): Anyák és lányok. In Replika 35. 1999. március, 117–142.
- Neményi Mária (2003): Csalás és családpolitika. In Szociológiai Szemle 2003/1., 3–27.
- Neményi Mária (2016): Szülői feladatok és családfenntartás – amikor az anya a fő kenyérkereső. In socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2016/2, http://socio.hu/uploads/files/2016_2/nemenyi.pdf, letöltés ideje: 2018. 01. 01., 243–263.
- Neményi Mária–Takács Judit (2018): Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy Beáta–Géring Zsuzsanna–Király Gábor (szerk.): Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában, 355–381.
- Németh Boglárka (2009): Nők az egyetemeken – Család és/vagy karrier?, http://epa.oszk.hu/02700/02750/00022/pdf/EPA02750_tudasmenedzsment_2009_01_105-107.pdf, utolsó letöltés: 2018. 12. 14.
- Nietzsche, Friedrich (2001): Wagnerről és Schopenhaueréről, Holnap, Budapest.
- Norris, Christopher (1994): Dekonstrukció, megnevezés és szükségszerűség: néhány logikai lehetőség, Helikon 40(1–2), 149–164.
- Női elnök is van a tudományos osztályok új vezetői között az Akadémián, http://mta.hu/mta_hirei/noi-elnok-is-van-a-tudomanyos-osztalyok-uj-vezetoi-kozott-az-akademian-107834, utolsó letöltés: 2018. 05. 02.
- Oborni Katalin (2018): A családbarát munkahely: Imázs vagy Valóság. In Nagy Beáta–Gréning Zsuzsanna–Király Gábor (szerk.): Dilemmák és stratégiák, L’Harmattan, Budapest.

- Offen, Karen (1988): defining feminism: A comparative historical approach <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ILL123/B`%20Κύκλος%20Συναντήσεων%3A%20Ζητήματα%20Ιταλικής%20Ιστορίας%20και%20Ιστοριογραφίας/2.5.2017%3A%20Διάλεξη%20κ.%20Μ.%20Λεοντσίνη/Defining%20Feminism%20A%20Comparative%20Historical%20Approach.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 11. 11.
- Paksi Veronika–Nagy Beáta–Király Gábor (2018): A gyermekvállalás időzítése a mérnöki PhD-tanulmányokat folytató nők körében. In Nagy Beáta–Géring Zsuzsanna–Király Gábor (szerk.): Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában, L'Harmattan, Budapest, 431–458.
- Pataki Ferenc (2002): Identitás-Személyiség-Társadalom. In Lengyel Zsuzsa (szerk.): Szociálpszichológia, Osiris, <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szociálpszichologia/ch10s06.html>, letöltés ideje: 2018. 09. 01.
- Pető Andrea (2006): Társadalmi nemek és nők története. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe, Osiris Kiadó.
- Pető Andrea (2018): Nők a tudományban. In Magyar Tudomány, https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f5306, utolsó letöltés: 2018. 03. 04.
- Platón: Állam, <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm>, utolsó letöltés: 2017. 12. 12.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.), 192–206.
- Pratto, Felicia–Sidanius, Jim–Levin, Shana (2006): Social dominance theory and the dynamics of intergroup relations: taking stock and looking forward. In W. Stroebe–M. Hewstone (szerk.): European Review of Social Psychology, 17, 271–320.
- Pratto, Felicia–Stewart, Andrew L. (2012): Social Dominance Theory, forrás <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9780470672532.wbep253>.
- Pukánszky Béla (2006): A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rees, Teresa (2001): Mainstreaming Gender Equality in Science in the European Union: the 'ETAN Report' Gender and Education, Vol. 13, No. 3., 243–260, http://garciaproject.eu/wp-content/uploads/2014/10/Rees-2001_Mainstreaming-gender-equality-in-science-in-EU.pdf, letöltés ideje: 2018. 09. 09.
- Riedel, Von Petra–Schiessl, Michaela (2011): Bonus für Kerle. In Der Spiegel 5/2011, forrás: <http://www.spiegel.de/spiegel/unispiegel/d-80785004.html>, utolsó letöltés: 2018. 04. 22.

- Robinson, Lillian S. (1994): A szöveg elárulása – Feminista harc az irodalmi kánonnal. In *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 4, 443–455.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil, avagy a nevelésről*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ryan, Michelle K.–Haslam, S. Alexander–Hersby, Mette D.–Bongiorno, Renata (2011): Think crisis–think female: The glass cliff and contextual variation in the think manager–think male stereotype. *Journal of Applied Psychology*, 96(3), 470-484, <http://dx.doi.org/10.1037/a0022133>, utolsó letöltés: 2015. 04. 05.
- Schadt Mária (2003): „Feltörekvő dolgozó nő” – Nők az ötvenes években, Pannónia Könyvek.
- Schadt Mária (2005): Ellentmondásos szerepelvárások az államszocializmusban. In *Acta Sociologia* 1/05, 61–75.
- Schadt Mária (2011): Esélyegyenlőtlenség a tudományos szférában. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 2011, Budapest, Társaság – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 49–67.
- Schiebinger, Londa (1987): “Maria Winkelmann at the Berlin Academy: A Turning Point for Women in Science.” *Isis*, vol. 78, no. 2, forrás: JSTOR, www.jstor.org/stable/231521, utolsó leöltés: 2019. 06. 07., 174–200.
- Schiebinger, Londa (1989): *Mind has no sex? – Women in the origins of modern Science*, Harvard University Press.
- Schiebinger, Londa (2002): European Women in Science. In *Science in Context* 15(4), 473–481.
- Scoles, Sarah (2016): How Vera Rubin confirmed dark matter – This famous astro- nomer carved herself a well-deserved place in history, so why doesn’t the Nobel committee see it that way?, <http://www.astronomy.com/news/2016/10/ve- ra-rubin>, utolsó letöltés: 2017. 11. 11.
- Scott, Joan W. (2001): *Van-e a nőknek történelmük?*, Balasszi Kiadó, Budapest.
- Schütter Tamás (2003): Szerkesztés közben. In *Új Pedagógiai Szemle*, n. a., <http://folyoiratok.ofi.hu/uj-pedagogiai-szemle/szerkesztes-kozben-35>, utolsó letöltés: 2018. 11. 14.
- Sebestyén Andrea (2014): Kísérlet a hazai joggyakorlat feminista jogelméletek szemszögéből való elemzésére, http://epa.oszk.hu/02600/02687/00006/pdf/EPA02687_jogi_tanulmanyok_2014_260-268.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 22.
- Sélei Nóra (2015): Professzornők a Debreceni Egyetemen. In *Debreceni Szemle* 2015/3, 260–278.
- Shibles, Warren (1989): Radical feminism, humanism and women’s studies, *Innovativa Higher Education*, Volume 14, Issue 1, 35–47, <https://doi.org/10.1007/BF00889761>.

- Showalter, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban – A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. In *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon 4: 417–442.
- Sime, Ruth Lewin (1997): *Lise Meitner: A Life in Physics*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Simmel, Georg (1996): *A kacérság lélektana*, Atlantis, Budapest.
- Soltész Iván (2016): Nők a Magyar Tudományos Akadémián. In *Magyar Tudomány* 177. 1130, <http://www.matud.iif.hu/2016/09/13.htm>, utolsó letöltés: 2017. 05. 31.
- Somogyi Péter (2016): Alkalmasak-e a nők az Akadémiai tagságra? In *Magyar Tudomány* 177. 2862, <http://www.matud.iif.hu/2016/07/11.htm>, utolsó letöltés: 2017. 05. 05.
- Somogyi Péter (2017): A számok beszélnek. In *Magyar Tudomány* 2017/5. 627–630, <http://www.matud.iif.hu/2017/05/17.htm>.
- Steele, Claude M.–Aronson, Joshua (1995): Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 5, 797–811, http://users.nber.org/~sewp/events/2005.01.14/Bios+Links/Good-rec2-Steele_&_Aronson_95.pdf, letöltés ideje: 2018. 03. 12.
- Szemán Dénes–Szabó Mónika (2017): Feminizmus férfiszemmel – Férfidentitások reprezentációi a feminizmushoz való viszony kontextusában online közösségi terekben. In Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó 187–209.
- Szelényi Iván (2014): Varázstalanítás – Jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. In *Holmi*, forrás: <http://www.holmi.org/2014/11/szelenyi-ivan-varazstalanitas>, utolsó letöltés: 2018. 03. 03.
- Szapu Marianna (2015): Mi a nő? A biológiai és a társadalmi nem megkülönböztetéséről. In Bolemant Lilla–Szapu Marianna (szerk.): *Bevezetés a gendertanulmányokba*, Phoenix Polgári Társulás, Pozsony–Nyitra, 9–21.
- Szentkuthy Miklós (1965): *A megszabadított Jeruzsálem*, Magvető Kiadó, Budapest.
- SZTE szerzői eszköztár, <http://szerzoknek.ek.szte.hu/amiben-segitunk/tudomanyometria/>, utolsó letöltés: 2018. 03. 12.
- Tajfel, Henri (1997): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia*, Osiris Kiadó.

- Takács Izolda (2017): Szkülla és Kharübdisz között – Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő lassú változás a női akadémikusok arányában? In *Debreceni Szemle* 2017/3, 349–362.
- Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”. In *Metszetek* 2017 Vol 6. No. 3., 129–157.
- Tarján M. Tamás: 1825. november 3. Széchenyi István felajánlja egy évi jövedelmét a Tudós Társaság számára, http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/1825_november_3_szechenyi_istvan_felajanlja_egy_evi_jovedelmet_a_tudos_tarsasag_szamara/, utolsó letöltés: 2017. 05. 31.
- The Global Gender Gap Report 2017, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf, utolsó letöltés: 2018. 04. 30.
- The Norwegian Academy of Science and Letters, <https://cas.oslo.no/dnva/category1037.html>, utolsó letöltés: 2018. 04. 05.
- Thun Éva (1996): Hagyományos Pedagógia – Feminista Pedagógia, *Educatio*, 3, 404–416.
- Trócsányi László (2016): A közjog és az alkotmányjog. In Trócsányi László–Sanda Balázs (szerk.): *Bevezetés az Alkotmányjogba – Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*, HVG-ORAC Lap és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Tüskés Gábor (2013): Minőség meghatározáshoz a bölcsészettudományi alap kutatásokban. In *Magyar Tudomány* 2013/5, <http://www.matud.iif.hu/2013/05/11.htm>, utolsó letöltés: 2018. 05. 04.
- Unconscious Bias, <http://wwest.mech.ubc.ca/files/2014/05/Unconscious-Bias.pdf>, letöltés ideje: 2018. 04. 05.
- Vasvári, Louise O. (2014): Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben, Stony Brook University, 130–167, <http://tntefjournal.hu/vol4/iss1/vasvari.pdf>, utolsó letöltés: 2017. 11. 12.
- Valuch Tibor (2013/a): Magyar hétköznapiak – Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig, Napvilág Kiadó Kft.
- Valuch Tibor (2013/b): „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon. In *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat* 2013/2–3. szám, 146–156.
- Valuch Tibor (1998): A magyar művelődés 1948 után. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, Budapest, Osiris, 460–490.

- Vida Katalin–Kovács Mónika (2017): A token helyzet és a meritokrácia illúziója: a kivétel erősíti a szabályt? In Kovács Mónika (szerk.): Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 140–170.
- Vinkler Péter (2004): Adalékok a tudománymetria néhány kérdésének megértéséhez. In Magyar Tudomány 2004/6, 789.
- Wagner, Claudia–Graells-Garrido, Eduardo–Garcia, David–Menczer, Filippo (2016): Women through the glass ceiling: gender asymmetries, <https://epjdatascience.springeropen.com/articles/10.1140/epjds/s13688-016-0066-4>, letöltés ideje: 2017. 05. 30.
- Warren, Karen J. (1993): Introduction to ecofeminism. In Zimmerman, Michael E., J.–Baird Callicott–George Sessions–Karen J., Warren–John Clark (szerk.): Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1993, 253–267.
- Weber, Max (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In Vallásszociológiai írások, Budapest, Gondolat.
- Weber, Max (1998): A tudomány, mint hivatás. In Weber, Max (1998): Tanulmányok, Osiris, 127–156.
- Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Westmarland, Nicole (2001): The Quantitative/Qualitative Debate and Feminist Research: A Subjective View of Objectivity. In Forum Qualitative Sozialforschung 2(1) Volume 2, No. 1-February 2001.
- Wingfield, Aida Harvey (2009): Racializing the glass escalator-reconsidering men's experiences with women's work. In Gender & Society, Volume: 23 Issue: 1, 5–26.
- Williams, Christine L. (1992): „The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the »Female« Professions”. In Social Problems, Volume 39, Issue 3, 1 August 1992, 253–267, <https://doi.org/10.2307/3096961>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.
- Williams, Christine L. (2013): The glass escalator, revisited: Gender Inequality in Neoliberal Times, SWS Feminist Lecturer. In GENDER & SOCIETY, Vol. 27 No. 5, October 2013, 609–629.
- Westerwick-Knobloch, Silvia–Glynn, Carroll J.–Huge, Michael (2013): The Matilda Effect in Science Communication: An Experiment on Gender Bias in Publication Quality Perceptions and Collaboration Interest. In Science Communication, vol. 35, no. 5, 2013, 603–625.
- Wessely Anna (2011): Weber démona. In Szociológiai Szemle 21(2), 8–17.

Women Academics in the UK Are Paid Less Than Men (2017): University and College Union, The Gender Pay Gap in Higher Education 2015/16 Data Report, <https://www.ucu.org.uk/genderpay>, utolsó letöltés: 2019. 01. 05.

Zimmermann, Susan (2012): A társadalmi-nemi (gender-) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban. In *Eszmélet*, 103–131.

Zsadányi Edit (2002): A csend retorikája – kihagyás alakzatok vizsgálata a huszadik századi regényekben, Kalligram, Pozsony.

1949. évi XX. törvény: A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA, <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/1949.evi3.htm>, utolsó letöltés: 2018. 05. 05.

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0300125.TV>, letöltés ideje: 2018. 03. 20.

FÜGGELÉK

1. melléklet

Akadémiai tagválasztás szabályairól

„A tagválasztás elsődleges szempontja a tudományos teljesítmény, a hagyományos akadémiai értékek (nemzetközi tudományos elismertség, iskolateremtő tevékenység, hosszú távú kiemelkedő szakmai eredményesség). Ezek közül említendő 3. A tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntéseknél – a. Figyelemmel kell lenniük i. a férfiak és a nők arányára;

1. A tudományos osztályok a tagajánlást megelőző előzetes felméréseket, szűréseket saját döntéseik alapján végzik.

2. A tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntéseknél –

3. A tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntéseknél –

a. Figyelemmel kell lenniük

i. a férfiak és a nők arányára;

ii. a kis tudományterületek kiemelkedő képviselőire

iii. az interdiszciplinaritás szempontjára;

iv. a tudományos tevékenység társadalmi, gazdasági hasznosságára;

b. törekedniük kell arra, hogy a levelező tagok elsősorban a 60 év alatti jelöltek közül kerüljenek ki.

4. A rendes tagok ajánlásánál és jelölésénél indokolt figyelembe venni a jelölt levelező taggá választást követően nyújtott teljesítményét.

5. Az MTA elnöke valamennyi tudományterület ajánlásait előkészítő megbeszéléseken vitatja meg a tudományterület alelnökével és osztályelnökeivel.

6. A helyek elosztásakor az Elnökségnek figyelembe kell vennie az egyes osztályokon a két választás között elhunyt akadémikusok számát.

7. Az Elnökség az osztályok közötti helyek elosztásánál legyen figyelemmel a 3. pontban felsorolt szempontokra.”¹²³

¹²³ A 2016. évi tagválasztás irányelvei, http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademikusvalasztas/2016evi_akademikusvalasztas_iranyelvek.pdf, utolsó letöltés: 2018. 05. 12.

2. melléklet

Interjúkérdések

1. Korai évek, a tudományos érdeklődés gyökerei

1. Mekkora családban nőtt fel?
2. Mivel foglalkoztak a szülei?
3. Mennyire tudták támogatni a továbbtanulásában?
4. Volt-e a családban olyan, aki hasonló pályán tevékenykedett?
5. Saját családja van-e? Gyermekei, unokák? Férj/társ?
6. Szülei milyen pályára szánták eredetileg? Közvetlen vagy közvetett módon terelték-e valamely pálya felé? Ha volt fiútestvére, érzett-e megkülönböztetést? Ha igen, milyen jellegűt?
7. Milyen sikerei voltak az iskolában?
8. Érzékelt-e olyat, hogy a fiúkat és a lányokat másképp motiválták a tanárok?
9. Mikor kezdett érdeklődni a saját, választott tudománya iránt?
10. Volt-e példaképe? Az egyetemen volt-e valaki (mentor, tanár, professzor/nő), aki példaképként szolgált az Ön számára?
11. Miért érdeklődött, mi vitte a szociológia/társadalomtudomány stb. felé?

2. Kezdő kutató évek

12. Milyen pálya érdekelt a legjobban?
13. A tudományos fokozatai közül mi volt az első, amit megszerzett? Mi volt a dolgozata címe? (Disszertáció címe?)
14. Voltak-e vágyai, ezeket sikerült-e megvalósítani?
15. Ezekben ki segített (család/férj/egyéb)? Kik támogatták a tudományos karrierjében? Kik támogatták céljai elérésében?
16. Család, férj és Ön hogyan osztották meg a feladatokat? Hogyan alakult a szerepmegosztás a férje és Ön között? Amikor születtek gyermekei, az jelentett-e valamilyen visszaesést a karrierjében? Milyen módon és mennyire?
17. Mit gondol a szervezetekről, milyen tapasztalatai voltak? Milyen nehéz az előbbre jutás, érvényesülés?
18. Az első munkahelyén sok nő dolgozott? Milyen volt a szervezet neme? A vezetők nők voltak-e vagy férfiak? A közvetlen felettesei nők voltak-e vagy férfiak?
19. Abban a korszakban a női szerepek milyenek voltak? Mennyit változott ez Ön szerint azóta? Mik a legjelentősebb különbségek? Jobb irányba mozdult-e el?

20. Volt e valaki/valakik, aki/k igyekeztek lebeszélni Önt a tudományos pályáról? Ha igen, mit mondtak, mivel érveltek?

21. Milyen akadályok nehezítették a továbbjutást?

3. Fiatal tudományos évek, pályakezdő évek, életpályaminták

22. Önnek voltak-e nőként nehézségei a választott tudományterületén?

23. Milyen volt nőként a tudományos környezetben?

24. Érezte-e, hogy másképp állnak Önhöz, csak azért, mert nő?

25. Hogyan fejlődött, milyen célokat tűzött ki maga elé?

26. A szervezet belső világa milyen volt: mennyire volt támogató a nők számára, volt-e lehetősége ugyanúgy, mint a férfiaknak vezetővé válni, vezető szakértővé válni?

27. Gherardi tipológiájában a férfivilágba kerülő nők helyzetét („women travellers in a male world”) pozicionálta, a „vendég”, a „marginális”, a „vakációzó”, a „jövevény” és a „betolakodó” posztok megkülönböztetésével. Önnek milyen tapasztalatai vannak nőként a tudományos életben?

28. Az esetleges nehézségeknek van-e köze Ön szerint ahhoz, hogy nő? Érzékelt-e?

29. Családja, férje segítették-e Önt karrierjében?

30. Kellett-e választania a karrier és a gyermekvállalás között egy adott időben? Érezte-e azt, hogy a család, a gyerekvállalás hátráltatja a karrierjét? Hogyan és mik voltak ezek az akadályok?

31. A többi nők közül, bekerülve egy egyetemre, milyenek voltak a viszonyok? Kik voltak a tehetségesebbek?

4. Az Akadémia felé vezető út

32. Milyen nagyobb mérföldkövek voltak a karrierjében?

33. A rendszerváltás körüli időszakban hogyan alakult (részletesen). Milyen sikerei vannak? Felpörgött-e a tudományos élet?

34. A tudományos életben a kapcsolatrendszere hogyan alakult? Hány szakmában dolgozó ismerőse van, akire számíthat a munkája során?

35. Hogy jutott el az akadémiai tagságig?

36. Érezte-e azt, hogy többet kell ugyanazért a pozícióért/pozícióban dolgozni, mint férfi kollégáinak?

5. Az életpályák későbbi szakaszai

37. Volt-e olyan munkakör, tudományos kutatás, projekt, amiből csak azért hagyták ki, mert nő? Ha nem, ismer-e a kollégái közül olyat, akivel megesett?

6. Kutatók/tudósok itthon

38. Annak ellenére, hogy a formális akadályok eltűntek a nők pályaválasztása terén – vagyis elvileg már csak az egyéni múlik, milyen foglalkozási és életpályát választ –, a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy karriertervezésük során döntéseik továbbra is a nemekhez fűződő kulturális képzeteknek és tradicionális normáknak felelnek meg. Igaznak véli-e ezt a megállapítást? Mit gondol erről?
39. A lányokat általában nem az intellektuális képességeikért, hanem szorgalmuk, kitartásuk, céltudatosságuk és összeszedettségük miatt dicsérik a férfi szakmákban? Ön mit gondol erről a megállapításról?
40. Ön szerint milyen itthon a kutatókról alkotott kép?
41. Ha az intézményes miliő csak a férfi tulajdonságokat akceptálja a férfiak által felülreprezentált területeken, akkor a nők (főleg a nőies nők) idegennek érzik magukat benne. Ennek eredményeként felvesznek férfias tulajdonságokat. Jellemző-e ez a jelenség az ön tudományterületén és/vagy a vezető szerepekben?
42. Ön szerint, ha a munkaszervezetek és a felsőoktatási intézmények felelősséget vállalnának és a nők elfogadását segítő programokat vezetnének be és valósítanának meg, annak eredményeként a meglévő maszkulin világ egyoldalúságát felválthatná a különbségeknek is helyet adó szemléletmód?

7. A Magyar Tudományos Akadémia

43. Hogyan lett akadémikus? Akkor hogy zajlott a választás? Volt-e versenytársa? Hogy telt ez az időszak? Szakmai és magánéletben?
44. Nagydoktorrá válásának mik voltak az állomásai? Ki támogatta ebben?
45. Mi a véleménye a legutóbbi akadémiai tagválasztásról? Hogy történt az, hogy egyetlen női jelölt sem volt?
46. A Magyar Tudományos Akadémián milyen változásokra lenne szükség ahhoz, hogy a nők nagyobb arányban legyenek képviseltetve? Jó megoldás-e a kvóta? Milyen megoldást javasolna? Van-e olyan, akit Ön is szívesen jelölne?

8. Lehetséges további kérdések: Nők és a tudományos pálya

47. Mit lehetne tenni Ön szerint azért, hogy az általában férfiasnak mondott tudományterületekre (műszaki) is több lány jelentkezzen?
48. A lányok Ön szerint csak azért tanulnak olyan területeken, amelyek a „nőknek valók,” mert a foglalkozásválasztást nem a képességek és az érdeklődés, hanem főleg a társadalmi normák írják elő?
49. Ön szerint, ha társadalmi szinten megváltoznának a nemekre vonatkozó normák, az magával hozná a vezető pozíciókban vagy az akadémiai életben is a változást a nemek arányát illetően?

A SZERZŐ TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

A. Az értekezés tárgyában megjelent, illetve megjelenés alatt álló publikációk

Esszék, tanulmányok:

1. Takács Izolda (2018): Women at the top leadership positions. Obstacles, possibilities and the chimera of segregation. In International Journal of Pedagogy Innovation and new Technologies 2018: 1, pp. 74–84., 10 p.
2. Takács Izolda (2017): Szkülla és Kharübdisz között – Női kvóta vagy egy természetes, de évtizedeket igénylő lassú változás a női akadémikusok arányában? In Debreceni Szemle 3: 3, pp. 349–363., 14 p.
3. Takács Izolda (2017): Nők a tudományban – A női tudósok odisszeája, a háttérből „Prokrusztész ágyába”, avagy a férfi korrelátum opálos tükre. In METSZETEK –Társadalomtudományi folyóirat 3: 6, pp. 129–157., 28 p.
4. Takács Izolda (2017): Female quotas for women in academia, or natural but slow change that might take decades?: Between Scylla and Charybdis. In METSZETEK – Társadalomtudományi folyóirat 6: 4, pp. 191–205., 14 p.
5. Baluja Petra, Czibere Ibolya, Takács Izolda (2016): Női szempontok... A nők növekvő munkaerő-piaci jelenléte és hatása az amerikai családok életére az ezredfordulón. In METSZETEK – Társadalomtudományi folyóirat 5: 1, pp. 3–15., 13 p.
6. Takács Izolda (2010): Afrika nőpolitikusai – számok, és ami mögöttük van. In Afrika-tanulmányok IV: 3, pp. 13–22., 10 p.
7. Takács Izolda: Akadályok a nők karrierjében – a szervezetek útvesztői (megjelenés előtt)

Szakfordítások:

8. Németh Ákos, Takács Izolda (2012): Catherine E. Harnois: Újra előadott feminizmus: múlt, jelen, és jövő. In Garami, András, Mekis D., János, Németh, Ákos (eds.): Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban. Budapest, Hungary: Kijárat Kiadó, pp. 221–248., 28 p.

Recenziók:

9. Czibere Ibolya, Takács Izolda (2016): A determinizmus zsarnoksága...: Horváth Júlia Borbála: Lánylegény: Az intermentalitás és kialakulásának történeti háttere. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015 (p. 188). In socio.hu: Társadalomtudományi Szemle 2. pp. 245–248., 4 p.

10. Takács Izolda, Czibere Ibolya (2016): Háttérben – recenzió. Nagy Beáta: Háttérben: Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására: Újratervezés – a nők és a műszaki tudományok. In Debreceni Szemle 2016/3: 3, pp. 352–356.
11. Takács Izolda (2012): A nő terei. In Magyar Tudomány 173: 3, pp. 376–378., 3 p.

B. További, megjelent vagy igazoltan kiadásra elfogadott publikációk

Könyvrészlet:

12. Tamás Dezső Czigler, Izolda Takács (2012): Chaos Renewed: The Rome I Regulation vs. Other Sources of EU Law: A Classification Of Conflicting Provisions. In Andrea, Bonomi; Gian, Paolo Romano; Andrea, Bonomi; Swiss, Institute of Comparative Law (eds.): Yearbook of Private International Law 2012/2013. München, Germany: Sellier European Law Publishers GmbH, (2013) pp. 539–558., 20 p.

Esszék, tanulmányok:

13. Takács Izolda (2012): Nemzedéki kérdés Thomas Mann: A Buddenbrook-ház című regényében. In Garami, András; Mekis, D János; Németh, Ákos (eds.): Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban. Budapest, Hungary: Kijárat Kiadó (2012), pp. 55–76., 22 p.
14. Takács Izolda (2012): Régi nemzetképzések újraértékelése: Széchenyi István magyarságfogalma, a jelentősebb műveiből kirajzolódó nemzeti karakter. pp. 105–120., 15 p. In Fenyvesi, Kristóf (eds.): Átmenet és különbözőség: magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban. Budapest, Hungary: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
15. Izolda Takács, Tamás Dezső Czigler (2012): The Law Applicable to Contracts in the European Union: A competition between Rome I Regulation, other sources of EU law and directive law as implemented. In California International Law Journal 1–2: 20, pp. 21–53., 33 p.
16. Tamas Dezső Czigler; Izolda Takács (2012): The Quest to Find a Law Applicable to Contracts in the European Union – A Summary of Fragmented Provisions. In Global Jurist 12: 2, pp. 1–46. Paper: Article 6, 46 p.

Recenziók:

17. Takács Izolda (2016): „Sarjainak sorsát-hírét vállára felöltvén”. In METSZETEK – Társadalomtudományi folyóirat 5: 4, pp. 176–180., 5 p.
18. Takács Izolda (2015): Újraírt élettörténet: Patrick Modiano: A Kis Bizsu Műhely: Kulturális folyóirat 2015: 1, pp. 68–69., 2 p.
19. Takács Izolda (2015): Casanova a filozófus. In BÁR: Társadalomtudományi és művészeti folyóirat 2015: 2, pp. 152–155., 4 p.
20. Takács Izolda (2010): „Magyar gondolat – szabad gondolat. In Magyar Tudomány 171: 10, pp. 1286–1288., 3 p.

TARTALMI KIVONAT

Disszertációmban magyarázatot keresek arra, hogy pontosan mi az oka annak, hogy miközben mára egyetlen jogi akadály sincs, mely a nőket meggátolná abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémián ugyanolyan arányban képviseltessék magukat, mint a férfiak, a számok (6,7%) mégis szignifikáns különbségeket, nagyfokú egyenlőtlenséget mutatnak a férfi és a nőtudósok között.

Elsődleges célom bemutatni az akadémikus nők, valamint az Akadémia nődoktorainak karrierívét, a tudósok körében is meglévő, egyenlőtlenséget generáló nemi sztereotípiákat, azt, hogy a karrierjük során milyen tényezők segítették, akadályozták őket. Emellett szeretnék választ kapni arra is, hogy az esetleges gátló tényezőknek voltak-e olyan vonatkozásai, melyek visszavezethetőek a nemi alapú diszkriminációra. Továbbá vizsgálom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia doktorainak és/vagy akadémikusainak hogyan sikerült átjutni azokon az akadályokon, amiket a hagyományos szerepek állítottak fel, hogyan tudták végül áttörni az üvegplafont, milyen kompromisszumokat, nehézségeket jelentett mindez. Ezek mentén végül arra is választ kaphatunk, hogy vajon az ő élet- és pályáivük miben tér el az átlagtól.

A kutatás céljának eléréséhez elsősorban kvalitatív módszert, a félig strukturált interjútechnikát alkalmaztam. A mintába 32 tudós nő került, közülük 11 akadémikus (rendes vagy levelező tag), illetve 21 akadémiai doktor. A kiválasztásnál szempont volt, hogy mindegyik tudományterületről képviseltetve legyenek, így a műszaki és a természettudományok, valamint a társadalom- és bölcsészettudományok képviselői közül ugyanúgy. Az MTA doktorai közül pedig olyanokat is kiválasztottam, akik már voltak valamikor akadémikusnak jelölve.

A disszertáció elméleti keretét a nőkérdés és a tudományszociológia adja. Ezen belül olyan filozófiai és kultúrtörténeti fragmentumok gazdagítják a visszatekintést, melyek a nőkérdéssel kapcsolatos dilemmákat a kezdetektől napjainkig rendre besorolják, annak korban változó, megoldott és máig megoldatlan problémáinak taglalásával együtt. Az elméleti keret sarokkövei a bináris oppozíciók és a nyelvi kódok, melyek segítségével betekinthetünk abba a kulturális örökségbe, amely a nemekkel kapcsolatos hagyományos szerepfelfogások mögött húzódnak meg.

A kutatás eredményei szerint a tudományos karrierhez kellő feltételek, melyek a meritumon kívül szükségesek, általában szerencsés módon voltak jelen a vizsgált tudós nők életútja során. Másodsorban, az akadémikusság a nők esetében nem volt mindig kimondottan ambiciós pozíció. Utóbbit egyöntetűen a tudománypolitika szférájába sorolták.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a „tisztá” tudományos teljesítmény esetében nem számított a nemiség, míg az akadémiai választás esetében megerősödött és újratermelődött a magyar társadalom tradicionális viszonyrendszere.

Kulcsszavak: nők, tudomány, Akadémia, nemi egyenlőtlenség, tudományos elit

ABSTRACT

In my dissertation, I seek an explanation as to why, while there is no legal barrier to women being represented at the Hungarian Academy of Sciences in the same proportion, there are still significant differences in numbers (6.7%) that show inequality between male and female scientists.

My primary goal is to present the career paths of female academics and doctors of science, gender stereotypes that still exist among scientists, and the factors that helped and hindered them in their careers. In addition, I would like to know whether any inhibitory factors had aspects that can be traced back to gender discrimination. And how the doctors and / or academics of the Hungarian Academy of Sciences managed to overcome the obstacles posed by traditional roles, how they could finally break through the glass ceiling, what the trade-offs and difficulties were. Along these lines, we can finally find out how their lives and careers differ from the average.

In order to achieve the aim of the research, I mainly used a qualitative method, the semi-structured interview technique. The sample included 32 female scientists, including 11 academic (regular or correspondent) and 21 academic doctors. The selection was made up of representatives from all disciplines, including the technical and natural sciences as well as the social sciences and the humanities. And I chose from among the doctors of the Hungarian Academy of Sciences who had already been nominated as an academic.

The theoretical framework of the dissertation is the question of women and sociology of science. In particular, it explores philosophical and cultural history fragments that classify women's dilemmas from the beginning to the present, along with an analysis of its ever-changing, resolved and unresolved problems. Cornerstones of the theoretical framework are binary oppositions and language codes that provide insight into the cultural heritage behind traditional gender roles.

According to the results of the research, the conditions necessary for a scientific career, which are necessary outside the meritum, were generally fortunate in the life of the investigated scientists. Second, academia has not always been a particularly ambitious position for women. The latter was unanimously classified in the sphere of science policy. Thus, it can be stated that in the case of "pure" scientific achievement, gender did not matter, whereas in the case of academic choice, the traditional relation system of Hungarian society was strengthened and reproduced.

Keywords: women, science, academy, gender inequality, scientific elite